

R 566 7141

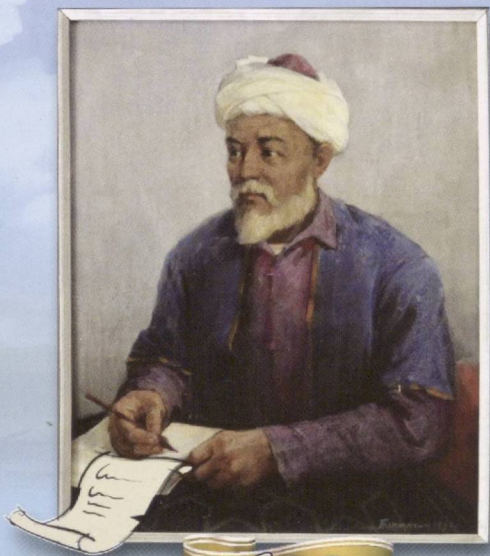
ТАФАККУР

ИЖТИМОИЙ-ФАЛСАФИЙ,
МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ
ЖУРНАЛ

ТАФАККУР 4 / 2014

Абдурахмон Ҷомӣ

600

Alisher Navoiy
nomidagi
O'zbekiston MK

**Каттаю кичикка маълум бу маъно:
Нодон ўлик бўлса, тирикдир доно.**

**Мен дедим: ишқдин йироқ оламда одам бормикин?
Ул деди: гар бўлса, ундайларга олам бўлмасин.**

**Жаҳолат шамоли кўзгалгани чоқ
Ақлнинг кўзига сочади тунроқ.**

**Ҳар одандан ошнолик истама,
Ҳар ошнодан рўшнолик истама.**

**Ишқ қули бўл, озод бўлмоқ истасанг,
Дардин дилга сол, шод бўлмоқ истасанг.**

**Дуёда қуёшдек кўрсатиб қиммат
Барчага нур соч-у, айлама миннат.**

**Рост юрсанг, аз учра сароҳар бўларсан,
Қимматда тенги йўқ савҳар бўларсан.**

**Жонинг, ширинг – бадиш ишқу қон юзмак эрур,
Бу азал девонашмас, девони аълолам менинг.**

Абдурахмон Жомий назмиётидақ олинди.

ТАФАККУР

Тафаккур

ИЖТИМОЙ-ФАЛСАФИЙ, МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ ЖУРНАЛ

Журнал 1994 йилдан чиқа бошлаган. Бир йилда тўрт марта нашр этилади.

Бош муҳаррир
Эркин АЪЗАМТаҳририят
Муҳиддин РАҲИМ
(бош муҳаррир ўринбосари)Собиржон ЁҚУБОВ
(масъул котиб)Қулмам ОЧИЛ
(таҳририят мудири)ШОҲСАНАМ
(булим мудири)Ольга ЖОЛДАСОВА
(булим мудири)Хуршид ЙҮЛДОШЕВ
(булим мудири)Наргиза УСМОНОВА
(техник муҳаррир)Гулнора ФАТТОХОВА
(мусоҳиҳ)Жамоат кенгаши
Ўзбой АБДУРАХМОНОВ
Дилором АЛИМОВА
Хуриш ДАВРОН
Шухрат РИЗО
Хайриддин СУЛТОН
Нурислом ТУХЛИЕВ
Абдурахим ЭРКАЕВ
Муртазо КАРИШИБОЙ
Кахрамон ҚУРОНБОВЕВ
Фарход ХАМРОЕВ
Иброҳим ҲАҚҚОЛ

Муассис – Республика Маънавият ва маърифат кенгаши.

Ўзбекистон Республикаси Матбуот ва ахборот агентлигига 0214-рақам билан рўйхатга олинган.

Матнларда фойдаланилган мисол, кўчирма ва маълумотлар аниқлиги учун муаллифлар жавобгардир.

Журналдан кўчариб босилганда манба ҳақда эълон қилинган.

Матнлими: Тошкент шаҳри, Шаҳрисабз кўчаси, 36-бино

233-10-68
233-79-40
239-46-16

Журнал англо-рус таҳририятининг компьютер бўлимида тайёрланди.

“Шарқ” нашриёт-матбаа ажирдорлик компанияси босмоқчиси. 100000, Тошкент шаҳри, Булок Турон кўчаси, 41-уй.

2014 йил 10 ноябрь кунин босмаҳонага топширилди. Қўғот бичими 70x100 1/16, 6 босма тобкок. 3653-буюртма. Нашр адади 2271 нусха.

www.uztafakkur.uz
tafakkur@tafakkur.uz

НИМА ДЕЙСИЗ, ЗАМОНДОШ?

Аҳил элнинг муроди ҳосил. Республика Байналмилал маданият маркази директори Насриддин МУҲАММАДИЕВ билан суҳбат.....4

МИЛЛАТ ВА МАЪНАВИЯТ

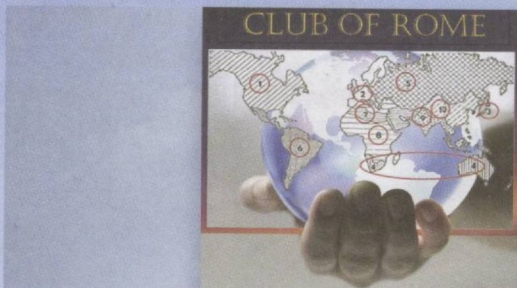
Абдурахим ЭРКАЕВ. Эркин инсон ва маънавий тарбия.....12

ТАРАҚҚИЁТ ТАМОЙИЛЛАРИ

Собиржон ЁҚУБОВ. Кемага тушганнинг жони бир.....20

ЯНГИ АСР МУАММОЛАРИ

Муҳиддин РАҲИМ. Қисматинг надур, одамизод?.....26

АҚЛ МУНОЗАРАСИ

Альберт ЭЙНШТЕЙН. Дин ва фан (биринчи мақола).
Фан ва дин (иккинчи мақола).....38

РУҲИЯТ САБОҚЛАРИ

Феруза ОБИДЖОНОВА. Туш ва ҳуш.....46

SAHIFALARIDA

саҳифаларида

КҮНГИЛ САЛТАНАТИ

Сироҷиддин САЙИД. Тун била тонг.....52

БУЮКЛИК ТИМСОЛЛАРИ

Иброҳим ҲАҚҚУЛ. Менга руҳ тилида
сўйланг!.....56

НАВОИЙ СОҒИНЧИ

Олим ДАВЛАТОВ. Бир байт –
етти маъно.....64

ТАҚДИРДАГИ ТАДБИРЛАР

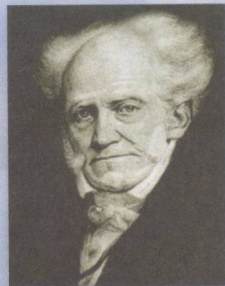
Виктор АЛИМАСОВ. "Ким дунёни мендек
эрта англади?!".....70

Михаил ЛЕРМОНТОВ. "Тифлис"

МОҲИЯТ ЖИЛОЛАРИ

Артур ШОПЕНҲАУЭР. Уйқудаги уйғоқлик...75

Артур ШОПЕНҲАУЭР

ЖАВОНДАГИ ЖАВОҲИР

Раҳмон ҚҶЧҚОР. Мавжудлик муаммоси.....78

ТАЛҚИН ВА ТАДҚИҚОТЛАР

Гулзира КАРИМОВА. Космополитизм
миллатпарварликка зидми?.....86

Элеонора ҒАНИЕВА. Миллий ТВда
хориж фильмлари.....88

Жасурбек АҲМЕДОВ. Ҳўқанди латиф
обидалари.....89

Мурод РАҲМАТОВ. Туркистон
тонг отгунча.....90

Дилноза ЯНГИБОЕВА. Садри Зиёнинг
зиё маскани.....92

Гулнораҳон ВАЛИХОНОВА. Уйғурларда
ким совчи?.....93

Журналнинг англизча мухтасар
мазмуну.....95

AHIL ELNING MURODI HOSIL

**Республика Байналмилал маданият маркази директори
Насриддин МУҲАММАДИЕВ билан суҳбат**

— Кечаги замонда “халқлар дўстлиги” аталмиш жараёндор туғилган бўлар, у собиқ мафкуранинг кўзлашича, irqи, миллати, тарихи ва дунёқараши турлича эл-элатларни бир қозонда қайнатиб, афсонавий “монолит бирлик” яратишга хизмат қилмоғи лозим эди. Бир қараишда олийжаноб инсоний ҳамжиҳатлик гоёсини илгари сурган бу иборанинг замиридаги миллий ўзига хосликни инкор этувчи гайритабиий, ҳатто гайринисоний мақсадларни ҳам пайқаш қийин эмас. Ахир, кишини ишонтиролмайдиган зўрма-зўраки, таъбир жоиз бўлса, мажбурий бир дўстлик эди-да бу. Дейлик, бир одам бир одам билан дўст туғилиши мумкин, давлатлар ўртасида маълум шарт ва манфаатлар асосида дўстлик ришталари боғланиши, расмий битиму шартномалар тузилиши мумкин, аммо умрида бир-бирини кўрмаган, билмаган нотаниш кишилараро муносабатни (аслида, муносабат эмас, бегоналик демоқ тўғридир) бундай аизу ардоқли ибора билан аташ мантиқсизлик эмасми?! Моҳиятан чинакам дўстона робиталарни мустаҳкамлашга хизмат қилаётган Сиз бошлиқ Марказнинг бу борадаги вазифалари нималардан иборат?

– Савол бериш асносида йўл-йўлакай айтган бир фикрингиз билан баҳсга киришсам, маъзур тутасиз, албатта. Рост, мен “давлатлар ўртасида маълум шарт ва манфаатлар асосида дўстлик ришталари боғланиши мумкин” деган фикрингизга кўп ҳам қўшила олмаймаман. Ахир, дўстлик дегани, у ҳатто давлатлар ўртасида бўлса ҳам, орага ҳар хил шарту манфаатларни тиқиштириши мумкинми? Менимча, дўстликда беғаразлик бор, шартлашув эмас, тақдирдошлик бор, манфаат эмас. Сиз тилга олган муносабатни эса, менимча, ҳамкорлик деб аташ тўғрироқ бўлади.

Нафсиламри, мен дўстлик бобида қадимги юнон донишмандлари орзусига хайрихоҳман. Улар наинки одамлар ва халқлар ўртасидаги, балки қонинот микёсидаги дўстликни орзу қилган эдилар. Ушбу орзуга етмок бугун душвор бўлиб турган экан, бунда фақат одамзоднинг ўзи айбдордир. Ваҳоланки, глобаллашув боис чиндан ҳам “Қува анори”ча бўлиб қолган Ер сайёрасидаги барча одамлар, давлатлар, миллатлар учун бугун дўстлик аини нажот қалъасидир.

Назаримда, шўро давридаги “халқлар дўстлиги” деган тушунчада ҳеч қандай айб йўқ эди. Бирок “ягона совет халқи” деган бошқа бир тушунча унинг кадрилини ерга урди. Сабаби – халқлар дўстлиги ягона совет халқини шакллантириш йўлида дастёрга айлантирилди. Ягона совет халқи деганда эса барча миллатларни “улуғ оға”га ҳос андозага солиш назарда тутилди. Шукрки, ҳар қанча ғаддор даврда ҳам барибир мард кишилар топилар экан. Ана шулар шарофати билан собиқ Иттифокда миллий ранг-баранглик саклаб қолинди.

Энди марказимизнинг мақсаду вазифалари, бугунги фаолият йўналишларига тўхталсак. Маълумки, ўлкамиз асрлар давомида Буюк ипак йўлининг чорраҳаси ҳисобланган. Бу ерда турфа миллат кишилари учрашган, ўзаро мулоқотда бўлган, биргаликда умргузаронлик қилган. Шу тарика турли миллатларнинг бой тажрибаси, теран донишмандлиги синтезлашган. Халқимизга ҳос меҳмондўстлик, бағрикенглик, мушоҳадакорлик фазилатининг илдизлари ҳам ана шунда. Қолаверса, Жалолиддин Румий, Саъдий Шерозий, Алишёр Навоий, Захириддин Бобур сингари Шарқнинг мумтоз шоирлари ижоди ҳам худди ана шу мақсадга хизмат қилган. Ахир Навоий ўз асарлари қаҳрамонларини турли миллат вакиллари сифатида таърифлагани бежиз эмас. Бу қаҳрамонлар орасида турк ҳам, форс ва араб ҳам, юнон ҳам, хитой ва армани ҳам бор. Мумтоз адабиёт намуналари кишиларда бағрикенглик, тўғрисиўзлик, меҳр-окибат туйғуларини шакллантирган.

Шўролар даврида ўз туғилган заминидан мажбуран бадарға этилган кўплаб халқ вакиллари Ўзбекистонга қўчириб келинди. Халқимиз оғир кунда уларга ёрдам қўлини чўзди, бир бурда нонини баҳам қўрди. Корейс, немис, турк, поляк, грек, қрим татарлар бу ерда ўзларининг иккинчи ватанини топ-

ди. Уларнинг ҳозирги авлодлари учун эса Ўзбекистон она Ватандир. Чунки улар шу ерда туғилди, улғайди, обрў-эътибор топди.

Бугунги кунда Ўзбекистонда яшаётган 30 миллиондан зиёд аҳолининг 25 миллионини ўзбеклар, 5 миллиондан ортиқроғини эса 130 дан зиёд миллатга мансуб фуқаролар ташкил этади. Давлатимиз раҳбари юритаётган миллий сиёсатнинг энг муҳим, устувор йўналишларидан бири барча миллатларнинг равнақи учун тенг шароит ва имконият яратишдан, миллатлараро муносабатларни уйғунлаштиришдан иборат. Мамлакатимизда ҳукм сураётган миллатлараро ва конфессиялараро ҳамжиҳатлик ўз-ўзидан вужудга келган эмас, балки у давлат томонидан олиб борилаётган миллий сиёсат ҳосиласидир.

Мазкур миллий сиёсатни бевосита ҳаётга татбиқ этаётган ташкилотлардан бири республика Байналмилал маданият марказидир. 1992 йили ташкил этилган ушбу Марказ мамлакатимизда миллатлараро тотувликни мустаҳкамлаш, жамиятимизда бағрикенглик тамойилини қарор топтириш борасида изчил фаолият олиб бораётир.

Марказ ҳозирги вақтда Ўзбекистон ҳудудида иш юритаётган 140 га яқин миллий-маданий марказ фаолиятини мувофиқлаштирмоқда, уларга ташкилий ва методик ёрдам кўрсатмоқда. Унинг асосий вазифалари – миллатлараро муносабатларни янада такомиллаштириш ишида жамиятга камарбаста бўлиш, мамлакатимизда яшаётган турли миллат ва элат вакилларининг миллий-маънавий эҳтиёжларини қондиришга ёрдамлашиш, ҳар бир миллатга хос урф-одат ва анъаналарни сақлаб қолишда миллий-маданий марказларга кўмаклашиш, бағрикенглик тамойилларини қарор топтиришга қаратилган жамоатчилик ташаббусларини қўллаб-қувватлашдан иборат.

Байналмилал маданият маркази Ўзбекистонда яшаётган турли миллат фарзандларининг учрашув жойи, ўзига хос Дўстлик уйига айланган. Бу ерда мунтазам равишда сайиллар, фестиваллар, концертлар, таниқли маданият арбоблари билан учрашувлар, семинар ва конференциялар ўтказиб турилади.

Айни пайтда, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Фан ва технологияларни ривожлантиришни мувофиқлаштириш қўмитаси грантлари асосида миллий муносабатларга оид тадқиқот ишлари олиб боришмоқда. Мазкур тадқиқотлар жараёнида миллий-маданий марказлар учун қўллаб-йўриқнома, 200 га яқин илмий мақола ва маъруза, 20 дан ортиқ китоб чоп этилди. Шунингдек, Ўзбекистон илмий-оммабоп ва ҳужжатли фильмлар киностудияси ҳамда Миллий телерадиокомпания билан ҳамкорликда “Ўзбекистон – менинг Ватаним”, “Страна, где правит единство”, “Ўзбекистон – бағрикенг диёр” сингари ҳужжатли фильмлар яратилди. Бу фильмлар мамлакатимизда бир оила бўлиб яшаётган турли миллат вакилларининг сермазмун ҳаёти ҳақида ҳикоя қилади.

Бу йил Қорақалпоғистон Республикаси ва барча вилоятларда мамлакатимиз мустақиллигининг 23 йиллигига, Конституциямизнинг 22 йиллигига

бағишлаб анжуманлар, давра суҳбатлари, концертлар ва кўргазмалар ташкил этилди. Ватанимизда яшаётган турли миллат вакиллари иштирок этган бу тадбирлар юртимиздаги миллатлараро тотувлик, бағрикенгликнинг ўзига хос намоёнишига айланди.

– Миллатлар ўртасидаги муносабатда, Сизнингча, қайси омили ҳал қилувчи ўрин тутади: этник яқинликми, маданий ёки сиёсий алоқаларми, ё бўлмаса иқтисодий манфаатларми?

– Мен бунда сиз тилга олмаган бир омилни энг муҳим деб айтгим келади. Бу – инсонпарварлик. Ахир, биз бирор миллатга мансуб бўлишдан ҳам аввал ягона инсониятга мансуб эмасмизми?! “Миллат” деган тушунчанинг барча бирдек эътироф этган ягона таърифи халигача йўқ. “Инсон” деган тушунча эса мутлақо аниқ-равшан. Биз қайси миллат билан алоқа боғламайлик, бешак, ўзимиз каби инсонлар билан муомалага киришамиз. Албатта, одамлар учун этник яқинлик ва тил бирлиги ҳам алоҳида ўрин тутади. Шу сабабли, хорижга борганимизда бирорта ўзбекни учратиб қолсак, хурсанд бўлиб кетамиз, у билан суҳбатлашгимиз, дардлашгимиз келади. Жалолиддин Румий бобомиз “Кимки бўлмиш ҳамзабонидин жудо, бенаводир, гарчи топсин юз наво” деганлари бежиз эмас. Кейинги ўринларда маданий ва сиёсий алоқалар ҳамда иқтисодий манфаатлар туради. Ҳартугул мен ана шундай деб ўйлайман. Мамлакатимиздаги миллатларни эса ягона Ватан туйғуси бирлаштиради. Зеро, барча қонунларимизда, айниқса, Ўзбекистон Конституциясида фуқароларнинг тенг ҳуқуқлилиги муҳрланган. Жумладан, унинг 8-моддасида “Ўзбекистон халқини миллатидан қатъи назар, Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари ташкил этади” деб белгилаб қўйилган. “Ўзбекистон халқи” тушунчаси эса мамлакатимизда яшаб, ягона мақсад йўлида меҳнат қилаётган турли миллат ва элат вакиллари ўртасидаги ўзаро ҳурмат, дўстлик ва ҳамжиҳатлик учун маънавий асос бўлиб хизмат қилади. Ана шундай миллий сиёсат натижасида мамлакатимиздаги турли миллатга мансуб фуқаролар жамиятимиз ижтимоий, сиёсий, иқтисодий, маданий ҳаётида фаол иштирок этиб, мустақиллигимизни янада мустаҳкамлаш, давлатимизнинг буюк келажagini таъминлаш йўлида сидқидилдан меҳнат қилмоқда. Улар Ўзбекистонни ўз Ватани, тақдирларини Ўзбекистон тақдири билан туташ, миллий маданиятлари ривожини Ўзбекистон тараққиётининг узвий қисми деб билади.

– Миллий-маданий жамоалар фаолияти кучайгани сари уларнинг келажакда жамиятнинг яхлитлигига, туб миллат манфаатларига путур етказадиган кучга айланиш эҳтимоли йўқми, нима дейсиз? Масалан, Европадаги айрим мамлакатлар ижтимоий ҳаётида ана шундай ҳоллар ҳам кузатилаётми...

– Мамлакат аҳолисининг кўп миллатли бўлиши унинг бирлиги ва барқарорлигига раҳна солади, деган қараш азалдан мавжуд. Агар жамиятда тур-

ли миллатга мансуб кишиларнинг тенглиги таъминланмаса, ҳақ-ҳуқуқлари эътироф этилмаса, тили, урф-одатлари камситилса, миллатлараро низолар келиб чиқиши мумкин. Европада ҳам, Осиё мамлакатларида ҳам бунга мисоллар кўп. “Кучга таянмаган адолат фирт ожизликдир, адолатсиз куч эса – зўравонлик. Демак, адолатни куч билан уйғунлаштирмак ва бунинг учун адолатнинг кучли, кучнинг эса адолатли бўлишига эришмоқ керак”, деган эди улуғ француз мутафаккири Блез Паскаль. Миллий муносабатлар соҳасидаги нохуш воқеалар унинг бу фикри нақадар тўғри эканига бир далил эмасми?!

Президентимиз Ислоҳ Каримов раҳбарлигида мамлакатимизда ишлаб чиқилган ва изчиллик билан амалга оширилаётган миллий сиёсат асосини юртимизда истикомат қилаётган турли миллатга мансуб фуқаролар тенг-ҳуқуқлилигини таъминлаш, яшаши ва ишлаши учун тенг имконият ва шароитлар яратиш ташкил этади. Бу сиёсат тегишли қонунларимизда ўз ифодасини топган. Конституциямизнинг 4-моддасида “Ўзбекистон Республикаси ўз ҳудудида истикомат қилувчи барча миллат ва элатларнинг тиллари, урф-одатлари ҳурмат қилинишини таъминлайди. Уларнинг ривожланиши учун шароит яратади” дейилган.

Республикамизда таълим ўзбек ва қорақалпоқ тилларидан ташқари рус, тожик, қозоқ, қирғиз ва туркман тилларида ҳам олиб борилади. Ана шу тилларда ҳам ўрта, ҳам олий таълим олиш имконияти мавжуд. Бундан ташқари, кўпгина маданият марказларида яқшанба мактаблари очилган. Уларда она тили ва давлат тили, урф-одат ва анъаналар, маданият ва санъат ўрганилади. Бугунги кунда корейс маданият марказлари ассоциацияси, рус, арман, яхудий, поляк, грек, грузин, хитой, татар ва бошқа миллий-маданий марказларда ана шундай мактаблар муваффақиятли иш олиб бормоқда.

Шунингдек, газета ва журналларнинг турли тилларда чоп этилаётгани, махсус радиоэшиттиришларнинг эфирга узатилаётгани, Ўзбекистон Миллий телерадиокомпанияси орқали мамлакатимиз халқлари тилларидаги кўрсатувларнинг мунтазам равишда намойиш этилиши, албатта, давлатимиз миллий сиёсати инсонийликка, демократияга асосланганининг амалдаги ёрқин ифодасидир.

Умумхалқ байрамларига бағишланган концертлар ва театрлаштирилган томошалар қатори миллий-маданий марказлар билан бирга турли хил маданий-маърифий тадбирлар ўтказиб турилади. Улар орасида конференциялар, семинарлар, давра суҳбатлари, концертлар, кўргазмалар, анъанавий миллий байрамлар бор. Жумладан, русларнинг “Масленица”, болгарларнинг “Мартиница”, арманларнинг гуллар байрами – “Вардавар”, полякларнинг ҳосил байрами – “Дожинки”, корейсларнинг “Овол Тано”, татар ва бошқирдларнинг “Сабантуй”, грекларнинг “Охи” сингари байрамлари мунтазам нишонлаб келинмоқда.

Юртбошимиз Ислоҳ Каримов “Ҳар қандай миллат – у нақадар кичик бўлмасин – инсониятнинг бойлигидир ва ҳар қандай миллий бирлиكنинг,

унинг тил ва маданий бошқа хусусиятларининг йўқ бўлиб кетиши Ер юзидаги маданий ва генетик фонднинг, шахс имкониятларининг қашшоқлашувига олиб келади” деганида мутлақо ҳақдир.

Бу сўзларда кўпмиллатлиликини бойлик сифатида қадрлайдиган мустақил Ўзбекистон миллий сиёсатининг моҳияти ўз ифодасини топган. Zero, республикамизда кўпмиллатлилиikka яратувчилик қудратига эга бўлган омил деб қаралади.

– *Аслида байналмилалчилик улуғ гуманистик ғоя, олийжаноб ижтимоий ғазилат экани маълум. Бироқ сўнги йилларда жаҳондаги кўпгина мамлакатларда миллатлараро муносабатлар негизда турли тўқнашувлар, этник низолар келиб чиқаёттир. Бу ҳолни нима деб изоҳлаш мумкин?*

– Бир донишманддан “Қайси халқ, қайси миллат афзал?” деб сўрашибди. Донишманд эса икки қўлига ердан тупроқ олибди-да, “Мана шу тупроқнинг қайси бири афзал?” дея уларга юзланибди. Сўнгра тупроқни бир-бирига қўшиб, бундай лутф қилибди: “Икки қўлимдаги тупроқнинг бир-биридан фарқи бўлмагани каби, ҳамма халқ, ҳамма миллат ҳам бирдайдир”. Демак, ҳеч бир миллат бошқасидан ортик ҳам, кам ҳам эмас.

Миллат бор экан, “миллий ўзлик”, “миллий ғурур”, “миллий ифтихор” деган тушунчалар ҳам бўлади. Кўпинча бу тушунчаларга байналмилалчилик туйғуси қарама-қарши қўйилади. Аслида бу тушунчалар бир-бирига зид эмас, аксинча, бир-бирини тўлдиради. Ўз миллатини, халқини севган одам бошқа миллат вакилларига ҳам ҳурмат қўзи билан қарайди. Ахир, қўхна Шарқда “Муҳаббат муҳаббатни жалб қилади. Бошқалар сизга муҳаббат қўйишини истасангиз, аввало, ўзингиз уларга меҳр беринг”, дея бежизга айтилмаган. Миллий муносабатларда мувозанат бузилган юртда, яъни ашаддий миллатчилик авж олиб, бошқа миллат вакиллари ҳақ-ҳуқуқи поймол бўлган жойда фожиалар рўй беради. Собик Югославия ҳудудидида ёки 2010 йил Қирғизистонда рўй берган қонли воқеалар бунга мисол бўла олади.

Шўролар даврида миллий туйғулар поймол қилинди, миллий ғурурни ўстирадиган барча қадриятлар тақиқланди ёки йўқ этилди. “Миллатчи” деган тамга юзлаб зиёлиларимизнинг ҳаётига зомин бўлди. Бир неча авлод сохта байналмилалчилик ғоялари таъсирида улғайди. Аслида ҳақиқий байналмилалчилик миллатпарварликдан, ўз тилини ва қадриятларини севишдан бошланади.

Халқаро ҳуқуқда “миллий озчилик” деган тушунча бор. Лекин юртимизда бу ибора истилоҳда деярли учрамайди. Бунинг сабаби мазкур иборида кам сонли миллатларни камситиш, халқни кўпчилик ва озчиликка ажратиш “юки”нинг мавжудлигида бўлса керак. Бизда Ўзбекистон фуқароларининг тенг ҳуқуқлиги давлат томонидан қафолатланган. Бу эса мамлакатдаги тинчлик ва барқарорлиқнинг, пировардида тараққиётнинг гаровидир.

Қрим татар халқининг атоқли фарзанди, Украина Қахрамони, Қрим давлат индустриал-педагогика институти ректори, Ўзбекистонда хизмат қўр-

сатган фан арбоби Февзи Ёқубов бундай деб ёзади: “Жаҳон цивилизацияси ютуқлари ҳақида гапирганда, одатда Юнонистон ва Италиянинг фанга, Англия ва Франциянинг маданиятга, Германия ва Американинг техникага, Япония ва Швециянинг технологияга қўшган ҳиссаси тилга олинади. Агар бу рўйхатни давом эттириб, эзгулик, тинчлик, яқинларга меҳр-мухаббат туйғулари борасида гапирадиган бўлсак, албатта биринчи каторга Ўзбекистонни ёзиш зарур. Агар бу бебаҳо инсоний кадриятлар масаласида халқлар ва мамлакатларга баҳо бериладиган бўлса, шубҳасиз, энг юксак баҳога ўзбек халқи ва Ўзбекистон сазовор бўлар эди”.

Европада Хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилотининг кам сонли миллатлар бўйича Олий Комиссари Кнут Воллебек бир неча бор Ўзбекистонда бўлиб, Байналмилал маданият маркази фаолияти билан танишди. Турли миллат вакилларига таълим олиш, ўз маданиятларини ривожлантириш борасида яратилган шароитларни кўриб, бу тажрибани бошқа давлатларга ҳам ёйиш керак, деган фикр билдирди. Албатта, бу бежиз эмас.

– Насриддин ака, ҳавола этган саволларимизда бевосита ваколатингиз доирасидан кенгроқ масалаларга ҳам мурожаат қилганимиз бежиз эмас. Сиз собиқ дипломат, қолаверса, серқирра ижодкор, жамоат арбоби сифатида танилгансиз. Бинобарин, мамлакатимиздаги турли миллат вакиллари тинч-тотувлиги асосини нимада деб биласиз ва унинг келажагини қандай тасаввур этасиз?

– Миллатларо муносабатлар ҳамма даврларда ҳам энг ҳассос соҳа бўлиб келган. Бугунги кунда ҳам жаҳонда рўй бераётган турли низолар, урушларнинг сабаблари орасида миллий-этник муносабатлардаги муаммолар алоҳида ўрин тутаяди.

Мавлоно Жалолиддин Румийда бундай ривоят бор: бир куни йўлда тўрт киши ҳамроҳ бўлиб қолибди. Уларнинг бири турк, иккинчиси форс, учинчиси араб, тўртинчиси юнон экан. Тўрталаси ҳам ниҳоятда оч, нон олишга бир чакаси қолмаган экан. Шу пайт бир бадавлат суворий ўтиб қолибди ва уларга раҳми келиб бир танга берибди. Тўртовлон бу пулга нима олиш ҳақида тортиша бошлабди. “Бозорга бориб узум оламиз”, дебди турк. “Йўқ, бўлмайди, яхшиси “ангур” олайлик”, дебди форс. “Эйнаб” олсак яхши бўлади”, дея баҳсга аралашибди араб. “Энг яхши таом – “истафил” деб эътироз билдирибди юнон. Уларнинг тортишуви жанжалга айланибди. Ёқалашиб, муштлашаётганлар ёнидан ногаҳон кўп тиллардан бохабар бир доно киши ўтиб қолибди. Жанжал сабабини суриштириб, уларни тинчитибди. “Эй, нодонлар, – дебди у, – барчангиз бир нарсани, яъни узумни орзу қиялсиз, лекин уни турли тилларда айтмоқдасиз. Яхшиси, бозорга бориб, узум олинглар-да, биргаликда танаввул қилинглар”. Тўртовлон шу маслаҳатга амал қилиб, ярашибди ва муродига етибди.

Қиссадан ҳисса шуки, одамлар бир-бирини англамаса, тушунишга интилмаса, ўзаро низо бошланади. Шунда уларга тўғри йўлни кўрсатадиган

рахнамо керак. Миллатлараро муносабатлар бобида эса бундай рахнамо давлат ҳисобланади, албатта.

Байналмилал маданият маркази ва миллий-маданий марказлар фаолияти давлатимизнинг доимий эътибори ва қўллаб-қувватлаши туфайли раванг топмоқда. Мустақиллик йилларида 6000 дан ортиқ турли миллат вакиллари, шу жумладан, миллий-маданий марказлар раҳбарлари ва фаолларидан 24 миллатга мансуб 100 дан зиёд киши юксак давлат мукофотлари билан тақдирланган. Парламентда ва давлат ҳокимиятининг барча тизимларида турли миллат вакиллари бор.

“Ўзбекистоннинг бойликлари кўп, лекин бизнинг энг катта бойлигимиз, энг юксак қадриятимиз – жамиятимизда ҳукм сураётган тинчлик, миллатлараро дўстлик ва ҳамжиҳатликдир”, деб таъкидлайди Юртбошимиз. Дарҳақиқат, мустақиллик йилларида эришилган барча ютуқларимизнинг боиси ана шу аҳиллик ва ҳамжиҳатлик, юртимиздаги тинчлик ва барқарорликдир.

Эндиги вазифа ҳар бир кишини, хусусан, ўсиб келаётган ёшларимизни миллий ва диний бағрикенглик руҳида тарбиялаш, бу борада мутасадди ташкилотлар, шунингдек, миллий-маданий марказлар фаолиятини янада тақомиллаштиришдан иборатдир.

ШОҲСАНАМ суҳбатлашди.

Абдурахим ЭРКАЕВ

ЕРКИН INSON VA MA'NAVIY TARBIYA

Тарбия – маънавий ҳаётнинг ажралмас бўлаги, ворисийлиқнинг зарур шarti ва воситасидир. Ҳар бир авлод аждодлар эришган билим, кўникма ва кашфиётларни ўзлаштиради, ҳаёти давомида уларни бирмунча такомиллаштиради, бойитади ва кейинги авлодга ўтказади. Ушбу жараённинг бардавомлигини таъминлаш тарбиянинг ўзаги ва мақсадини ташкил қилади. Асл инсоний хусусиятлар – онг, тафаккур, ўзликни англаш, одоб-ахлоқ маънавий тарбия орқали шаклланади. Инсон боласи билим ва кўникма билан туғилмайди,

фақат уларни ўзлаштириш қобилияти туғма бўлади. Мазкур имконият тарбия жараёнида юзага чиқади.

Тарбиясиз инсон ўз-ўзини англолмайди. Ўзликни англаш деганда инсоннинг табиатда ва жамиятда ўз ўрнини билиши, ўз манфаатини тўғри англаб, бошқаларники билан мурасага, мувозанатга келтира олиши, имкониятлари қатори камчиликларини ҳам кўриб, уларни бартараф этишга интилишини тушунамиз. Албатта, ўзликни англаш ўз насл-насабини, халқи, ватани тарихини, она тилини, урф-одатларини, маданиятини би-

лишни ҳам назарда тутати. Буларнинг ҳам-масига таълим-тарбия, биринчи галда, маънавий тарбия орқали эришилади. Маънавий тарбиянинг бош мақсади – инсонга ўзлигини аниқлатишдир.

Жамиятнинг инсонга қўядиган талаблари шакл ва мазмунан жуда ранг-баранг. Уларни жамият ҳаётининг турли соҳаларига мос равишда моддий-иқтисодий, ахлоқий, ҳуқуқий, сиёсий, эстетик, ижтимоий-маиший, диний сингари гуруҳларга ажратиш мумкин. Уларнинг ҳар бири тарихан ривожланиб ўзгариб боровчи кўлаб аниқ талаблардан, баҳо ва меъёрлардан, қоида ва таълимотлардан, келажак ҳақидаги тасаввур ва идеаллардан иборатдир. Жамиятнинг барча институтлари – оила, маҳалла, давлат, жамоат ташкилотлари, ахлоқ, ҳуқуқ, фан, дин, таълим, адабиёт ва санъат бевосита ёки билвосита маънавий тарбияга дахлдор.

Жамият инсонга зарур шарт-шароит яратиб беради, айтиб чоқда, ўзи ҳам унга кўлаб талаблар қўяди. Жамиятнинг инсонга қўядиган бирламчи талаби – энг аввало бошқалар билан биргаликда яшаш кўникма ва қоидаларини ўзлаштириш ва уларга риоя этишдир. Буларга, биринчидан, биргаликда меҳнат қилиш, ишлаб чиқариш малакаси, касбий маҳорат; иккинчидан, тақсимот, истеъмол, алмашув (савдо-содик) талаблари; учинчидан, ижтимоий-маиший, ахлоқий-маънавий ва ҳаёт давомилиги учун зарур бошқа талаблар кириди. Улар оила ва жамоадаги ўзаро муносабатларни тартибга солувчи меъёрлар, урф-одатлар, анъаналар, диний ва эътиқодий алоқалар, маросимларни вужудга келтиради. Жамият ривожлангани сайин инсонга қўйиладиган талаблар ҳам ўсиб, янгилари пайдо бўлиб бораверади. Давлат вужудга келгандан кейин эса сиёсий ва ҳуқуқий талаблар шаклланади.

Шундай қилиб, тарбия янги авлодни жамиятга, ҳаётга, меҳнат ва ишлаб чиқариш кўникмаларига мослаштиради. Ворисийликни таъминлаш баробарида жамият талабларига мослаштириш, инсондек яшашни ўргатиш тарбиянинг яна бир муҳим вазифасидир. Бошқача айтганда, тарбия кишилик жамиятининг фундаментал жиҳати, унинг мавжудлик

шаклларида ва шарт-шароитларида биридир.

Тарбиянинг вазифаси авлодлар ўртасида ворисийликни таъминлаш ва инсонни жамият талабларига мувофиқ камол топтириш билангина чекланмайди. Чунки, биринчидан, инсон эҳтиёжлари ўсади, кенгайиб қайта тикланади. Шу боис жамият инсон кўникмалари, билимлари, меҳнат тажрибаси ва маънавий ютуқларини турли усулларда, кўринишларда тўплаб, маданият таркибида жамлаб боради. Тарбиянинг яна бир асосий вазифаси эришилган ютуқларни, маданий бойликни ўзлаштиришга ёрдам беришдан ташқари, мудом ўсиб борадиган эҳтиёжларни қондира олишни, яъни маданиятни яратишни ҳам ўргатишдир. Бунинг учун эса инсонда бунёдкорлик, ижодкорлик хислатлари бўлиши керак.

Тарбия таълим билан узвий боғлиқ бўлса-да, нисбий мустақилликка эга. Ишлаб чиқариш технологияларининг ривожланиш даражаси ва тенденциялари таълим ва тарбияда, кадрлар тайёрлашда ҳисобга олинади. Лекин фан-техника тараққиёти тезлашиб, технологиялар дастлаб ҳар 15-20 йилда, кейин 5-10 йилда янгилана бошлагач, таълимда ҳам ўқув дастурлари шунга мувофиқ тарзда такомиллашиб, ўзгариш суръати жадаллашди. Тарбия эса бу борада анча ортда қолди. Чунки тарбия барқарор меъёрлар ва баҳоларга таянади, миллий ва умуминсоний қадриятларни ва асл инсоний туйғуларни ёш авлод онгига сингдиради. Бошқача айтганда, тарбия замонавий цивилизациянинг тараққиёт шитобига мослашолмай, кўлаб янгича ижтимоий муносабатларни ахлоқийлаштиролмай қолди. Таълим ва тарбия ўртасида асрлар давомида вужудга келган мувозанат бузила бошлади. Тарбия берувчи

таълим, таълим берувчи тарбия деган иборалар энди анча нисбий бўлиб қолди. Юксак маънавиятга алоқадор илмий ва бадий билимларнинг ихтисослашуви ҳамда уларни ифодаловчи гоё ва образлар тизимининг мудом мураккаблашуви кенг омма тушуниш учун қийинчилик туғдирмоқда. Натижада уларни соддалаштиришга, кенг омма онгига, савиясига мослаштиришга, оммавий маданият нуқтаи назаридан талқин қилишга ҳаракатлар бўлаётир. Бу ҳам ўз навбатида янги билимларнинг тарбиявий салоҳиятини пучга чиқармоқда.

Постмодерн жамиятда олам ҳақидаги тасаввурлар, ишлаб чиқариш технологиялари, коммуникация воситалари, истеъмол усуллари, турмуш тарзи тубдан ўзгариб кетди. Бугунги инсон онги, тафаккури ўтмиш аждодларникидан кўп жиҳатдан фарқ қилади. Ахборот-коммуникация технологиялари инсон ҳаёти ва фаолияти учун кўп ва кенг имкониятлар яратди. Лекин, таассуфки, бу имкониятлар орасида инсон нафси ва ҳирсини рағбатлантирувчи, маънавиятини ич-ичидан емирувчи омиллар ҳам йўқ эмас.

Инсон жамиятдан холи бўлолмайди. У ўзининг кичик субмуҳитини яратиб, таркидунё қилганида ҳам жамият таъсиридан қутула олмайд. Авлодларга келсак, жамиятда бир вақтнинг ўзида уч авлод – катта авлод, ўрта авлод ва ёш авлод (бобо, ўғил, набира) яшайди. Катта авлод (50 ёшдан юқори) жамият талабларидан ортда қола бошлайди. Унинг тафаккури – консерватив. Ёш авлод ҳали жамиятнинг маънавий талабларини тўлиқ ўзлаштиргани йўқ, бироқ дадил фикрлайди, ҳамма нарсани ўзгартиргиси, янгиллагиси келади. Айни чоқда, у – таълим олаётган, энг янги билимларни ўзлаштираётган авлоддир. У билимга чанқоқ, сўнгги технологияларни ўзлаштиришга интилади, шу сабаб гуманитар билимларни, маънавий-ахлоқий, эстетик қадриятларни ўрганишга етарлича вақт ва имкон тополмайди. Оқибатда технократик қарашларга мойил бўлиб қолади. Ўрта авлод – асосан мўътадил ва яратувчи куч. Лекин у иш ва рўзгор ташвиши билан банд, болалари тарбияси билан шуғулланишга деярли вақти йўқ.

Кўриниб турибдики, замонавий жамият унга ажратиладиган вақт борасида ҳам тарбияни анча чеклаётир. Яшаш суръати тезлашган ва асабийлашган постмодерн жамият кишини ишдан, ўқишдан толиқиб қайтгач, енгил-елпи мусиқа тинглаб, шоу-томошаларга боргиси ёки электрон ўйинларга чалғиб, бир оз дам олгиси келади. Бўш вақтни бундай ўтказишнинг эса маънавий-тарбиявий аҳамияти кам. Айни ҳолат тарбияга ёндашувни тубдан ўзгартириб, унинг замонавий концепциясини ишлаб чиқишни, ушбу концепцияда ҳозирги жамият хусусиятлари, зиддиятлари, имкониятларини ҳисобга олишни, реал ва виртуал воқелик ўртасида чегара йўқлаётгани, мумтоз қадриятлар тизими деформацияга учраётганини назарда тутишни, уларни янгича руҳда талқин қилиб, сақлаб қолиш ва ривожлантиришни тақозо этади.

Ҳар бир жамият шахснинг ўзига мос тарихий типини тарбиялайди. Ғарб мамлакатларида тарбия кўпроқ малакавий талаблар, таълим стандартлари, инсон ҳуқуқ ва эркинликлари каби масалалар билан алмаштирилган. Таълим-тарбия асосига ва умуман жамият ҳаёти марказига инсоннинг барча эҳтиёжларини (зўравонликдан ташқари), нафақат тинимсиз ўсаётган моддий эҳтиёжларини, нафсини, шунингдек, руҳий ва жинсий майлларини, ҳирсини қондиришга қаратилган антропоцентризм қўйилмоқда. Замонавий инсонга аксар ҳолларда эркин истеъмолчи сифатида қаралмоқда, у сиёсий, диний, ирқий, ҳуқуқий, жинсий мойиллик жиҳатидангина толерант бўлса, бас. Булар ҳозирги замон Ғарб жамиятига хос зиддиятларнинг тарбия соҳасида, маънавий ҳаётдаги ифодасидир. Афсуски, Ғарб таълим-тарбия тизимида мавҳум антропоцентризм тамойили мумтоз гуманизмга, анъанавий қадриятларга баъзи ҳолларда емирувчи, вайрон этувчи таъсир кўрсатмоқда. Акс ҳолда Германиядек педагогика, психология фанлари яхши ривожланган мамлакатнинг баъзи мактабларида эркак ва аёллар ўртасидаги интим муносабатлар ҳамда биржинсли алоқалар

ва оилалар ҳақидаги маълумотлар олти-етти яшар болаларга ўқитиладиган "жинсий тарбия" сабоқларига киритилмас эди.

Инсон маънавиятининг емирилиш тенденцияси қайдан пайдо бўлди? Нега замонавий тараққиёт, истеъмоли, ахборот-коммуникация технологиялари, улар вужудга келтирган виртуал воқелик ва оммавий маданият инсоннинг ўзига хавф солмоқда? Бу саволларга жўяли жавоб топиш учун теран тадқиқотлар олиб борилиши керак.

Ҳар бир жамият ўз тушунчасидаги уйғун ривожланган шахсни, комил инсонни тарбиялаш зарурлигини англаган ва унинг асосий мезонларини белгиллаган. Биз илк бор бундай мезонга Авестода дуч келамиз: эзгу фикр (ният), эзгу сўз, эзгу амал. Ақлий ва jisмоний етуклик ғояси антик даврдаёқ юнонлар томонидан олға сурилган. Мусулмон мамлакатларида, хусусан, юртимизда неча асрлар давомида комил инсон ғояси тарғиб этилган. Бошқа минтақалар ва мамлакатларда ҳам инсон, инсонпарварлик масаласи мумтоз маданиятнинг асосий ғояси бўлиб келган. Аммо теранроқ назар ташланса, инсон комиллиги масаласида жамият олға ҳаракатланиш ўрнига ортга кетаётгандек таассурот уйғонди. Бундай таассурот бугун пайдо бўлгани йўқ. XVIII асрда Жан-Жак Руссо "ортга, табиат бағрига" чорлаб, замонавий цивилизация инсон табиатига ёт (душман) эканига, цивилизациядан узоқ қабилалар вакиллари ёлғончилик, ўғрилик каби иллатлардан холилигига диққат қаратган эди. Лекин ўтган икки ярим аср мобайнида инсон ахлоқи нафақат яхшиланмади, боз устига, унинг онгли, ақлий, маънавий мавжудот сифатида яшаб қолиши учун кучли хавф-хатар туғилди. Маданиятнинг янги субъекти (замонавий инсон – А.Э.), рус политологичи Г.Дилигенский фикрича, анъанавий ички гуруҳий алоқалардан маҳрум. Чунки коммуникация соҳасидаги ўзгаришлар объектив ижтимоий силжишлар таъсирини кучайтириб юбориши оқибатида социум "шахсга ўзининг специфик маданиятини билдириш" имкониятини йўқотди (*Дилигенский Г. Историческая динамика человеческого индивидуальности // Одиссей.*

1992. М., 1994, стр. 92). Бошқача айтганда, шахс ўз айниятини, индентлигини йўқотди. Француз олими Поль Вирильо инсон икки хил ҳаёт ўртасида сарсон, деб ҳисоблайди: бир томондан, у реал координаталарга ("бу ерда ва ҳозир") эга ҳаётда яшамоқда, иккинчи томондан, у вақт ("ҳозир") макондан ("бу ерда") устунлик қилаётган алоҳида матрица ичидаги ҳаётда мавжуд ва улар ўртада бўлиниб, узилиб қолмоқда (*Галкин Д. Вирильо // Постмодернизм. Энциклопедия. Минск, 2001, стр.120*).

Инсон маънавиятига таҳдид солаётган, Ғарбнинг маънавий инқирозига сабаб бўлган омиллар фақат замонавий цивилизация келтириб чиқарган оммавий маданият ва ахборот-коммуникация технологиялари, "ахборот портлаши", виртуал воқелик кабилардангина иборат эмас. Уларнинг ўзи фан-техника тараққиёти маҳсулидир. Аммо вужудга келгач, инсонга зиддиятли, жумладан, салбий таъсир кўрсатгани рост. Муаммо илдизини чуқур англаш учун жамият тараққиёти зиддиятларини, иқтисодий, сиёсий ва бошқа ижтимоий омилларнинг тарихий динамикасини эслаб ўтиш зарур.

Ижтимоий борлик, жамият ривожланишининг муайян тарзда кечиши ижтимоий онга, қадриятлар тизимига таъсир кўрсатади. Биз марксистларга ўхшаб "ижтимоий борлик ижтимоий онни белгилайди", демадик. Унинг таъсир кучини ўқувчи ўз қарашларига мувофиқ ҳал қилсин. Инсонни вояга етказишда жамиятнинг аксарият институтлари қатнашади. Чунки инсон ҳаёти учун иқтисодий шарт-шароит, таълим-тарбия, уни турли ташки ва ички хавф-хатару таҳдидлардан ҳимоя қилиш, шахс дахлсизлиги, соғлиғини асраш катта аҳамиятга эга. Жамиятнинг моддий-иқтисодий тараққиёт даражасига унинг маънавий, тарбиявий савияси мувофиқ бўлсагина, инсон баркамоллиги учун имкониятлар кенгайди. Агар ортда қолса, инсон нафс ва ҳирс асирига, эҳтирослари бетизгин истеъмолига айланади. Ғарбда инсоннинг истеъмолилик иштаҳаси шу даражада ўсиб кетдики, у ўзини ҳам, ўз табиий ва ижтимоий яшаш муҳити – ойкуменасини ҳам емира бошлади.

Инсон тарбиясида дин ҳам, шак-шубҳасиз, катта аҳамият касб этиб келган. Айниқса, ўтмишда, ўрта асрларда мафкура, этикод ва таълим-тарбия масаласида дин етакчи институт бўлган. Янги даврда диннинг бу борадаги мақоми ўзгарди. Жаҳоннинг аксар мамлакатларида дин давлатдан, мактаб диндан ажратилди. Давлат ва жамият институтлари тўлиқ (диний жамоалар ва баъзи бир ташкилотлардан ташқари) секуляризациялашди, яъни дин ва диний институтлар таъсиридан халос бўлди.

Шахс тарбиясида диннинг ролини бир ёқлама ижобий ёки салбий баҳолаш нотўғри. Дин инсоннинг маънавий тарбиясида катта роль ўйнаган. У одамларга яхши ва ёмон, ҳалол ва ҳаром, гуноҳ ва савоб, жаҳолат ва маърифатни фарқлашда, эзгуликка интилишда, ёвузликдан тийилишда катта ёрдам беради.

Диннинг инсон тарбиясидаги аҳамияти ҳақида гапирганда, Ғарбнинг секуляризациялашган жамиятидаги баъзи бир ахлоқий бузуқлик, фаҳш, биржинсли никоҳлар ва сексиндустрия кабиларни эсламасликнинг илоҳи йўқ. Худога ишонмаслик нима-ларга олиб келиши мумкинлиги масаласи XIX асрнинг сўнги чорагида мутафаккирларни қаттиқ безовта қила бошлаган эди. Буюк рус ёзувчиси Ф.Достоевский "Ака-ука Карамазовлар" романида Иван Карамазов ва бир неча персонажлар номидан "Агар худо йўқ бўлса, унда ҳамма нарсаси, ҳатто одамхўрлик қилиш ҳам мумкин", деган хитоб билан жамиятни оғохлантиришга уринган эди.

Немис файласуфи, христиан динининг ашаддий танқидчиларидан бири Ф.Ницше Ғарб маънавий ҳаёти ва этикодининг икки-юзламачилигини, одамларнинг худога ишонмай қўйганини назарда тутиб, "Худо ўлди", деб эълон қилган, унинг ўрнини илоҳий ва инсоний хислатларни ўзида мужассамлаштирган суперинсон эгаллаши лозим деган ғояни илгари сурган эди.

Ницшенинг инсон ва худони ўзида бирлаштирган суперодами турлича, жумладан, салбий – бошқаларга ўз ҳукмини ўтказишга қодир, зўравон маъносида ҳам талқин қилиниши мумкин. Шу сабаб гитлерчилар Ницше

сиймосида ўз мафкурачисини, унинг суперодамида эса дунёга эгалик қиладиган олий ирқ вакили – блондин бестия (малласоч иблис) – фашист йигити идеалини кўрган эди. Бунга, албатта, Ницше айбдор эмас. Лекин Ницшенинг эзгуликдан ҳам, ёвузликдан ҳам устун турадиган, худо ва инсонни ўзида бирлаштирган одами уни салбий мазмунда тушунишга ҳам ўрин қолдиради.

Достоевский қаҳрамони Иван Карамазов ҳам айнан шундай худо даражасига кўтаришган инсон ғоясини илгари суради. Ницше асари Ф.Достоевский романидан (1878–80 йиллар) уч йил кейин ёзилган (1883–84 йиллар). Лекин Ницшенинг Достоевский асарини ўқигани даргумон. Демак, ушбу ғоя зиддиятга тўла, динсизлик авж олаётган Ғарбда ўша даврда яшаш этилган эди.

Ницше дард чекишни ҳамдардликка қарши қўяди. Дард чекиш инсонга ўз-ўзини енгишга (Selbstüberwindung), ўз-ўзини назорат қилишга ёрдам беради. Ҳамдардлик, аксинча, куçсизлантиради, "ҳукмронликка бўлган ирода"ни заифлаштиради. Ницше қарашларида "ҳукмронликка бўлган ирода" тушунчаси марказий ўрин эгаллайди. Ницшега вульгар социал-дарвинизм ғоялари анча-мунча таъсир қилган кўринади. Яшаш учун кураша оладиган, ҳукмронлик қилишга интиладиган одамнигина у яшашга ҳақли деб ҳисоблаган. "Антихристианин" асарида қуйидаги фикрларни олға суради:

– Нима яхши?

– Инсонда куч ҳиссини, ҳукмронликка бўлган иродани, қудратни оширадиган нарсаси.

Нима ёмон?

– Ожизликдан келаётган нарсаси.

Бахт нима?

– Ўсаётган куч, ҳукмронлик ҳисси, янги тўсиқ енгиб ўтилаётганини ҳис қилиш.

Қониқиш эмас, йўқ – кўпроқ куч, кўпроқ ҳокимият! Тинчлик эмас – уруш, эзгулик эмас – жасорат (Ренессанс услубидаги эзгулик, ахлоқийлик билан аралашмаган – virtue).

Ожизлар ва мажруҳлар ўлиб кетсин – инсонсеварлигимизнинг биринчи қоидаси. Уларга яна ўлишларида кўмаклашмоқ керак.

Ҳар қандай иллатдан нима зарарлироқ?

– Ожизларга ва мажруҳларга ҳамдардлик – христианлик” (*“Жаҳон адабиёти” журнали, 2004 йил 2-сон, 11-бет*).

Индустриал жамиятнинг инсон табиатига таъовузиди Достоевский ва Ницше каби мутафаккирлар XIX асрдаёқ пайқаган эди. Ўтган салкам бир ярим аср мобайнида вазият янада кескинлашди. Постмодерн жамиятида фан-техника тараққиёти, ахборот-коммуникация технологиялари тахдиди инсонни жуда огир аҳволга солиши мумкинлиги аёнлашмоқда. “Биз одамларга ўхшаб ишлайдиган машиналар барпо этамиз ва машинага ўхшаб ҳаракат қиладиган одамларни яратамиз. Ўн тўқзинчи асрда кул бўлиб қолиш хавфи мавжуд эди, йигирманчи асрда бу хавф йўқолди, лекин бошқа хатар – роботларга айланиб қолиш хавфи туғилди” (*Эрих Фромм. Инсоннинг ҳозирги ҳолати // “Жаҳон адабиёти” журнали, 2000 йил 3-сон, 116-бет*), деб ёзган эди Э. Фромм ўтган асрнинг 70-йилларида. XXI асрда хавф янада ортди. Инсон энди фақат роботга эмас, компьютер ва глобал алоқа тизимининг бўлакчасига, мурватига айланиб қолиш хавфини сезмоқда.

Фарб маънавий инқирозининг асл ва чуқур сабаблари жамиятнинг секуляризациялашувида деган саволга аниқ жавоб бериш қийин. Секуляризациянинг маълум таъсири борлиги шубҳасиз. Аммо, бизнинг назаримизда, асосий сабаб Фарб индустриал жамиятида инсоннинг эксплуатация қилингани ва ҳўрлангани натижасида синфий кураш, инқилоблар ва урушлар авж олиб, XX асрда фашистик ва большевистик қатағонлар, жаҳон урушлари, уларнинг асоратлари, постиндустриал жамиятда бегоналашувнинг янада кучайиши, глобал муаммолар, айниқса, ядро уруши хавфи ва бошқа кўплаб таҳдидларнинг инсон онгига, тафаккурига, ижтимоий идеалларига салбий таъсир кўрсатганидир.

Тахминий ҳисобларга кўра, фақат икки жаҳон урушида 60 миллиондан ортиқ одам ҳалок бўлган. Уруш даври ва урушдан кейинги вайронагарчилик, ишсизлик, очлик, қашшоқлик, кун кўриш учун баъзи кишилар-

нинг ўғрилиқ, талончилик, қотиллик, қаллоблик қилишга ёки аёлларнинг фоҳишалик билан шуғулланишга мажбур бўлиши, гиёҳвандлик ва ичкиликбозлик авж олиши Фарб маънавиятини издан чиқарди. Аънавий қадриятлар тизими ўзгара бошлади. Оқибатда Эрих Фромм нафақат худо, инсон ҳам ўлди, дейишга жазм этди. Албатта, Фромм сўзларини мумтоз маънавий қадриятларга содиқ инсон қолмаётгани, энди кўпчилик ўз худбин манфаатларини ҳамма нарсадан устун қўяётганидан надомат деб тушунмоқ керак.

Фарб одами ҳаёт лаззатларидан татиб қолмай, эртага ҳамма нарсадан айрилишим мумкин қабилда йўл тутган. Сабаби – индустриал жамият оёққа тураётган дастлабки бир-бир ярим аср мобайнида меҳнат муҳофазаси йўлга қўйилмаган, ишлаб чиқаришда бахтсиз ҳодисалар кўп бўлган. Ишчилар арзимас баҳоналар билан жаримага тортилган, норозилар маошидан, иш жойидан ажралган. Бунинг оқибатида синфий қарама-қаршилиқ қарор топиб, иш ташлашларга, кўзголон ва инқилобларга олиб келган. Ишлаб чиқарган маҳсулотидан тўлиқ бегоналаштирилган пролетариат аънавий қадриятларга – эзгулик, адолат, ҳалоллик, садоқат, меҳр-оқибат ва ҳақиқатга ишонмай қўйган. Мулқдан, меҳнат маҳсулидан бегоналашув маънавий бегоналашувга замин яратган.

Постиндустриал, постмодерн жамиятларида мулқдан бегоналашиш маълум даражада бартараф этилиб, ўрта синф вужудга келган бўлса-да, маънавий ҳаётда аксар салбий тенденциялар нафақат сақланиб қолди, балки янгилари қўшилди. Чунки маънавий маҳсулотлардан кўпроқ дам олиш, кўнгил очиш мақсадида фойдаланишга эҳтиёж ортди. Бундай эҳтиёжни қондириш йўллари ва имкониятларини тақлиф этувчилар катта фойда ола бошладилар. Маданият маҳсулотлари товарга айланди. Ижтимоий муҳит ва хавф-хатарнинг салбий таъсири секуляризация таъсиридан кучлироқ бўлиб чиқди. Чунки секуляризация жамият ҳаётига динни аралаштирмаса-да, инсоннинг диндорлигига, ибодат қилишга, диний ва аънавий қадриятлар тарафдори

бўлишига монелик қилмайди. Ибодатни, эътиқодни ҳар бир инсоннинг шахсий иши деб ҳисоблайди.

Гуманизм ғоясини нотўғри талқин қилиб, уни прагматик антропоцентризмга алмаштириш, инсон ҳуқуқларини унинг ахлоқий масъуллигидан ажратган ҳолда ижтимоий муносабатларнинг асосий мезонига айлантатириш Ғарб маънавиятининг инқирозигагина эмас, ҳатто Ғарб кишии инсоний табиати ўзгаришига ҳам сабаб бўлаётир. Шу ўринда Ғарбнинг бир қатор файласуфлари фикрига қулоқ тутиш фойдадан холи эмас. "Мумтоз инсон Ер юзидан йўқолиб кетаётганга ўхшайди, онги сифат жиҳатдан ўзгарган янги субъект эса воқеликни моделлаштиришда, уни ўз ақл-заковати ва руҳияти ёрдамида яратишда қатнашмаётир", дейди М.Фуко. Ж. Деррида эса инсонни ўраб турган дунё унинг учун ҳал қилиб бўлмас "муаммолар йиғиндиси"га айланди, дея қўшимча қилади. Ж.Лиотар инсон борлиқнинг онтологик асосларидан махрум, у ўз-ўзини ва атроф муҳитини легитимлаштириш инқирозини бошдан кечирмоқда, деб ҳисоблайди. Ж. Бодрийар Ғарбнинг образлар ва белгилар тизимида буюк гуманистик мезонлар "ўчирилган"и маълум бўлмоқда, дея хулоса қилади. Ушбу муносабат билан Г. Маркузенинг Ғарб оммавий маданияти "бир ўлчовли инсон"ни шакллантираётгани тўғрисидаги, Ч. Миллснинг "оммавий" инсонни стандартлаштириш ва конформлаштириш ҳақидаги, Д. Рисменнинг "одам-локатор" хусусидаги ғояларини ва ниҳоят, Э.Фроммнинг яна бир бор "инсон ўлди" деган сўзларини эсланг! Бунга яна Ж.Оруэлл, О.Ҳаксли, Р.Брэдли, Р.Шекли каби ёзувчиларнинг антиутопияларини қўшимча қилиш мумкин.

Виртуал воқелик, симулякрлар дунёси, кибер реалликдаги кўпвариантлик кишилардаги аънавий қарашлар, қадриятлар тизими, қабул қилинадиган қарорлар, ҳуқуқатвор оқибатларига нисбатан жавобгарлик ҳиссини заифлаштириб юборди.

Реал ҳаётда инсон кўпинча ўз қарорлари, қилмиши оқибатларини ўйлаб кўради, ўзига ва бошқаларга беҳуда зарар етказмасликка ҳаракат қилади (гап бу ерда жаҳл устида ёки

экстремал ҳолатда нотўғри иш қилиб қўйиши ҳақида эмас, балки унинг ҳаёти давомидаги ҳулқи, фаолияти ҳақида кетаяпти). У виртуал воқеликда бу каби масъулиятдан холи. Истаган қарорини қабул қилиши мумкин. Агар у муваффақиятсиз чиқса, бошқа вариантни танлайди. Тўғри вариант топилмагунча, шу ҳолат давом этаверади. Бунга оддий, жўн мисол қилиб электрон ўйинларни келтириш мумкин.

Виртуал воқеликнинг кўпвариантлиги ва файллар, ахборотни чексиз алмаштириш имконияти инсонни ўйлаб таҳлил қилиш, ягона тўғри вариантни топиш ташвишидан ҳалос этмоқда. Бу эса охир-оқибатда инсоннинг ўз хатти-ҳаракатига масъуллик туйғусини ҳам заифлаштирмоқда. Чунки у реал ҳаёт ва ҳаёлот, реал ва виртуал воқелик ўртасидаги фарқни ажратолмай қолмоқда. Келажак авлоднинг масъулият туйғуси қандай бўлиши олимларни ташвишлантираётган масалалардан биридир.

Биз замонавий цивилизациядан, у яратган технологиялару оммавий маданиятдан воз кеча олмаймиз. Лекин уларнинг салбий таъсирини камайтиришимиз керак. Бунинг учун эса таълим-тарбия, биринчи галда, маънавий тарбия мазмунини, усул ва воситаларини замон талабларини ҳисобга олиб, такомиллаштириш зарур. Маънавий тарбия инсоннинг асл табиатини мустаҳкамлаш ва янада ривожлантиришга қаратилган. Инсоннинг асл табиати ҳақида гап кетганда, одатда, қуйидагиларга ургу берилади:

- инсон – онгли мавжудот;
- инсон – биоижтимоий мавжудот, у фақат жамиятдагина шаклланади, ундан ташқарида инсон боласи яшай олганда ҳам, ҳайвондан фарқ қилмайдиган жонзот бўлиб етишади;
- инсон – яратувчи мавжудот. Ҳайвон табиатни ўзгартирмайди, фақат унга борлиги туфайли биологик хилма-хиллик бағишлайди, у табиат берган неъматни истеъмол қилади. Инсон эса ишлаб чиқариш қуроллари яшадан то яшаш учун шарт-шароит яратиш (бошлана қуриш, кийим-кечак тикиш) ва овқатланишгача табиат неъматларини

қайта ишлайди, улардан ўзига керакли маҳсулот яратади;

– инсон – эҳтиёжлари узлуксиз ортадиган мавжудот. У ўз эҳтиёжларини англашга ва уларни қондириш йўлида муайян мақсад, режа тузишга, яратувчилик билан шуғулланишга қодир. Бундай хислат ҳайвонда йўқ.

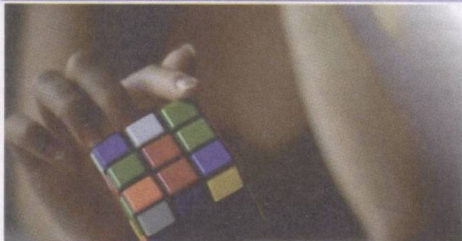
Инсон онги, тафаккури унинг бирламчи моҳияти экан, маънавий тарбия уни янада ривожлантиришга, юксалтиришга хизмат қилмоғи лозим. Инсон онги мураккаб, қўлқиррали тузилмага эга. Унинг асосини инсоний туйғулар – уят, ор-номус, меҳр, гўзалликдан, мардлик ва жасоратдан завқланиш, эзгуликдан қувониш, ёмонликдан азобланиш, ноҳўя ёки ноҳақ қилмишдан хижолат чекиш, виждонан қийналиш, ҳақиқатга, адолатга интилиш ташкил этади. Булар инсон маънавиятининг ажралмас бўлагидир.

Туйғу, ҳис-ҳаяжон, кечинмалар инсоннинг кўнгил дунёсига, тафаккур эса ақл дунёсига хос. Уларни бир-биридан ажратиш ёки бир-бирига қарама-қарши қўйиш тўғри эмас. Афсуски, баъзан кўнгил билан яшаш керакми ё ақл билан қабилда мунозаралар ҳам уюштирилади. Чунки айримлар ҳаётда асл инсоний туйғуларга беписанд қарайди, рўзгор ва иш ташвиши билан банд бўлиб, уларни унутади. Айримлар кўпроқ ўзига фойда берадиган йўлни танлайди.

Маънавий тарбиянинг мақсадларидан бири инсоннинг кўнгил ва ақл дунёсини мувозанатга келтириш, уни нафс ва ҳирс домига тушиб қолишдан асрашдир. Инсон ижтимоий мавжудот сифатида бошқа ин-

сонлар билан яқиндан боғланган. Бинобарин, тарбиянинг асосий вазифаси инсонни ўз-ўзи билан, оиласи, жамоаси, бутун жамият ҳамда табиат билан уйғун яшашга ўргатишдир. Маънавий тарбиянинг ҳар бир йўналиши ва шакли бир-бирини тўлдиради, ҳар қайсиси ўз усул ва воситаларига эга. Уларни бир-биридан ажратмасдан, ягона тизим сифатида йўлга қўйиш лозим. Энг асосийси, ҳозирги постмодерн жамияти талаблари ва таҳдидларини ҳисобга олиб, тарбияни таълимга яқинлаштириш, бунинг учун тарбиянинг янгича концепциясини яратиш зарур.

Таълимнинг тарбияловчилик салоҳиятини янада ошириш лозим. Зеро, ҳақиқий тарбия, жумладан, диний тарбия ҳам биринчи галда эҳтирос ва қуруқ насиҳатларга эмас, балки объектив билимга таянади. Етарли билимга эга бўлмаган киши, биринчидан, ҳар хил бидъат ва хурофотлар, ғаразли тарғибот таъсирига осонгина тушиб қолади. Чунки эшитаётган, кўраётган ҳодисасини тўғри таҳлил қилиб, баҳолай ва нотўғри жиҳатларини аниқлай олмайди. Иккинчидан, унга ҳаётни теран англаш, моделлаштириш ва ўзгартиришда билими етмай қолади. Оқибатда унинг яратувчанлик, бунёдкорлик салоҳияти тушиб кетади. Шу сабабдан, ҳар бир авлоднинг ижтимоий ва ижодий фаоллигини ўрганиш мақсадида миллий социометрик кўрсаткичлар ва индикаторларни ишлаб чиқиб, тадқиқотлар натижаларини таълим-тарбия жараёнида алоҳида ҳисобга олиб бориш зарур.

Собиржон ЁҚУБОВ

KEMAGA TUSHGANNING JONI BIR

Ғарб сиёсатдонлари сўнги ўнйилликда муҳожирлар масаласига жиддий эътибор бермади – арқонни узун ташлаб қўйди. Хавотирга асос ҳам йўқ эди-да. Иккинчи жаҳон муҳорабасидан кейин амалга киритилган мультикультурализм сиёсати туфайли миллий ихтилофлар барҳам топгандек эди. Касални яширсангиз, иситмаси ошкор қилади. Маълум бўлмоқдаки, Ғарбнинг фаровон мамлакатларида ўн йиллар аввал маҳаллий аҳоли ва муҳожирлар ўртасида расмана тафриқа, табақаланиш юзага келган.

Ўтган асрнинг иккинчи ярмида тўкин ҳаёт орзусида бадавлат юртларга борган кўп сонли муҳожирлар йиллар ўтса-да янги ж а м и я т - га мослашолмади. Бугун

хатто уларнинг фарзандлари жон қойишиб ўқигиси, ўзи яшаётган мамлакат тилини ўргангиси йўқ. Бошида капаси бор, қорни тўқ, усти бут – тинчгина умргузаронлик қилишга бундан ортиқ яна нима керак! Юлдузни бенарвон урадиган арбобларнинг ўзига қолса-ку, ажнабийларнинг ковушини аллақачон тўғрилаб қўярди. Аммо ғишт қопипдан кўчиб бўлган-да – муҳожирларнинг аксари туп қўйиб, палак ёзган, фуқаролик ҳам олиб улгурган.

Нафсиламри, Ғарбдаги ишбошилар калаванинг учини тополмай сарсон.

XX аср бошларида беҳаловат Болқон яриморолли порох солинган бочкага менгзалган эди. Бугун миллатлараро муносабат шу қадар қалтислашганки, мазкур сифатни бутун Оврупога тиркаш мумкин.

Мартин Лютер Кингнинг армони

Иккинчи жаҳон муҳорабасидан кейин Оврупога "учинчи дунё" давлатларидан муҳожирлар оқиб келди. Кунфаякун бўлган иқтисодиётни тиклаш учун арзон ишчи кучи сув билан ҳаводек зарур эди. Шу боис қорчалонлар Осиё ва Африкадан келган меҳнаткашларни кучоқ очиб кутиб олишди. Иқтисодиётни оёққа тургазиш вазифаси ўз йўлига, аммо мураккаблашиб бораётган миллий муносабатларни зудлик билан тартибга солмаса бўлмас эди. Ўша кезлари Канада этник ихтилофларни бартараф этиш борасида мультикультурализм сиёсатини тақлиф қилди.

Ўтган асрнинг 60-йиллари Канада таркибидаги фарангзабон Квебек музофотида мустақиллик кураши авж олди. Марказий ҳукумат айирмачиларнинг шаштини тушириш учун ошиғич равишда мультикультурализм сиёсатини эълон қилди. Мультикультурализм – муайян мамлакатда яшаётган миллат ва элатларга ўз маданияти, тили ҳамда аънааларини сақлаб қолиш учун тенг имконият яратиш демакдир. Бу гоё аввало маданий плюрализм тамойилига таянади. Унга кўра, бирон бир этник гуруҳ бошқасидан устун бўлиши мумкин эмас. Яна Канада мисолида изоҳласак, ҳукумат кўп миллионли англосакс маданияти вакилларига ҳам, бир сиқимгина қолган ҳиндуларга ҳам миллий ўзига хослигини асраб-авайлаш учун бирдек шароит яратиб берди. Шу йўл билан пароканда бўлаёзган давлат қутқариб қолинди.

Хайҳотдек ҳудудни эгаллаган Австралия қитъа-давлатида бир неча аср давомида тўраларча сиёсат қуриб келинди. Инглиз байроғи остидаги мамлакат дарвозалари Осиё ва Африка аҳолиси учун тақатқ ёпиқ, Австралия сарҳадини овруполикларгина кесиби ўтишга ҳақли эди. Ўтган асрдаги "буюк кучиш" даврида эса қурилган қатъий чоралар ҳам иш бермай қолди (қудратли бўронга четан девор қандай дош берсин?!). Яшил қитъа турли ирқ ва миллат вакилларига дарвозаларини ланг очишга мажбур бўлди. Ижтимоий муносабатлар

таранглашаётгани сабабли 1973 йилда Австралия ихота сиёсатидан воз кечиб, мультикультурализм йўлига ўтди.

Миллатчилиги учун каттагина тоvon тўлаган Германия, қирғиндан юрак олдириб қўйган Буюк Британия ва Франция ҳам шу сиёсатни маъқул кўрди. Тез фурсатда бу гоё бахри муҳит ортидаги "сеҳрли диёр"га ҳам етиб борди.

Бугун Оқ уйда қоратанли сиёсатчи фармонбардорлик қилаётир, ирқчилик иллати-да олис ўтмишда қолиб кетгандек. Аммо яқин-яқингача ҳам Америкада занжиларни камситиш айб саналмас эди – афроамерикаликларнинг сайлаш ҳуқуқи чекланган, улар жамоат транспортда оқтанлилар билан ёнма-ён ўтиролмас, алоҳида мавзелар – геттоларда истиқомат қилар эди. Занжи болақайлар оқтанли тенгдошлари ўқийдиган боқча ва мактабларга қатнаши хаёлга ҳам сиғмасди. Қоратанлиларнинг оташин ҳимоячиси Мартин Лютер Кинг "Менин шундай орзум бор" маърузасида (1963 йил) Америкада қулдорлик бир аср аввал бекор қилинган бўлса-да, занжилар ҳамон камситилаётганини таассуф ила қайд этган эди: "Орадан юз йил ўтиб ҳам занжилар Америка жамиятининг кунжакларида хору забун кун кўраётир, ватанида қувгиндагидек ҳаёт кечираётир".

Мультикультурализм гоёси ёйила бошлаган кезлари Колумб очган диёр ана шундай норасо муҳитда яшар эди. Толерантлик сиёсати эса жамиятнинг эски ярасига малҳам бўлди. Федерал ҳукумат қоратанлилар, ҳиндулар ва кам сонли элат вакилларига таълим бўйича квота ажратди, ижтимоий ҳимояни кучайтирди. Мультикультурализм назариётчиларининг гоёлари бирин-кетин рўёбга чиқа борди.

Мусбат ва манфий кутблар

Оксфорд университети профессори Уилл Кимлика давлат кам сонли элатларнинг тили, дини ва анъаналарини муҳофаза қилмоққа масъул деб ҳисоблайди. Унга кўра, моддий ёрдам, сиёсий дастак ва имтиёзлар бериш орқали жамиятдаги тенгсизлигу зиддиятларни бартараф этиш мумкин (*Will Kymlicka. Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights. Oxford: Clarendon Press, 1995*).

Канадалик файласуф Чарльз Тейлор ҳам бағрикенглик сиёсати ихтилофларга барҳам беришига қатъий ишонади. Олимнинг уқтиришича, ишбошилар миллати, тили ва этнокодидан қатъи назар, барча фуқаролар дардига қулоқ тутиши лозим. Файласуф, шунингдек, кам сонли миллатларга она тилида таълим олиш имконини яратиш кераклигига урғу беради (*Charles Taylor. The Politics of Recognition. Princeton: Princeton University Press, 1992*).

Фикр аҳли неча асрдан буён турли эътиқод ва элат вакиллари тотув ҳаёт кечирадиган одил жамият қуриш ҳақида бош қотиради. Мультикультурализм ғояси шу жиҳатдан кўпчиликини ром этган бўлса ажаб эмас. Турли элатлар ягона маконда аҳил-иноқ яшаса, бирон миллат гегемонлик қилиб қардошининг бурдини қонатмаса, ҳатто кам сонли этник гуруҳлар ўз одат-анъаналарига эмин-эркин риоя қилса, олам гулистон бўлгани шу эмасми?! Бирок одамзод ўйлаб топган бошқа низомлар каби мультикультурализм ҳам камчиликлардан холи эмас ва, табиийки, бу ғояга тish-тирноғи билан қарши бўлганлар-да бор.

Мухолифлар мультикультурализмни неомарксизмнинг бир кўриниши деб ҳисоблайди. Хусусан, англиз файласуфи Брайан Барри ушбу ғоя яхлит жамиятнинг пароканда қилиб юбориши мумкинлигидан огоҳлантиради. Олимнинг фикрича, жамиятда муайян миллат маданий жабҳада етакчи мавқега, яъни "тенглар ичра биринчи" мақомига эга бўлиши лозим. Акс ҳолда, кам сонли элатлар фақат ўз тили ва маданияти билан чекланиб қолади, оқибатда жамият автоном гуруҳларга бўлиниб кетади (*Brian Barry.*

Culture and Equality. An Egalitarian Critique of Multiculturalism. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2001, p. 300).

Мультикультурализм маданий фундаментализм – мутаассибликка йўл очади деган хавотирлар ҳам йўқ эмас. Ушбу қараш тарафдорлари фикрича, эркинлик ҳавосидан сармаст элатлар яккаш ўз анъаналарига маҳлиё бўлиб, ўзгаларни писанд этмай қўяди. Европа Таҳлил маркази директори, профессор Жулиан Линдли-Френч ҳам бу борада муросасиз. Олимнинг қуюнчаклик билан ёзишича, иммиграция Ғарб мамлакатлари бошига қулфат ёғдиради, бағрикенглик сиёсатидан туб аҳоли кўпдан-кўп азият чекади (*Линдли-Френч Дж. Великая иммиграционная катастрофа. <http://www.globalaffairs.ru/number/Velikaya-immigratcionnaya-katastrofa-15368>*).

Либералларга қулоқ тутилса, бағрикенглик ғояси ҳар жиҳатдан ишончли оқлади. Америкалик социолог Натан Глейзер таъбири билан айтсак, "бутун инсоният мультикультурализм тарафдори"га айланди (*Nathan Glazer. We are all multiculturalists now. Cambridge: Harvard university press, 1977*). Мухолифлар эса мультикультурализмни кийрий ғоя деб тан олишмайди, уни утопия атаб, аллақачон "жанозаси"ни ҳам ўқиб қўйишган (*Галецкий В. Критическая апология мультикультурализма. // "Дружба народов", 2006, №2, стр. 14-22*).

Ойни этак билан ёпиб бўлмас

Илм аҳли мультикультурализм борасида кўпдан буён тортишаётгани рост, аммо эҳтиёткор арбоблар ушбу мунозараларга арашмай келаётган эди. Бу анъанани 2010 йилда Германия канцлери Ангела Меркель бузди. Потсдамда ўтган сиёсий машваратда олмон ҳукумати етакчиси Германияда мультикультурализм ғояси чиппака чиққанини баралла айтди (*Merkel says German multicultural society has failed. 17 October 2010. <http://www.bbc.co.uk/news/world-europe-11559451>*). "Темир хоним" кўп сонли муҳожирларнинг яшаш тарзидан қониқмаётганини яшириб ўтирмади. Канцлернинг қайд

этишча, мухожирлар жамоаси фақат ўз қобига ўралиб қолган, немис тили ва маданиятини ўрганиш, олий таълим олиб, жамият тараққиётига муносиб ҳисса қўшиш йўлида ғайрат кўрсатмаётир.

Юқори мартабали хоним қалтис масалада дангал гапни айтди-қўйди. Шу билан ёпиқлик қозон очилиб кетди гўё. Кескин баёнотдан журъатланган Буюк Британия бош вазири Дэвид Кэмерон ҳам мультикультурализм ғояси сароб бўлиб чиққанини тан олди. Қиролликда ақидапарастлик кучайганига-да бағрикенглик сиёсати сабаб бўлганига тасдор ишора қилди. Инглиз жамиятида умуммиллий маданий қадриятларга эҳтиёж кучли, деди ҳукумат раҳбари (*Multiculturalism: Mr. Cameron's crude caricature solves no problems.* // "The Guardian", 6 February 2011).

Воқеан, ярим асрдан буён Берлин ва Лондон ташаббусларини дастаклаб келаётган Париж ушбу масалада ҳам иттифоқчилар билан ҳамфикр чиқди.

Сиёсий етакчиларнинг боқибегам ажнабийлардан ёзирганича бор. Кузатувларга қараганда, Ғарб мамлакатларида мухожирларнинг замонавий геттолари вужудга келаётир. Масалан, Оврупода минглаб хитойлар, Америкада испанзабон мигрантлар расмий мулоқот тилини ўрганмасдан ҳам бинойидек умргузаронлик қилиб юрибди. Яна бир қизиқ ҳолат. Ижтимоий сўров натижаларига қура, Германияда бир неча ўн йилдан бери яшаётган туркларнинг 40 фоизи Ангела Меркель у ёқда қолиб, Туркия бош вазирини "ўзиники" деб билади (Мирзаян Г., Сумлённый С. Саррацин пугает, Каддафи покупает. // "Эксперт". 2010, №35, стр. 21).

Консерваторлар "Африка ва Осиёдан келиб Оврупода муқим бўлиб қолган аҳоли барқарорлиқни издан чиқармоқда" дея бонг ураётгани-да бежиз эмас. Ёдингизда бўлса, 2005 йил Францияда, 2011 йил Буюк Британияда, 2013 йил Швецияда саркаш оломон кўчаю кентларни вайрон қилди. Бало дориган уйдёк харобага айланган шаҳарлар ҳаётини изга тушириш учун эса талай фурсат ва маблағ керак бўлди.

Бағрикенглик сиёсатидан беармон фойдаланган айрим этник ғуруҳлар яшаётган

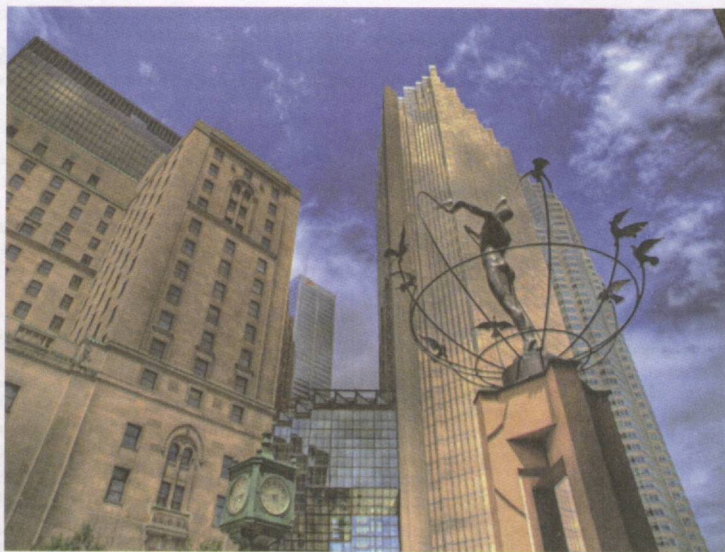
мамлакатаи маданиятига беписанд муносабатда эканидан ҳам кўз юмиб бўлмайди. Қолаверса, бу сиёсат қисман миллий маҳдудликнинг кучайишига олиб келди.

Танганинг иккинчи томони

Жаҳон молиявий-иқтисодий инқироzi асоратларини яқин йилларда бартараф этиш мушкулга ўхшайди. Йўғон чўзилиб ингичка узилаётган мураккаб даврда Ғарбнинг айрим мамлакатларида ҳам ишсизлар армияси сафи кенгаймоқда. Ишсизлик эса, одатда, муҳтожлик, тақчиллик каби "оғанини"ларини бошлаб келади. Айрим овруполиклар иқтисодий муаммоларнинг юзага келишида муҳожирларни ҳам айбдор деб билмоқда. Раият орасида улар нонимизни яримта қиялпти, деган қараш ҳам мавжуд. Орадан неча ўн йил ўтса-да, Ғарб жамияти ҳали-ҳамон африкалик ҳамда осиеликларни "ўзимники" дея қабул қилишга тайёр эмас. Жамият ҳамон "биз" ва "улар" дея икки кутба бўлиниб келаётир.

2010 йилда олмон сиёсатчиси Тило Саррациннинг "Германия ўз оёғига ўзи болта урмоқда" (*Deutschland schafft sich ab*) китоби чоп этилди. Мусулмон муҳожирлар Германия тараққиётига ғов бўлмоқда, деб ёзади муаллиф. Саррациннинг даъвосича, Шимолий Африка ва Яқин Шарқдан келган мигрантларнинг интеллектуал салоҳияти паст. Мурасисиз муаллиф ижтимоий ҳимоя тизимини ислоҳ этиш, ажнабийларга бериладиган нафақани қисқартириш лозимлигига шама қилади. Мафкуравий жангда Саррацин ёлғиз эмас. Унга ҳамфикр бўлган арбоблар "Рим сценарийси такрорланади – қудратли империяни варварлар қулатгани каби Оврупон и ажнабийлар ҳалок этади" дея қароматгўйлик ила инқироздан фол очаётир (*Бакалинский М. Сценарий падения Рима повторяется.* <http://www.peremeny.ru/books/osminog/8230>).

Гап фақат тил, урф-одат ва анъаналарнинг ранг-баранглигида эмас, бу ўринда ислом дини омили ҳам ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Ғарбда мусулмон қавмининг кўпайиб бораётгани айрим сиёсатчиларда хавотир уйғотмоқда. АҚШдаги Пью тадиқот маркази

Мультикультурализм монументи. Канаданинг Торонто шаҳри

маълумотларига кўра, Оврупода мусулмонлар сони 1990 йилда – 29 миллион 650 минг, 2010 йилда эса 44 миллион 138 мингга ташкил қилган. 2030 йилга бориб бу кўрсаткич 58 миллион 209 мингга етиши кутилмоқда (<http://www.pewforum.org/2011/01/27/future-of-the-global-muslim-population-regional-europe/>).

Норвегиялик дипломат Атле Хетланднинг фикрича, Оврупо мусулмонлари замонавий билимларни пухта эгаллаб, жамият равнақига бақадри ҳол ҳисса қўшмоқда. Аммо соғлом фикрли мўминлар ислом динини ниқоб қилган бир тўда кўпоровчиларнинг касрига қолмоқда: Оврупода исломофобия кучайиб бораётир (*“The Nation”* журнали, 2014 йил 20 февраль).

2009 йилнинг ноябрида Швейцарияда масжид миноралари қуриш референдум йўли билан тақиқланди (буни қарангки, бутун мамлакат бўйича атиги тўртта минора бор экан!). Албатта, кўп сонли электоратнинг хоҳиш-иродасини қораламоққа ҳаққимиз йўқ,

аммо сувдан ҳолва пиширишга уста сиёсатчилар хийла кескин йўл тутганини айтмасак бўлмас. Қолаверса, бундай торфёъллик асрлар мобайнида бетараф сиёсат юритиб келган мамлакатга ярашмаса керак.

2011 йилнинг 22 июлида Норвегияда кўз кўриб кулоқ эшитмаган хунрезлик содир этилди. Мутаассиб Андерс Беринг Брейвик Осло шаҳри ва Утойя оролида етмиш етти нафар бегуноҳ инсонни қатл этди. У жиноятга қўл уришдан аввал интернет орқали видеомурожаат билан чиқади. Қалби кин ва адоватга тўла қотил замонавий Оврупо *“Eurabia”*га айланиб кетди дея ёзгиради, насронийларни “келгиндилар”ни ҳайдаб чиқариш учун муқаддас салиб юришига даъват этади.

Миллатчиликни байроқ қилган ҳаракат ва гуруҳларнинг фаоллашиб қолгани ташвиш уйғотмай қўймайди. Боз устига, айрим юқори мартабали амалдорлар миграция борасида тишли-тигли баёнотлар билан радикал гуруҳлар тегирмонига сув қўймоқда. Бу ёғини

сўрасангиз, миграция аллақачон катта сиёсатда тош босадиган масалалардан бирига айланган. Юқори мансаб учун курашаётган номзодларнинг бу борадаги қарашлари ҳал қилувчи аҳамият касб этаётир. Таассуфки, мурасасиз баёнот бериб электорат олқишини олаётган айрим азаматлар ушбу хатти-ҳаракати билан ижтимоий барқарорликка раҳна солаётганини унутиб қўймоқда.

Ягона чора – мурасаи мадора

Дунёнинг ҳали у-ҳали бу шахрида юз бераётган тўқнашувлар мухожирларга нисбатан чеклов сиёсатидан наф йўқлигини, аксинча, кескин чоралар вазиятни янада мушкуллаштиришини кўрсатаётир. Оврупо-нинг бўлиқ нонини еган, намхуш ҳавосидан нафас олган мухожирлар “Сафаримиз қари-ди, энди хайр-хўш!” дея азза-базза юртига равона бўлмаслиги аниқ. Бу жиҳатдан Оврупо Кенгаши собиқ президенти Ҳерман ван Ромпейнинг мулоҳазаси жўяли туюлади. Йигирма саккиз давлатни ягона туғ остига бирлаштирган Иттифоқнинг инobatли арбоби миграция жараёнини тўхтатиб бўлмайди деб ҳисоблайди. Ван Ромпейнинг эслатишича, бир замонлар миллионлаб овруполиклар – ирландлар, олмонлар, поляклар, яхудийлар, итальянлар очлик, қашшоқлик ва қирғинлар сабаб ўз юртидан бош олиб кетиб ўзга элларда жон сақлаган. Урушдан кейин овруполикларнинг кўкрагига шамол теғди, мамлакатлар аста-секин оёққа туриб олди. Энди мурод ҳосил бўлгач, мусофирларга ўгайлик қилиш инсофдан эмас (http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/ec/139438.pdf).

Актёрдан чиққан президент Рональд Рейган АҚШ ва Совет Иттифоқи фақат бир вазиятда – Ерга ўзга сайёраликлар ҳужум қилиб қолсагина бир ёқадан бош чиқаради деган эди. Бу – “совуқ уруш” даврининг гапи. Бир чимдим ҳазил, бир чимдим ҳақиқат қўшилган бу нақл ҳали ҳам ўз кучини йўқотмагани қизиқ. Тавба дейлик, ўзи шундоқ ҳам одамзоднинг боши қулфатдан чиқмай қолди, аммо гоҳида Ғарб кишиси муҳожирни биродарларча бағрига босиши учун албатта бирор фавқу-

лодда фалокат юз бериши лозиммикан, деган бадгумонликларга ҳам боради киши.

Кечаги замонда шўро дохийлари турли миллатлар бир-бири билан қўшилиб кетиб, ягона тилда сўзлашувчи совет кишиси пайдо бўлади деган ғояни илгари сурган эди. Аммо бу хомхаёл бўлиб чиқди. Миллионлаб одамларнинг қўйини пуч ёнғоққа тўлдириб келган қизил империя қулади. Бағрикенглик сиёсатидан чекиниб, миллатларни бир қозонда қайнатишни таклиф этаётганлар шўро давлатининг аччиқ тажрибасини унутганга ўхшайди. Жамиятни сидирга тўсга киритиб бўлмайди, турфа миллатларни икки томчи сувдек қярқан қилиш имконсиз.

ЮНЕСКО 1995 йилда Бағрикенглик декларациясини қабул қилган. Ушбу ҳужжатда ўзга миллатларнинг тили, эътиқоди ва маданиятига ҳурмат кўрсатиш наинки инсоний бурч, қонуний мажбурият экани белгиланган. Маданиятлар мужодаласини маданиятлар мулоқотида айлантириш вақти келди. Кемага тушгanning жони бир – овруполиклар муҳожир биродарлари билан бир тану бир жон бўлиб ҳаракат қилсагина муқаррар ижтимоий ларзаларнинг олдини олиш мумкин.

Бизнингча, мультикультурализм сиёсати бундан кейин ҳам инсоният қорига ярайди. Бунинг учун эса хатолардан тўғри хулоса чиқариб, уни ислоҳ этиш лозим. Маданий жабҳада муайян миллат “тёнглр ичра биринчи” мақомига эга бўлиб, бларча этник гуруҳларни жипсплаштиргани маъқул.

Бетховеннинг сокин сонаталари билан занжиларнинг сержазавра рақсларини ёки панжоби дастор ўраган серсоқол сикх билан капалакнусса бўйинбоғ таққан башанг итальянни солиштириш, уларни бир-бирига қарама-қарши қўйиш оқилнинг иши эмас. Курраи арздаги ҳар бир миллат ўзига хос маданиятга эга ва кўҳна ҳикматда айтилганидек, ҳар кимники ўзига, ой кўринар кўзига. Бу жиҳатдан олмон файласуфи Освальд Шпенглер юз қарра ҳақ: турфа миллат ҳамда маданиятларни илгор ва қолоқ деч табақалашга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ. Алқисса, муқояса эмас, бир-бирини англаш ва тушуниш замони бугун...

Муҳиддин РАҲИМ

QISMATING NADUR, ODAMIZOD

yoxud Rim klubi bashorati

“Боқий шаҳар” – Римнинг инсоният тамаддунидаги айрича мавқеини ҳеч ким инкор эта олмайди. Ахир, у ҳақда “Барча йўллар Римга олиб боради” дея бежиз нақл тўқилган эмас! Шу буюк кент номи билан

*Ўз қўлингиз билан ўзингизни ҳалокатга
ташламангиз.*

Қуръон, “Бақара” сураси, 195-оят

*Қаерда бўй кўрсатса хатар,
Ўша жойда нажот ҳам пайдо...*

Фридрих Хёльдерлин

аталувчи “ақл маркази” – Рим клубининг башарий тафаккурдаги алоҳида мавқеига ҳам биров шубҳа қилиши душвор. Демак, юқоридаги нақлга андак ўзгартириш киритиб, “Барча фикрлар Рим клубига олиб боради” десак ҳам, бизнингча, хато эмас... Фақат биргина изох: “Барча фикрлар” бирикмаси олдида “глобал муаммоларга доир” ибораси қўшилса, нур устига нур бўлади.

Рим клуби дунёга келишига италиялик иқтисодчи ва ишбилармон Аурелио Печчеининг биргина мактуби сабаб бўлган. У 1968 йили бир хатни 30 нусхада кўпайтириб, дунёнинг турли мамлакатларида фан, сиёсат, иқтисод соҳасида фаолият юритаётган дўст ва танишларига йўллайди. Ушбу мактубда улар 6–7 апрель кунлари Римга келиб, Ер

юзидаги ҳозирги вазият ҳақида фикрлашиб олишга таклиф қилинган эди. Дарҳақиқат, 30 нафар олим, сиёсатчи ва ишбилармон Римдаги деи Ленчеи миллий академияси бенисида тўпланади ва кейинроқ "Рим клуби" номи билан шуҳрат қозонган жамиятни тузади.

Ушбу мақолада биз Рим клуби ҳақида кенг маълумот беришни назарда тутмаймиз. Чунки бундай маълумотларни фалсафага доир қомусий луғатлар ва мазкур "ақл маркази"нинг интернетдаги сайтидан бемалол топиш мумкин. (Дарвоқе, истисно тариқасида биргина маълумот: Марказий Осиё минтақасидан буюк қирғиз адиби Чингиз Айтматов 1987 йилдан вафотига қадар Рим клуби аъзоси бўлган). Хуллас, бизни Рим клубининг ғоявий тадрижигина қизиқтиради ва бу тадрижни ҳам юзакироқ ёритиш билан қаноатланамиз. Боиси – салкам ярим асрлик тарихга эга "ақл маркази" глобал муаммоларга доир ўттиздан ортиқ маъруза эълон қилган. Бу маърузаларнинг ҳар бири эса 200-300 саҳифалик каттагина жилддан иборат. Алҳол, биргина мақолада наинки уларнинг барчасига алоҳида тўхталиш, балки айримларини чуқурроқ ёритиш ҳам иложсиз. (Рим клуби ғоявий тадрижини баён этишда куйидаги манбаларга суянамиз: *Печчеи А. Человеческие качества. М., "Прогресс", 1980; Медоуз Д. и др. Пределы роста. М., изд-во Московского университета, 1991; Тинберген Я. Пересмотр международного порядка. М., "Прогресс", 1980; Пестель Э. За пределами роста. М., "Прогресс", 1988; Форрестер Дж. Мировая динамика. М., "АСТ", 2003; Римский клуб. История создания, избранные доклады и выступления, официальные материалы. М., "Едиториал УРСС", 1997.)*

Яна "ақл маркази"нинг 1968 йилги илк таъсис мажлисига қайтсак. Печчеи ўшанда 30 нафар олим, сиёсатчи ва ишбилармон муҳокамасига куйидаги саволни қўяди: Ер юзи майдони ва табиий захиралар миқдори чексиз эмас, бироқ аҳоли ва иқтисодиёт ўсиши чексиз. Демак, ўзаро боғлиқ бу икки омил ўртасида чуқур зиддият бор. Айни зиддият ҳозирча гоҳ-гоҳ нишона берибгина турибди.

Лекин у келажакада ўзини бус-бутун намоен қилса-чи? Ўшанда инсоният ногоҳ фожиа гирдобиде қолмайдими? Шундай мудҳиш оқибатдан сақланиш учун у нима қилмоғи керак? Ушбу саволлар теграсидаги баҳс жараёнида клубнинг икки асосий мақсади ҳам ойдинлашди:

1) ҳозирги глобал вазиятни англаб олишида ўз тадқиқотлари билан инсониятга қўмаклашиш; 2) башариятга келажақда ҳамла қилиши мумкин бўлган офатни даф этишда унга ўз тавсиялари билан ёрдамлашиш.

Глобал муаммолар таҳлили учун янги, самарали илмий усул зарур эди, албатта. Бу борада АҚШлик кибернетик олим Ҳасан Ўзбекхон Рим клуби жонига ора киради. У Ер юзидаги ижтимоий-табиий жараёнлар таҳлилида математик компьютер моделларидан фойдаланиш таклифини ўртага ташлайди. Ҳали етарли синовдан ўтмаган бу замонавий усул, бир томондан, жозибадор кўринар, бошқа томондан, ҳадиққа ҳам соларди. Рим клуби аъзолари ана шундай иккиланишга тез фурсатдаёқ барҳам беради ва кибернетик олимлар – Жей Форрестер ҳамда Деннис Медоузларга (ҳар иккиси ҳам АҚШдан) бир аср (1900–2000 йиллар) мобайнида Ер юзида глобал ўсишни акс эттирувчи моделлар яратишни топширади. Ушбу тадқиқотнинг натижа ва хулосалари эса 1972 йили "Ўсиш чегаралари" номи билан Рим клубининг илк маърузаси сифатида эълон қилинади. Айни маъруза қисқа фурсатдаёқ ўнлаб тилларга таржима этилиб, 5 миллиондан зиёд нусхада дунё бўйлаб тарқалди ва катта шов-шувга сабаб бўлди. Рим клубига тамал тоши қўйганлардан бири – инглиз кимёгари Александр Кинг Голландияга сафар қилганида қиролича Юлиана "Ўсиш чегаралари" китобидан бир дастасини мактаб ўқувчиларига тухфа этаётганига шохид бўлгани ва бу

Аурелио ПЕЧЕНИ

манзарадан қаттиқ ҳаяжонга тушганини фахрлиниб ёзган эди (Кинг А. Предисловие. // В кн. Пестель Э. За пределами роста. М., "Прогресс", 1988, стр. 36). Ушбу шов-шувда Форрестер ва Медоузинг, дунёда

аҳоли сони ортиши, озиқ-овқат танқислиги кучайиши, саноатлашув суръатлари жадаллашиши, моддий-хомашё захиралари камайиши ва атроф-муҳит ифлосланиши ҳозирги залда давом этаверса, XXI асрнинг 1-ярмида Одам наслини улкан фожиа кутаётир, деган нохуш башорати муайян роль ўйнагани ҳам ҳақрост. Хўш, Форрестер ва Медоузинг бундай ҳулосага келишга қандай далиллар мажбур этди?

"Ўсиш чегаралари" муаллифлари, энг аввало, 1900 ва 1970 йилларни демографик кўрсаткичлар бўйича ўзаро қиёслаб, Ер юзи аҳолиси шу даврда 1,5 миллиарддан 3 миллиардга етгани, яъни икки баравар ўсганини аниқлайди. Сўнг эса айна ўсишнинг 2000 йилги марраларини хомчўт қилиб, янги аср бошларида дунё нуфуси 6 миллиард бўлишини башорат қилади. Бундан аён бўладики, Ер юзи аҳолиси бир аср давомида тўрт баравар ошмоқда. Ҳар гал икки ҳисса кўпайиш учун эса 50 йил кифоя қилаётир. Тўғри, туғилиш сони аста-секин камайяпти, бироқ, айна чоқда, ўлим сони ҳам озайяпти. Хуллас, ўртача умр кўриш узайиши эвазига нуфус ўсиши ҳамон ўқорилигича қолаётир. Ҳамонки, одамзод ҳар ярим асрда икки баравар кўпайиб бораётган экан, демак, иқтисодиёт ҳам ишлаб чиқариш ҳажмини ҳар ярим асрда шунчага ошира бориши лозим. (Аслида-ку, ишлаб чиқариш ҳажмини икки ҳиссадан ҳам зиёдроқ оширишга тўғри келади. Чунки одамлар орасида бугун кечадиган, эртага бугунгидан кўпроқ неъмат-

ларни кўнгил тусашидек ҳавойи нафс чуқур илдиз отаётир). Бу эса табиат захиралари, айниқса, унинг тугайдиган турларидан фойдаланиш ҳажми ҳам шунга мутаносиб ортади, демакдир. Гарчи 1970 йилда бундай захиралар 1900 йилга нисбатан 95 фоизни ташкил этса-да, бироқ юракка ваҳима солар даражада жуда тез камайиб бораётир. (Чунки табиий захиралардан фойдаланиш суръати аҳоли ўсиш суръатидан анча олдинда. Масалан, 1950–75 йилларда дунё нуфуси 1,5 баравар кўпайгани ҳолда табиий захиралардан фойдаланиш 3–5 марта ортган.) Агар бундай "икки ҳатлаб" ўсиш оқибатида айна захиралар патарот топса, аввало, саноат тизими издан чиқади, сўнгра инқироз қишлоқ хўжалиги ва хизмат кўрсатиш соҳаларига кўчади. Чунки саноат, қишлоқ хўжалиги ва хизмат кўрсатиш тармоғи ўзаро кўринмас ришта билан боғланган. Қалтис жиҳати шуки, иқтисодиёт пасайганда ҳам аҳоли ўсишда давом этаверади, чунки у янги вазиятга тез мослашолмайди. Нуфус ўсиши, барбир, охири тўхтайдми. Сабаби – озиқ-овқат танқислиги ва тиббий ёрдам етишмаслигидан кўплаб одамлар ҳалок бўлади.

Хўш, Рим клуби фикрича, инсоният бундай фалокатдан сақланмоқ учун қандай йўл тутмоғи лозим? Форрестер ва Медоуз ана шу саволга жавоб ўлароқ "Нолга тенг ўсиш" концепциясини таклиф этади. Ушбу концепциянинг асосий талаби – Ер юзида нуфусни ҳам, иқтисодиётни ҳам ҳозирги даражада сақлаб қолишдан иборатдир. Бунинг учун эса икки-уч фарзандли ўртача оилага ўтиш, саноатга чиқитсиз ишлаб чиқаришни жорий қилиш, янги корхоналар барпо этишдан воз кечиш, эскиларини эса фақат ўзларига тенги билан алмаштириш, энергетикани қайта тикланувчи гелио ва гидрозахиралар ҳисобидан қоплаш, моддий-хомашё базасини иккиланмачи ишлаш эвазига тежаб қолиш зарур.

"Ўсиш чегаралари" маърузаси наинки катта шов-шув кўтарди, айна чоқда қаттиқ танқидга ҳам дуч келди. Британиялик иқтисодчи Х.Фримен Форрестер ва Медоузга, улар компьютерни муқаддаслаштирамоқда, дея маломат тоши ёғдирди, Рим клубини эса

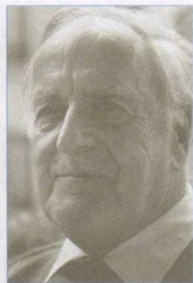
аҳолининг кўпайиб кетиши инсониятга кулфат келтиради, дея башорат қилган Томас Мальтусга издошликда – янги мальтусчиликда айблади. Олим шу ҳақдаги мақоласини “Компьютер қаршисидаги Мальтус” дея бежиз атамаган эди. АҚШлик иқтисодчи Ҳенри Валлих эса глобал жараёнларни бошқаришдан кўра ўз ҳолига қўйиб берган маъқул, деган ғояни ҳимоя қилиб чиқди. Унинг фикрича, янги авлод технологиялари Рим клуби маърузасида зикр этилган барча муаммоларни ҳал этишга қодир. Аммо бунинг учун ўсиш тўхтатиб қўйилмаслиги, аксинча, давом эттирилиши зарур, – дея таъкидлади у. – Агар ўсиш эрта тўхтатиб қўйилса, миллиардлаб одам қашшоқлик домиди қолади. АҚШлик бошқа бир иқтисодчи Василий Леонтьев эса Ер юзи аҳолисининг ўсиши Рим клуби моделларига мувофиқ кечмайди, деб ҳисоблади. Унинг фикрича, XX асрнинг сўнгги чорағиданоқ “Биринчи дунё” мамлакатларида аҳолининг ўсиш суръатлари пасая бошлади ва 2025 йилга бориб у барқарор даражага етади. “Учинчи дунё” мамлакатларида эса 2075 йилга бориб барқарорлашув юз беради ва бунга, Форрестер ва Медоуз айтганидек, очарчилик сабаб бўлмайди. Уни бошқа бир оғил – аҳоли турмуш даражасининг бирмунча юксалиши юзага келтиради.

Рим клуби аъзоларини илк маъруза кўтарган шов-шув қанча руҳлантирса, унинг ортидан келган танқид шунча сергаклантирди. Ана шу аснода 1972 йили математик олимлар – Михайло Месарович (АҚШ) ва Эдуард Пестель (ГФР) аввалгисидан бирмунча афзал янги моделни яратди. Ушбу моделнинг энг муҳим фазилати шу бўлдики, унда дунё мамлакатлари ўрта минтақага гуруҳланиб, ҳар бирининг ўзига хос хусусиятлари эътиборга олинди.

Месарович – Пестель тадқиқотининг натижа ва ҳулосалари 1974 йили “Инсоният туб бурилиш палласида” деган ном билан Рим клубининг иккинчи маърузаси сифатида эълон қилинди. Маъруза муаллифлари дунёнинг глобал ўсиш манзарасини гарчи Форрестер ва Медоуздан ўзгачароқ тасвирлашса-да, барибир, уларнинг нохуш башоратини тасдиқлашди. Хўш, Месарович ва

Пестель фикрича, айни фожиа “вақт қозони”да қандай “пишиб етилади”? Аввал Ер юзининг гоҳ у-гоҳ бу минтақасида олдинма-кетин турли локал (масалан, энергетика, озиқовқат, демография, экология соҳасида) инқирозлар юзага келади, сўнгра улар аста-секин бир-бири билан чатишиб, бутун қурраи заминни қамраб олади. Месарович ва Пестель мазкур фожиядан сақланиш учун “Нолга тенг ўсиш” ўрнига “Ўзвий ўсиш” концепциясини тақлиф қилди. Ушбу концепция қуйидаги муқоясага таянади: тана бир неча аъзолардан ташкил топгани каби дунё ҳам бир неча минтақалардан иборатдир. Аъзоларнинг ўзаро уйғун фаолияти бутун танага тетиклик бахш этгани каби минтақаларнинг ўзаро уйғун фаолияти ҳам бутун дунё “соғломлиги”ни кафолатлайди. Шу тариқа Месарович ва Пестель дунё минтақаларининг ноузвий, ноуғун ўсиш йўлига бунинг тамом акси бўлган узвий, уйғун ўсиш йўлини қарама-қарши қўяди. Бироқ дунё тараққиётининг янги йўлига ўтиш учун инсониятда етарлича ақл, истак ва куч топиламмикан, деган савол безовта қилар эди уларни. Месарович ва Пестель фикрича, агар бундай ўтиш учун бирор жиддий зарурат бўлмаса, одамзод эски ҳаёт тарзидан воз кечиши даргумон. Бироқ ҳозир худди шундай жиддий зарурат юзага келган ва у эски тартибдан воз кечмоққа мажбур. Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, Месарович ва Пестелнинг “Ўзвий ўсиш” концепцияси ҳозирга қадар Рим клубининг глобал ўсиш борасидаги асосий нуқтаи назари бўлиб келаётир.

Табиийки, инсоният эски (ноузвий, ноуғун) ҳаёт тарзидан янги (узвий, уйғун) ҳаёт тарзига ўтмоғи учун бутун халқаро тартибот тубдан қайта қурилмоғи лозим. Иқтисодчи олим Ян Тинбергеннинг (Голландия) Рим клубининг учинчи маърузаси мақомини ол-

Александр КИНН

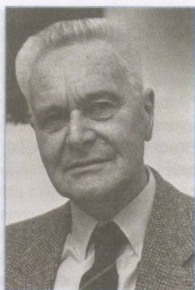
Эдуард ШЕСТЕЛЬ

Мисайро МЕСАРОВИЧ

Ян ТИНБЕРГЕН

ган тадқиқоти айнаи шу мавзудан баҳс юритишини у “Халқаро тартиботни қайтадан кўриб чиқиш” (1976) деб номлаганидан ҳам билиш мумкин.

Тинберген фикрича, бугун Ер юзидаги барча инсонлар қисмати бир-бирига ҳар қачонгидан ҳам чамбарчас боғлиқ. Шунинг учун ҳеч бир одам ёки миллат фақат ўз худбин манфаатини кўзлабгина иш тутишга ҳақли эмас. Ҳозирги даврнинг умумий бош мақсади – Она сайёрадаги барча инсонлар учун муносиб ҳаёт барпо этмоқ ва уларга ўртамиёна фаровонликни таъминлаб бермоқдир. Ҳолбуки, бугун дунё аҳолисining бой қатламлари ўртача даромади камбағал қатламлариникидан 13 баравар юқори бўлиб турибди. Бой давлатлардаги энг юқори даромад билан қашшоқ давлатлардаги энг паст даромад нисбати эса бундан-да бир неча карра ортиқдир. Ўртадаги фарқни қисқартирмоқ учун ривожланган ва ривожланаётган мамлакатларда даромадлар ўсиши турлича бўлишига эришмоқ лозим. Яъни ривожланаётган мамлакатларда аҳоли жон бошига даромаднинг йиллик ўсишини 5 фоизга етказган ҳолда, ривожланган мамлакатларда бу кўрсаткични аввалги даражасида сақлаб турган маъқул. Табиийки, бунинг учун бутун дунё ва барча соҳалар бўйича (техникавий, иқтисодий, сиёсий, ҳарбий ва ҳоказо) тузилмаларни тубдан ислоҳ қилмоқ тақозо этилади.

Ушбу маъруза ҳам дунё жамоатчилиги қалбида, худди аввалгилари каби, кучли акс садо топади. деб қутилган эди. Бироқ унга

бирмунча лоқайд муносабатда бўлиндики, бу ҳол инсониятда ҳали глобал онг, глобал тафаккур етарлича шаклланиб улгурмаганидан дарак берарди. Шу тариқа Рим клуби энди диққатни “ташқи омил” – жамият қурилишидан “ичқи омил” – инсон маънавиятига қаратиш зарур деган қарорга келади. Унинг галдаги маърузаси сифатида 1977 йили эълон қилинган файласуф Эрвин Ласлонинг (АҚШ) “Инсоният олдидаги мақсадлар” тадқиқоти айнаи шу ёндашув маҳсули бўлди. Бундай фикрича, Ер юзидаги барча инсонлар баҳамжиҳат яшашга ўтмоғи учун бутун дунё бирдамлиги инқилоби ғалаба қилмоғи лозим. Бундай инқилобга киришиш учун эса, аввало, инсоният олдидаги янги мақсадларни белгилаб олмоқ ва уларни барча халқлар онига етказмоқ зарур. Маърузада ана шундай тўртта мақсад кўрсатилган бўлиб, улар қуйидагилардир: 1) глобал хавфсизликни таъминлаш, яъни қурулланаш пойгасига чек қўйиш, уруш ва низоларга барҳам бериш, зўравонликнинг ҳар қандай шаклидан тийилиш; 2) озиқ-овқат муаммосини глобал миқёсда ҳал этиш, яъни Ер юзида очарчиликни таг-томири билан тугатиш, барча аҳолининг озиқ-овқатга бўлган эҳтиёжини тўлиқ қондириш; 3) энергетика ва хомашё захираларидан фойдаланишни глобал назорат остига олиш, яъни энергияни табиатга зиён етказмай, расамади билан истеъмол қилиш, хомашёни тежовчи, экологик безарар технологияларни рағбатлантириш; 4) сифат жиҳатдан ўсишни кўзда тутувчи глобал тараққиётга ўтиш, яъни

хаёт сифатини ошириш чора-тадбирларини кўриш, моддий-маънавий неъматлар тақсимотида адолат ўрнатиш.

Ласло бутун дунё бирдамлиги инқилобининг куйидаги икки сценарийсини таклиф этади. Биринчи сценарийга кўра, ушбу инқилоб ташаббускори сифатида дин ва фан арбоблари майдонга чиқади. Улар юзага келган инқироз вазиятини чуқур англаб, давлатлар сиёсати ва халқлар онига таъсир кўрсатади. Бу жараён тубандагича кечади: дин ва фан арбоблари маъвиза ва баҳслар орқали янги мақсад ва қадриятларни аҳоли онига сингдиради ва уни ягона сафга жипслаштиради, аҳоли эса ўз қўлидаги дастаклар, масалан, ижтимоий назорат воситасида давлат ҳокимияти органлари ва молия-саноат доираларини янгича тартибда фаолият юритишга мажбур этади. Иккинчи сценарийга кўра эса, бу гал сиёсий етакчилар ва ҳукумат вакиллари ташаббускор сифатида майдонга чиқади. Улар инқироз вазияти юзасидан бахс-мунозара ташкил этиб, унга дин ва фан арбобларини жалб қилади. Дин ва фан арбоблари эса оммавий ахборот воситалари ёрдамида аҳоли онига таъсир этади. Шу туфайли, аввало, аҳолининг истеъмол билан боглиқ одатлари ўзгаради. Бундай ўзгариш эса ишлаб чиқаришда ҳам эврилишга олиб келади... Алалоқибат, бир мамлакатда юзага келган тўлқин аввал минтақа, сўнгра китъа ва нихоят дунё бўйлаб ёйилади.

"Инсоният олдидagi мақсадлар" маърузасининг Рим клуби гоъвий тадрижидаги алоҳида ўрни шундаки, ушбу тадқиқот билан глобал муаммолар яхлит ўрганилган лойиҳалар якун топди. Шундан сўнг мазкур "ақл маркази" фаолиятида бир глобал муаммони алоҳида ажратиб олиб, батафсил таҳлил этиш руҳи кучайди. Дарҳақиқат, кейинги салкам 40 йил давомида Рим клуби эълон қилган ўттизга яқин ҳужжат, биргина истиснодан ташқари, тўлиқ шундай "ихтисослашган" маърузадир. (Истисно қилинган тадқиқот ҳақида эса ҳали мавриди билан фикр юритамиз.) Табиийки, "ихтисослашган" намузаларнинг барчасига тўхталиш учун наинки имкон, балки зарурат ҳам йўқ. Шу сабаб бизга энг муҳим туюлган бир нечасини таҳлил қилиш билан

қаноатланамиз. Рим клубининг шундай маърузаларидан бири Деннис Габор (Англия) раҳбарлигида яратилган "Исрофгарчилик асридан сўнг" деб аталувчи тадқиқотдир. Ушбу маърузада моддий-хомашё захиралари, аynиқса, унинг тугайдиган турлари билан боглиқ глобал муаммо чуқур таҳлил этилди. Габор хулосаларига кўра, глобал муаммоларнинг юзага келиши ва кескинлашуви, аслида, зарур ижтимоий-сиёсий механизм ва институтлар мавжуд эмаслиги оқибатидир. Демак, инсоният Ер юзидa бардавом ҳаёт кечирмоғи учун шундай механизм ва институтларга эга етук жамият барпо этилмоғи лозим. Мазкур жамиятнинг асосий белги-аломати шуки, унда инсонлар табиатга оқилона муносабатда бўлгани ҳолда юксак ҳаёт сифатига ҳам эришади. "Ҳаёт сифати" тушунчаси эса, лўндароқ қилиб айtilса, жисмоний саломатлик, қулай турмуш шароити, юқори ақлий салоҳият кабиларни ўз ичига олади.

Табиийки, етук жамиятни барпо этиш, аввало, "Биринчи" ва "Учинчи дунё" ўртасидаги фарқларни йўқотиш, жиллақурса, қисқартиришни тақозо этади. Рим клубининг бир неча маърузаси ривожланаётган мамлакатлар муаммоларига бағишлангани шу жиҳатдан гоъят аҳамиятлидир. Булар "Учинчи дунё – Ер юзининг тўртдан уч қисми" (Морис Гeрньe, Франция, 1980), "Шимол ва Жануб ҳамкорлигининг асосий шартлари" (Жан Сeн-Жур, Франция, 1981), "Учинчи дунё ўзини ўзи боқишга қодир" (Рене Лeнуар, Франция, 1984) каби тадқиқотлардир. Ушбу маърузалар моҳиятини бундай мухтасар баён этиш мумкин: "Учинчи дунё" ёки "Жануб"даги қолоқ мамлакатлар бугун расман муаммолар гирдобидa қолган. Улар орасида энг оғири эса, шак-шубҳасиз, озиқ-овқат танқислигидир. Ваҳоланки, Бутундунё озиқ-овқат ва қишлоқ ҳўжалик ташкилоти шафелигида олиб борилган тадқиқотлар хулосасига кўра, Ер юзидa озиқ-овқат барчага етарли, фақат у нотекис тақсимланган, холос. Яъни "Шимол" ўзидаги ортиқча озиқ-овқатни "Жануб"га текин берса, муаммо ҳал. Аммо, экспертлар фикрича, аynи эҳсон "Жануб"га фойдадан кўра кўпроқ зарар келтирар, чунки маҳаллий иқтисодиётни издан чиқарар экан. Шу боис

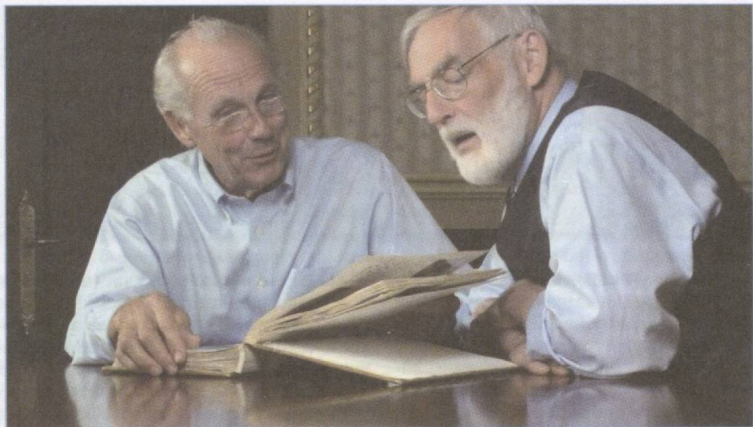
озиқ-овқат маҳсулотлари “Жануб”нинг ўзида етиштирилиб, шу ернинг ўзида истеъмол қилиниши аини муддаодир. Табиийки, бунинг учун қишлоқ ҳўжалиги билан ёнма-ён саноатни ҳам тенгма-тенг ривожлантириш талаб этилади. Агросаноат тизимини ана шундай қайта қуришда эса марказий идораларнинг талай ҳуқуқларини маҳаллий органларга олиб бериш ҳал қилувчи омил бўлади. Тўғри, ҳозиргача “Шимол” ташаббуси билан “Жануб”да баъзи кичик миқёсли лойиҳалар муваффақиятли амалга оширилди. Энди навбат кенг кўламли лойиҳаларга дадил кўл уришга келаётир. Бундай дастурлар нанки Осиё, Африка ва Латин Америкаси, балки Ер юзининг глобал истиқболини назарда тутиб ишлаб чиқилмоғи, бу борада ташаббус Шимолдан Жанубга ўтмоғи лозим.

Рим клубининг бир глобал муаммони бошқаларидан ажратиб олиб, уни батафсил таҳлил этган лойиҳалари орасида дунёқараш, таълим ва маънавиятга доирлари ҳам бир талай. Улар орасида “Таълимнинг чек-чегараси йўқ” (Жеймс Боткин, АҚШ, 1979), “Бойлик ва фаровонлик ҳақида мусоҳаба” (Орио Жарини, Швейцария, 1980), “Микроэлектроника ва жамият” (Адам Шафф, Польша, 1982) деб номланган уч маъруза алоҳида эътиборга лойиқ. “Бойлик ва фаровонлик ҳақида мусоҳаба” маърузасида таъкидлашнича, ҳозирги иқтисодий тизим ўз-ўзидан бино бўлиб қолган эмас. Бу тизим негизида Янги замон дунёқараши ётибди. Таассуфки, у “бойлик” ва “фаровонлик” тушунчаларини янглиш талқин этади. Оқибатда, бугун инсоният мазкур иқтисодий тизимдан воз кечишга мажбур бўлаётир. Чунки у инсонини қуршаб турган табиатни барбод этмоқда ва аини чоқда, инсоннинг ўзига ҳам ўлим хавфини солмоқда. Хўш, бундай оқибатни истисно этувчи янги иқтисодий концепция қандай бўлмоғи лозим? Бу концепция иқтисод билан экологияни ўзаро вобаста этмоғи жоизки, айнан шу жиҳатиға кўра ҳам, уни экологик иқтисод деб аташ мақсадга мувофиқдир. Иқтисодий талабларға экологик меъёрлар қўшилиши билан “бойлик” ва “фаровонлик” тушунчаларининг ҳам мазмун-моҳияти тубдан ўзгаради.

“Таълимнинг чек-чегараси йўқ” маърузасида эса, худди иқтисодиёт каби, таълим ҳам янги концепцияға муҳтожлиги таъкидланади. Ҳозиргача таълим инсонни ҳаётда юзага келиб бўлган жараёнларға кўниктириш билангина машғул бўлди. Шу маънода, у муҳом ҳаётдан орқада қолиб юрди. Келгусида эса таълим инсонни ҳаётдан олдинда юришға ўргатмоғи лозим. Шунда у эртани бугуноқ кўриб, янги вазиятға дарҳол шайланади. Аини чоқда, янгича таълим кўрган инсоннинг жамиятға муносабати ҳам ўзгача бўлади. У ўз инсоний ҳуқуқларидан тўлиқ фойдаланиш билан бирга башарият олдидаги мажбуриятларини ҳам виждонан адо этади. Бу эса ҳар бир инсон эркин камол топиши учун ҳам, бутун инсоният дунё ҳамжамиятиға бирикиши учун ҳам тенг имконият яратади.

“Микроэлектроника ва жамият” маърузасида компьютер инқилоби қандай оқибатларға олиб бориши мумкинлиги ҳақида баҳс очилади. Муаллифлар фикрича, бугун микропроцессорлар жамият ҳаётининг барча соҳаларини кенг эгаллаб бораётир. Бундай “истило” ахборот таъминоти ва таълим тизимида аиниқса яққол кўзға ташланмоқда. Компьютер инқилобининг оқибатлари иккиёқлама, яъни ҳам ижобий, ҳам салбий кўринишға эға: у, бир томондан, меҳнат самарадорлигини оширади, ахборот айирбошлашни осонлаштиради, хизмат кўрсатишни кенгайтиради; бошқа томондан, оммавий ишдан бўшатишларни кўпайтиради, одамлар устидан назоратни кучайтиради, уларға электрон досье орқали босимни оширади ва алаоқибат, инсоннинг роботлашувига замин ҳозирлайди.

Қизиқ ҳолат: Рим клуби маърузаларида аввал умумий мавзулардан хусусийларига ўтилган бўлса, кейин яна хусусий мавзулардан умумийларига қайтилгани кўзға ташланади. Ушбу “ақл маркази”нинг сўнгги – “2052 йил: келгуси 40 йилликка доир глобал башорат” (Йорган Рандерс, Норвегия, 2012) маърузаси ана шундай хусусиятға эға. Назаримизда, ушбу маъруза таҳлили билан Рим клубининг ғоявий тадрижи ҳақидаги фикрларимизға яқун ясасак, ножоиз бўлмас. “2052 йил...” маърузасида дунёнинг ҳозирги

“Инсоният жисмлашасини ҳалокат чекинади” (Йорган РАНДЕРС ва Деннис МЕДОУЗ).

ҳолати батафсил таҳлил қилиниб, унинг 40 йилдан кейинги манзараси тахминан чизиб берилади. Бунинг учун Рандерс аввал ўнлаб нуфузли экспертлардан иқтисодиёт, энергетика, хомашё, клим, озик-овқат, ҳарбий вазият, сиёсий “ўйин”лар ва урбанизация инсоният ҳаётига яқин келажакда қандай таъсир кўрсатиши бўйича фикрлар олади, сўнгра уларни умумлаштириб, ягона глобал башоратни ишлаб чиқади. Унинг фикрича, келгуси 40 йил ичида башарият табиий захиралардан самарали фойдаланишнинг бирмунча ҳадисини олади. Одамларда моддий бой яшашдан маънавий бой яшаш сари интилиш кучаяди. Дунёда аҳоли ва иқтисодиётнинг бугунгидек шитоб ўсиши якун топади. Бунга урбанизация жараёнлари таъсирида ер унумдорлиги кескин пасайиши сабаб бўлади. Боз устига, глобал исиш оқибатида оммавий миграция ҳам рўй бериши мумкин. Хўш, инсоният бундай истикболга қандай шайланмоғи лозим? Йорган Рандерс ўз замондошларига ҳар бир йўналиш бўйича аниқ тавсиялар беришга интилади.

Рим клубининг салкам ярим асрлик фаолиятига баҳо берилар экан, унинг бугун Ер юзида кечаётган ижтимоий жараёнларга

сезиларли таъсир кўрсатганини ҳолис тан олмақ лозим. Мазкур “ақл маркази”нинг энг асосий хизмати эса инсониятни глобал экологик фожиадан ҳайқариб огоҳ этгани бўлди, албатта. Ҳа, айнан Рим клуби чалган бонг одамзодни нақд оёғи остида ваҳм солиб турган тубсиз жарни кўрмоққа мажбур этди. Наҳот ҳақида салкам 50 йил аввал Римдаги деи Ленчеи миллий академияси биносидида очилган муҳофиза бугун Ер юзининг барча пучмоқларида давом этаётир.

Рим клуби бутун тарихи бўйи, инсон табиатни яқсон этса, шу билан ўзини ҳам яқсон этади, деган фикрни барча кишилар қалбига жойлаш учун курашди. Мабода табиат яроқсиз ҳолга келиб қолса, унинг ўрнига сунъий муҳит яратамиз ёки бошқа бир сайёрага кўчиб ўтамиз деган хомхаёлларга алданиб қолманг, дея огоҳлантирди у. Чунки бундай сунъий муҳит яратиш ёки ўзга сайёра топиш имкониятидан ҳали анча йироқмиз. Ер юзида бугун ҳукм сураётган тартибот шароитида эса глобал экологик фожаият кини йиллардаёқ келиб чиқиши ҳеч гап эмас.

Дунё аҳли нигоҳини ўткир глобал муамлоларга жалб этишнинг ўзиёқ Рим клуби номини инсоният тарихи саҳифаларига ман-

гу мухрлаш учун кифоя этар эди. Бироқ у фақат шу билангина чекланиб қолмай, айни чокда глобал муаммоларни тадқиқ этишда ҳам том маънода байроқдор бўлди. Шу ўринда, аввало, Рим клубининг янги, самарали таҳлил усулини топиш борасидаги заҳмати тилга олмоқ зарур. Мазкур “ақл маркази” математик компьютер моделининг шундай усул сифатидаги афзаллигини илк бор исботлади. Тўғри, айни таҳлил усулига таянган Рим клубини, юқорида зикр этилганидек, компьютерга сажда қилишда айбловчилар ҳам бўлди. Лекин ўтган салкам ярим аср мобайнида наинки ундан соз, ҳатто унга тенг бирор муқобил усул таклиф этилганими ўзи? Аксинча, Рим клубидан сўнг бошқа “ақл марказлари” ҳам Ер юзига ялпи дахлдор муаммоларни тадқиқ этишда айнан шу математик компьютер моделини маъқул кўришди. Янги-янги моделларнинг дунёга келиши асосида мазкур усул ҳам янада тақомиллашиб бораверди.

Рус физиги Сергей Капица учинчи мингйиллик бошларида бундай хотирлаган эди: “Ер юзида аҳолининг беҳад кўпайиши муаммосини бундан 30 йил аввал илк бор Рим клуби кўтариб чиққан эди. Мен ушбу клуб аъзоси бўлган кезлар унинг йиғинларида ядровий қуролланиш пойгаси, ракетага қарши мудофаа ва бошқа глобал муаммолар устида бахт-мунозара қилинар эди. Ўшандаёқ асосий муаммо – аҳолининг кўпайиши экани аён бўлган эди” (http://gazeta.aif.ru/_/online/spb/426/14). Дарҳақиқат, Рим клубини энг кўп хавотирга солган муаммо худди шу бўлди. Курраи замин ҳам ер майдони, ҳам табиий захиралари жиҳатидан чекланган

бўлса-ю, аммо инсоният сони чексиз кўпайиб бораверса, наҳотки, бунда хатарли ҳеч нима бўлмаса? Ер имконияти ва аҳоли сони ўртасида мувозанат яратиш учун демографик ўсишни тартибга солиш зарур эмасми? Ана шундай фикрларни ўртага ташлагани учун Рим клуби янги мальтусчиликда айбланганини таъкидлади. Хўш, Рим клубига бундай айб қўйилиши тўғри эдимми?

Аслида-ку, Мальтуснинг одамзод сони ҳаддан зиёд ортиб кетиши унинг бошига кулфат келтиради деган фикри ўз-ўзича фойдали ҳам, зарарли ҳам бўлиши мумкин эмас. Чунки илмий ҳулоса, фан ҳодисаси ўлароқ, энг аввало, чин ёки ёлгонга ажралади. Унинг фойдали ёки зарарлилигини ҳам ана шу бирламчи мезон белгилайди. Чин ҳулоса – фойдали, ёлгон ҳулоса эса – зарарлидир. Ҳатто ҳулосанинг чини – аччиқ, ёлғони – ширин бўлса ҳам. Демак, Мальтуснинг юқоридаги фикри бир вазиятдагина фойдали ёки зарарли ҳисобланиши мумкин. Фикрнинг чинлиги аниқланса, демак, фойдали, ёлғонлиги аниқланса, демак, зарарли. (Шайх Саъдийнинг “Дуруғи маслаҳатомиз беҳ аз рости фитнаангиз”, яъни маслаҳат юзасидан айтилган ёлғон фитнага сабаб бўлгучи ростдан яхшидир деган ўғтининг эса фанга дахли йўқ.) Бу Мальтуснинг, қирғинбарот урушлар одамзоднинг ҳаддан кўпайиб кетишига имкон бермаган, деган фикрига ҳам тегишлидир. Зеро, унда урушнинг ролини қайд этиш бор, холос, унга даъват этиш йўқ.

Энди юқоридаги қондани Рим клубининг демографик ўсишга доир қарашига татбиқ этайлик. Мазкур “ақл маркази”нинг фикрича, аҳоли сони Ер имкониятидан ортиб кет-

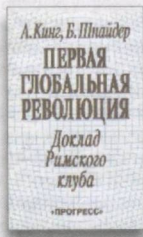
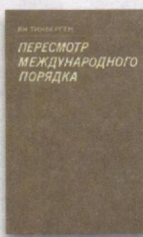
маслиги ва фожеий оқибатни туғдирмаслиги учун демографик ўсишни тартибга солиш лозим. Бунинг учун эса икки-уч фарзандли ўртача оилаларга ўтиш мақсадга мувофиқдир. Тўғри, Рим клубининг юқорида зикр этилган тавсияси, унинг баъзи танқидчилари қайд этганидек, жўн, тўпори кўриниши мумкин. (Яъни зарур мувозанатни таъминлашнинг бошқа мақбулроқ йўлини топиш ҳам мумкин эди.) Аммо бу борада Рим клубини оқлайдиган битта далил бор: афсусли, бугун вақт асосий омилга айланмоқда ва офатдан сақланишга улгурмоқ учун ҳам шу ўнгай йўлни танлаш маъқулроқ.

Рим клуби тавсиясига салбий муносабат аксар унинг инсон ҳуқуқлари ва диний ақидаларга гўё зид экани билан изоҳланади. Ўртада чиндан ҳам шундай номувофиқлик мавжудми? Келинг, аввал инсон ҳуқуқлари масаласини кўриб чиқайлик. Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг 12- ва 16-моддаларида инсоннинг никоҳ ва оилага доир ҳуқуқлари баён этилиб, чунончи, “Ҳеч кимнинг оилавий ҳаётига ўзбошимчалик билан аралашш... мумкин эмас”, деб ёзиб қўйилган (*Инсон ҳуқуқлари: парламент аъзолари учун қўлланма. Т., 2007, 203-бет*). Дарҳақиқат, БМТнинг ушбу хужжатига кўра, қанча фарзанд кўриш — оила негизи бўлмиш эр-хотин ихтиёрида. Бу борада улар эркига, дейлик, маъмурий йўл билан дахл этилса, бу — инсон ҳуқуқларини айти топташдир. Аммо бутун инсоният тақдири хавф остида қолган бир вазиятда икки-уч фарзандли ўртача оилага ўтиш мақбуллиги тушунтирилса ва эр-хотинлар бу қарашни онгли равишда ўз хоҳиш-иродасига айлантирса, айти вазиятда инсон ҳуқуқлари асло паймол этилма-

ган, билъакс, улар муайян тавсияни эркин қабул қилишдек ўз ҳуқуқидан фойдаланган бўлади. Табиийки, айти чоқда, катта оилани — тўрт ва ундан кўп фарзандни хоҳловчилар эрки ҳам бедахлдир. Демак, Рим клуби аввал-бошдан танлаган мазкур йўл инсон ҳуқуқларига зид эмас.

Энди диний кўрсатмалар масаласига ўтайлик. Нафсиламри, барча дунё динлари, чунончи, исломда ҳам туғилишга рағбат мавжуд. Қуръоннинг “Худ” сураси 6-оятда “Урмалаган нарсаси борки, барчасининг ризқи Оллоҳнинг зиммасидадир”, дея марҳамат қилинади. Шунингдек, Муҳаммад с.а.в.дан Аҳмад ва Ибн Можалар ривоят қилган ҳадисда “Меҳрибон, туғувчанларга уйланинглари, чунки мен Қиёмат куни пайғамбарлар ичида сизлар сабабли кўп бўлиб тураман”, дея даъват этилади.

Оллоҳ бешак Қодир зотдир ва биз Унинг иродасига таслиммиз. Айти чоқда Пайғамбарлар сарварининг ўғитига ҳам албатта сомемиз. Бироқ юқоридаги оят ва ҳадис маъносини нечоғли тўғри англаб, расо талқин қиляпмиз? Хўш, Илоҳий Зот ва Унинг элчиси каломини мусулмон эр-хотин кўп фарзанд кўрмоғи лозим деган маънода тушуниш жоизми? Агар шундай тушуниш жоиз бўлса, унда табиий бир савол туғилади: ахир, кўпбололиликнинг ҳам қандайдир оқилона меъёри бўлиши зарур-ку?! Келинг, бу масалани аввал эр нуқтаи назаридан кўриб чиқайлик. Мабоодо оқилона меъёр бўлмаса, эр, биринчидан, фақат тирикчилик гамида елиб-югуриб, Оллоҳ олдидаги бандаликнинг кўп шартларини бажаришга улгуролмади. Бу ҳолда Қуръоннинг “Анфол” сураси 28-оятда зикр этилганидек, бола-чақа

бир фитна-алдовгина бўлиб қолади, холос. Иккинчидан, у фарзандлар тарбиясига ҳам етарлича вақт ажрата олмайди. Оқибатда, ўзининг бола олдидаги энг муҳим бурчини ҳам рисоладагидек бажаролмайди.

Энди, аини масалани хотин нуктаи назардан кўриб чиқайлик. Тиббий билимларга кўра, аёл 16 ёшдан 49 ёшгача туғишга лаёқатли бўлади. Агар у ҳар йили янги чақалоқ дунёга келтирса, қанча бола орттиришини чамалаб олаверинг. Лекин бу ҳолда кўпболалилик она учун зулм манбаига айланиб қолмайдими? Ахир, ислом аввал-бошдан кулмни ҳаром деб эълон қилиб, унга қарши бетўхтов курашган дин-ку! Зеро, Қуръоннинг "Анъом" сураси 152-оятда "Биз ҳеч бир жонни тоқатидан ташқари нарсига тақлиф этмаймиз", дея алоҳида таъкидланади. Аёлнинг бу борадаги юкни енгиллатиш учун эса ҳомиладан асровчи ёки уни тушурувчи воситаларга рухсат бериш зарур бўлади. Бу ўринда гап айрим ғайриодатий, масалан, ҳомилада жиддий қусурлар аниқланган ёки туғиш она ўлимига сабаб бўлиши тасдиқланган ҳоллар тўғрисидагина бораётгани йўқ. (Бундай "вазятларда 120 кунлик бўлмаган ҳомиладан воз кечишга изн берилгани маълум – *Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Бахтиёр оила. Т., "Шарқ", 2011, 274-бет.*) Балки гап мутлақо оддий ҳолларда ҳам аёлга ҳомиладан асровчи ёки уни тушурувчи воситалардан фойдаланишга ижозат этиш хусусида кетаётир... Мен аини шу жойда ўз фикр-мулоҳазаларимга нукта қўяман-да, баҳс давомини диний олимларимиз мунокашасига ҳавола этаман. Зеро, менинг тафаккурим фақат дунёвий билимларига таянади. Илоҳий кўрсатмалар шарҳу талқини учун эса бунинг ўзи асло етарли эмас. Оллоҳ таоло Қуръоннинг "Ғофур" сураси 83-оятда ўзининг ана шундай дунёвий билимларига қибрланиб, Пайғамбар с.а.в.нинг Қиёмат куни ҳақидаги муждаси устидан кулган кишиларга мангу азоб шайлаб қўйилганини баён этади. Алқисса, ана шундай лаънатланган қимсалар сафида бўлиб қолмоқдан Яратганнинг ўзи асрасин!

Рим клубининг нуфус бобидаги тавсиясига хушламай қараш замирида баъзи

давлатларнинг сиёсий манфаатлари тургани ҳам сир эмас. "Учинчи дунё"га мансуб баъзи давлат етакчилари фикрича, қайси мамлакатнинг аҳолиси кўп бўлса, унинг халқаро майдондаги манқеи шунча юқори бўлар эмиш. Шунга кўра, бир вақтлар Ҳиндистонда бошланган "нолга тенг демография" сиёсий жараёнига ҳукмрон доиралар атай чек қўйди. Чунки аҳолининг кўп бўлиши ҳам Хитой, ҳам мусулмон олами (биринчи галда Покистон) билан муносабатда ҳавфсизлик қафолати бўлиб хизмат қилар эмиш. Эрон ва Ироқда ҳам туғилишнинг юқори бўлишини ҳукумат ҳар хилхатдан қўллаб-қувватлади. Аини ёндашув моҳиятини Ботсвананинг экс-президенти Кетимале Масире бундай изоҳлайди: "Бизнинг аҳолимиз сони ҳозир 1,3 миллион. Шу ҳолимизда бизни ҳеч ким писанд этаётгани йўқ. Агарда 6 миллионга етсак, кўплар биз билан ҳисоблаша бошлайди. 16 миллионга етсак эса, биз билан ҳамма ўйлаб гаплашадиган бўлади" (*Римашевская Н. Глобализация и мировое население: социодемографические и этнодемократические сдвиги.// В кн.: Грани глобализации. Трудные вопросы современного развития. М., "Альпина Паблицер", 2003, стр. 292.*)

Ушбу сиёсатчи мансуб бўлган қитъа – Африканинг талай мамлакатларида аҳоли турмуш даражаси ниҳоятда паст. Масалан, Конгода 2013 йили ялпи ички маҳсулот аҳоли жон бошига ҳисоблаганда атиги 655 АҚШ долларини ташкил этади. (Ҳолбуки, АҚШда бу кўрсаткич 53 минг доллардан зиёдрок, яъни Конгондан 81 марта кўпдир.) Шунинг оқибатида африкалик болаларнинг анчаси 10-12 ёшга етиб-етмай нобуд бўлади. Масалан, Анголада ҳар икки боладан бири ана шундай қисмат кутади. Таассуфки, уларнинг тирик қолганлари ҳам азобли ҳаётга маҳкум. Улғайга, толган пулининг 90 фоизини еб-ичишга сарфлайди. (Ваҳоланки, АҚШда бу кўрсаткич 20 фоиздан ортмайди.) Шундай бир шароитда таълим ҳақида ўйлаш имкони борми? Шу боис аини мамлакатларда ҳар уч кишидан иккитаси саводсиз. Боз устига, ўртача умр кўриш ҳам паст – 40-50 ёшдан ошмайди. Шундай оғир

аҳвол ҳукм сураётган минтақада одамларга қарата, туғилишни кўпайтиринг, дея даъват этиш нечоғли тўғри?

Бундай тафаккур тарзи томир ёйишида йирик, қудратли давлатларнинг ҳам кўли бор. Чунки йирик, қудратли давлатларнинг кичик, заиф давлатларни менсимаслиги тарихда кўп кузатилган манзара. Ушбу ҳол бугун ҳам озми-кўпми давом этипти десак, ҳақиқатга асло зид эмас. Ваҳоланки, халқаро майдонда каттаю кичик давлатлар ҳақ-ҳуқуқи баб-баравар ҳурмат этилса, яъни, расмана сиёсий адолат ўрнатилса, Кетимиле Масире каби фикрловчилар сафи сийрак-лашар эди, албатта.

Рим клубининг муҳим хизматларидан бири шуки, у қашшоқ мамлакатлар, яъни “Жануб”нинг бугунги танг аҳволи учун унинг ўзигина айбдор, деган даъвони кескин рад этди. Ва бунда, аксинча, бой мамлакатлар, яъни “Шимол” айбдор деган фикрни исботлади. Чунки бугунгача халқаро тартибот шундай барло этилдики, унга кўра, “Шимол” мудом фойда, “Жануб” эса зарар кўриб келди. Бунинг сабаби – мазкур тартиботлар аслида “Шимол” томонидан ўрнатилган бўлиб, асосан унинг манфаатларини кўзлайди. Энди эса халқаро тартиботни “Жануб” манфаатларига кўпроқ ён босадиган қилиб қайта қурмоқ тақозо этилмоқда. Ана шунда “Шимол” ва “Жануб” ўртасидаги нотенглик қисқаради ва халқаро танглик юмшайди. Демак, бугун “Жануб” оёққа туриб олмоғи учун унга “Шимол”нинг ёрдами ниҳоятда зарур. Чунки айна мақсад йўлидаги йирик лойиҳаларни сармоялашга фақат угина қодир. Дарвоқе, “Жануб”га хайрихоҳ бўлган Рим клубини айримлар “Шимол” манфаатларини ёқлашда айблаши одамга эриш туюлади. Унинг фаолияти балки коса тагида ним коса қабилладир, дея фикр юритиш эса айна бадгумонлик, назаримизда.

Рим клубининг барча фикрлари апал-оқибат ягона тугунга – экологик фалокат ва унинг олдини олишга бориб боғланади. Инсоният ҳаёт кечирувчи табиий муҳитни яроқли ҳолда сақлаб қолиш, шак-шубҳасиз, бугунги барча ҳаракатларнинг бош мақсадидир. Аммо

бу мақсадга алоҳида инсонлар, миллатлар ва давлатлар якка ҳолда эриша олмаслиги кундек равшан. Улар ўзини ягона ҳамжамият, ягона иттифоқ деб билган тақдирдагина бундай истиқболга муяссар бўлиши мумкин. Демак, барча инсонлар, миллат ва давлатлар аввалги рақобат этиш ва ҳукмрон бўлиш истагидан воз кечиб, эндиликда ҳамкорлик қилиш ва ҳамжиҳат яшаш йўлини тутмоғи зарур. Рим клуби салкам ярим асрлик фаолияти давомида муттасил таъкидлаб келган ҳақиқат ҳам ана шу аслида.

Дарвоқе, БМТнинг атроф-муҳит ва тараққиёт бўйича 1992 йили Бразилиянинг Рио-де-Жанейро шаҳрида бўлиб ўтган конференциясида ҳам башарият худди шу йўлга даъват этилган эди. Бироқ, афсуски, инсониятнинг янги йўлга, нажот йўлига ўтиши жуда секин ва қийин кечаётир. Одамзод ҳали-ҳануз “Бирлашган – ўзар...” деган содда, аммо пурмаъно нақл мағзини тўлиқ қақиб ололгани йўқ. Рим клуби орзу қилган ўша глобал тафаккур қачон шаклланади экан?!

Табиийки, Рим клуби бутун дунё бирдамлигига эришгунга қадар ўз фаолиятини қизгин давом эттиришга бурчли. Лекин, “ақл маркази”нинг айрим танқидчилари тўғри таъкидлаётгандек, бугун клуб фаолиятида бирмунча сустлашиш кўзга ташланаётир. Олмон файласуфи Освальд Шпенглер маданиятни тирик вужудга муқояса этиб, унинг ҳам болалик, ёшлик, етуқлик ва ниҳоят кексалик палласи бўлади, деган эди. Ана шундай тирик вужуд саналган Рим клуби қарилик фаслига барвақт кириб қолмаган бўлсин, ишқилиб!..

Хулоса сифатида бир фикр: Рим клуби мавзую ҳали-ҳануз ўзбек фани учун очилмаган кўриқ бўлиб турибди. Ушбу “ақл маркази”нинг наинки асосий маърузалари, ҳатто улардан парчалар ҳам она тилимизга ўғиррилган эмас. Худди шундай ҳолни Рим клуби фаолиятини таҳлил этиш соҳасида ҳам кузатиш мумкин. Юртимизда шу мавзуга доир бирон салмоқли тадқиқотни дадил кўрсата олмаслигимиз ачинарли, албатта. Ҳолбуки, глобал дунёнинг узвий бўлаги бўлган Ўзбекистонга Рим клуби фаолиятига доир таржима ва тадқиқотлар ҳам ниҳоятда зарур.

Альберт ЭЙНШТЕЙН

DIN VA FAN

(Ушбу биринчи мақола "New York Times Magazine"нинг 1930 йил 9 ноябрь сониди босилган.)

Инсон зоти нимаки қилмасин, нима ҳақида ўйламасин, у мудом инсоннинг муҳим эҳтиёжларини қондириш, оғирини енгиллатишга боғлиқ бўлиб келган. Динлар ва уларнинг ривожланиш қонуниятларини англашга бел боғлаган одам ана шуни ёдда тутмоғи лозим. Ҳиссиёт ва кучли истак – унинг қанчалик рўёбга чиқишидан қатъи назар – инсон шижоати ва ижодкорлиги манбаидир. Хўш, қандай ҳиссиёт ва эҳтиёж кенг маънодаги диний тафаккур ва эътиқодга асос бўлади? Диний тафаккур ва туйғунинг пайдо бўлишида беқарор

ҳиссиётлар муҳим роль ўйнаганини англамоқ учун бир оз мулоҳаза қилиш kifoya. Ўлим, касаллик, йиртқич ҳайвонлар ва очлик ваҳимаси ибтидоий одамларда диний тасаввурларни уйғотган. Бу босқичдаги инсонларда воқелиқдаги сабабий боғланишларни илғаш қобилияти суғуртаси ривожлангани боис, улар даҳшатли офатларга "сабаб бўлувчи" ҳаёлий мавжудотларни "яратган". Инсон ана ўша мавжудотларнинг назарига тушиш, уларнинг марҳамати ва шафқатига сазовор бўлишга интилиб, авлоддан авлодга ўтиб келган турли

"Диндорлик" ва "художўйлик" тушунчалари айни бир маънони ифодаламайди. Муайян динга эътиқод қилиш, унинг талабларини беҳато адо этиш диндорликдир. Барча самимий диндорлар айни пайтда художўйҳамдирлар. Бироқ барча динларни танқид қиладиган, аммо борлиқнинг қандайдир Яратувчиси ёки фундаментал Асоси бор деб ишонадиганларни қайси тоифага қўйиш мумкин? Бундайларни кўп ҳолларда атеист деймиз, улардан хавфсираймиз. Лекин атеист динларни танқид қилибгина қолмай, Яратувчи мавжудлигига ҳам ишонмайди-ку!

Деярли барча инсон қодир Кучни муайян даражада ҳис этади, турлича тасаввур қилади. Аслида, динларни ўша тасаввурдаги турфахилликнинг инъикоси дейиш мумкин. Шу маънода, менимча, қайси динга мансуб ёки мансуб эмаслигидан қатъи назар, ҳамма бир хил ҳисни туйади. У тилга чиқиб, амалда намоён бўлгач, қарама-қаршиликлар юза

маросимлар, қурбонликларни бажо келтирган. Бу ўринда мен қўқув дини хусусида сўз юритмоқдаман. Инсонлар ва уларни қўқувга солаётган мавжудотлар ўртасида воситачилик қилиш даъвоси билан ҳукмрон мавқега эришган рухонийлар тоифаси, гарчи бу диннинг ижодкорлари бўлмаса-да, унинг қарор топишида муҳим роль ўйнаган. Кўп ҳолларда раҳнамо, тождор ва ҳукмрон табақа вакиллари, гарчи нуфуз ва мавқеларига мутлақо бошқа йўллар билан эришган бўлса-да, ўз ҳокимияти хавфсизлигини янада мустаҳкамлаш илнжида ўзига рухонийлик вазифасини ҳам қўшиб олишган. Ёки ҳукмдор ва рухонийлар ўз манфаатлари йўлида аҳдлашган.

Ижтимоий талаблар динни қарор топтирувчи яна бир манбадир. Ота-она, жамоа йўлбошчилари айб-нуқсондан пок эмас, улар ҳам адашади. Бошқарилишга мойиллик, севги ва мададга эҳтиёж кишиларни Худонинг ижтимоий ва ахлоқий аҳамиятга молик образини шакллантиришга ундайди. У жазоловчи, мукофотловчи, бошқарувчи ва ҳимоя қилувчи Тақдир Худосидир (God of Providence). У, одамлар тасаввурда, инсон зоти ёки муайян қабила ҳаётини муҳофаза этади ва уларни севади. У ҳаётнинг ўзидир. У азоблардан халос этади, истакларни рўёбга чиқаради. У ўлганларнинг руҳини асрайди. Ана шу Худонинг ахлоқий ва ижтимоий образидир.

Яҳудий диний китобларида қўқув динининг ахлоқ динига қандай ўсиб борганини кўриш мумкин. Янги Аҳдда бу янада яққолроқ намоён бўлган. Маданийлашган инсонларнинг, айниқса, Шарқ халқларининг динлари, аввало, ахлоқ динидир. Қўқув

динининг ахлоқ динига эврилиши башариёт тараққиётида муҳим ўзгариш бўлди. Бироқ барча ибтидоий одамлар дини қўқувга, маданийлашган одамлар дини эса ахлоққа таянади деган хато фикрдан тийилишимиз лозим. Барча динлар ушбу икки асоснинг қоришмасидан иборат. Жамият ривожлангани сари ахлоқ дини қарор топа боради.

Бу икки хил диндаги муштарак жиҳат шундаки, уларда антропоморфлашган¹ Худо образи марказий ўринни эгаллайди. Ақлан ўта қобилятли шахслар, юсак маърифатли жамиятларгина бу босқичдан бирмунча юқори кўтарила олади. Диний туйғу тадрижга дахлдор, соф ҳолатда камдан-кам учрайдиган учинчи бир босқич ҳам бор. Бу – космик диний туйғу. Бу туйғуни ундан мосуво одамга тушунтириш анча мушкул. Антропоморфлашган Худо образи бўлмаганда бу янада тушунарсиз бўлиб қолади.

Инсон, бир томондан, ўз истак ва мақсадлари беҳудалигини, иккинчи томондан, тафаккур ва табиатдаги мукамал тартибнинг қанчалар улугворлигини ҳис этади. Индивидуал мавжудлик унинг учун мисоли бир зиндон, у борлиқни ягона бир бутунлик ўлароқ қабул қилишни истайди. Космик диний туйғунинг ибтидоси жуда қадимга – Довуднинг муножотларию баъзи пайгамбарларнинг таълимотларига бориб тақалади. Шопенҳауэр асарлари орқали ўрганганимиз буддизмда бу туйғу айниқса кучли намоён бўлган.

Ўтмишда яшаган чинакам диний даҳолар турли ақидалару инсон образидаги Худони тан олмаган. Улар ўзларининг ана шу диний туйғулари билан ажралиб турган. Бундай

га келади. Айримлар Яратувчи ҳақидаги тушунчалари ғайриодатий бўлгани сабабли даҳрийликда айбланади. Ваҳоланки, улар ҳам қалбан бошқа диндорларга ўхшайди. Фоний ва нотаевон инсон (ҳатто атеист ҳам) азалийлигу абадийлик, беададлик қаршисида ўзини ожиз сезади, даҳшатга тушади. Инсон қаршисидаги ўша нарса нима? Уни барчамиз яхши ҳис этамиз. У ҳақда эркин гапира бошласак (шунч гапирсанг, диндан чиқасан, дўзахи бўласан, деб кўрқитишмаган бўлса, албатта), ўртамизда тушунмоччилик пайдо бўлади. Зеро, бу туйғуни тилда ифода этиш қийин.

Альберт Эйнштейнни атеистлар атеист, диндорлар эса зътиқодли инсон бўлган деб ишонади. Ҳолбуки, Эйнштейн бир неча марта "Мен Спинозанинг Худосига ишонаман" деб таъкидлаган (Karen C. Fox, Aries Keck. Einstein: A to Z. New Jersey: Wiley Publishing, 2004, p. 264). Спиноза яҳудийлар жамоасидан қувилган, мусулмон ҳам, насроний ҳам бўлмаган. Унинг

¹ Инсон образидаги, инсонга ўхшаш

ҳолларда церковга ҳам ҳожат қолмайди. Ҳукмрон эътиқодга ён бермай яшаганлар ичида айни туйғуни ҳис этган ва замондошлари орасида даҳрий, баъзан эса авлиё сифатида ном чиқарган одамлар кам эмас. Ана шу нуктаи назардан, Демокрит, ассизилик Францис, Спиноза каби инсонлар бир-бирига маслақдошдир.

Башарти Худо тўғрисида ҳеч қандай тасаввур ва ақидалар бўлмаса, инсон қандай қилиб ўзи ҳис этган ўша туйғуни бошқаларга еткази олади? Менимча, бу туйғуни уйғотиш, уни сақлаш фан ва санъатнинг муҳим вазифасидир.

Ниҳоят, фаннинг динга муносабати масаласига доир нисбатан ноанъанавий қарашга ҳам тўхталсак. Мазкур масалани тарихий нуктаи назардан ўрганувчилар муайян асосларга таяниб, фан ва динга ўзаро келишмайдиган соҳалар сифатида қарайди. Сабабийлик қонуниятининг универсаллигига астойдил ишонган одам табиий ҳодисаларга четдан аралашувчи қандайдир зот ҳақидаги гоёни ҳазм қилолмайди, албатта. Бундай одамга кўркүв динидан мутлақо, ахлоқ динидан эса деярли наф йўқ. Азобловчи ва мукофотловчи Худо унинг учун англаб бўлмас бир хилқат. Сабаби оддий – инсоннинг феъл-атвори ташқи ва ички заруриятлар билан белгиланади, шундай экан, у Худонинг назарида бирор нарсага масъул бўлиши мумкин эмас. Унинг бу ҳолати жонсиз жисмнинг ўз ҳаракати учун масъул эмаслигига менгзаёди. Шу сабабли фан ахлоқни барбод қилишда айбланмоқда. Бироқ бу айбловни ёқлаб бўлмайди. Инсон ахлоқи ўзгаларни ҳис эта билиш, таълим,

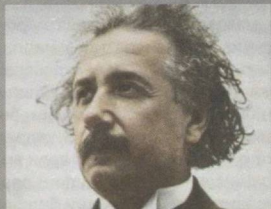
ижтимоий муносабатлар ва эҳтиёжларга таяниши даркор. Бу ўринда динга асосланиш шарт эмас. Нариги дунё азобидан кўрққан ва мукофотидан умид қилибгина ўз хатти-ҳаракатларини бошқаришга мажбур бўлган инсон ўзини носамимий тута бошлайди.

Черков не сабаб фанга қарши қаршиб, олимларни таъқиб қилгани аён. Бошқа томондан, космик диний туйғу илмий тадқиқот учун кучли ва муносиб ундовдир. Фақатгина ўта кучли шижоат ва, айниқса, фидойилик касб этган олимгина – буларсиз назарий фанларда янгилик қилиш мушкул – реал ҳаётга тўғридан-тўғри боғланмаган тадқиқотдан маънавий лаззат ола билади. Кеплер ва Нютонда мавжудликнинг ақлга мувофиқлигига бўлган ишонч, билимга ташналик шу қадар кучли эдики, бу уларга узоқ йиллар заҳмат чекиб самовий жисмлар механикаси қонунларини очиб беришига имкон яратди. Фақат амалий натижалари учунгина шугўлланадиган олимлар скептикларнинг ҳар қандай эътирозини еңиб ўтиб, ўз фикрларини келгуси асрларга ва бутун дунёга ёя билган бундай инсонлар ҳақида мутлақо хато тасаввурда юради. Шундай машаққатли ишга умрини бағишлаганларгина ўша инсонларни нима руҳлантиргани, кетма-кет келган муваффақиятсизликларга қарамай, ўз мақсадида собит қилишда нима мадад берганини тушунади. Космик диний туйғу ўша ғайрату матонатнинг манбаидир. Замондошларимизнинг биридан эшитдим – у айни ҳақиқатни айтди – бизнинг моддийончи замонимизда жиддий илмий тадқиқотларга бел боғлаганлар чинакам диндор инсонлардир.

Худо ҳақидаги тушунчаси маълум маънода пантеизмга яқин турса-да, неоплатонистик пантеизмга ўхшамайди. Асарлари синчиклаб ўқилса, у беҳудуд, ибтидосию интиҳоси номаълум коинотни ва унинг қандайдир мавҳум асосини мажозий маънода "Худо" деб атагани аён бўлади. Биз борлиқни қанчалик чуқур ўргансак, Худони ҳам англай борамиз. Эйнштейн фикрича, умримиз давомида коинот қаршида кўркүвга тушмай, уни англашга интилишимиз жараёнида қалбимизни тўлқинлантириб, билишга ундайдиган, билганимиз сари олам-олам завқ берадиган, ғайрату шижоатимизни оширадиган туйғу ва қадриятларни ҳис эта олган инсон чинакам диндордир. Бу ўринда Эйнштейннинг "диндорлик" тушунчаси муайян динга эътиқоддан фарқ қилади. Яъни ташқи белгилар – муайян гуруҳга мансублик, маросимлар эътибордан соқит қилиниб, соф туйғунинг, барча инсонлар бирдек ҳис этиши мумкин бўлган туйғунинг ўзи қолаган. (Минг афсуски, назаримда, бугунги кунда аксар диндорлар

FAN VA DIN

(Ушбу иккинчи мақола Эйнштейннинг "Ideas and Opinions" (Crown Publishers, Inc. 1954) номли мақола ва қайдлар тўпламида чоп этилган. Унинг биринчи қисми 1939 йили 19 майда Принстон университети Теология семинариясида, иккинчи қисми эса 1941 йили Нью Йоркда ўтган "Фан, фалсафа ва диннинг демократик жамиятдаги ўрни" мавзудидаги конференцияда сўзланган нутқдан олинган.)

Билим ва эътиқод ўртасида ўтиб бўлмас жарлик мавжуд деган қараш сўнгги икки аср мобайнида рўкач қилиб келинаётир. Маърифатли кишилар орасида эътиқод ўз ўрнини билимга бўшатиб бериш вақти келгани, билимга таянмаган ишонч хурофот экани, бинобарин, унга қарши курашиш зарурлиги ҳақидаги ғоя кенг тарқаган. Бу нуқтаи назарга кўра, ўқувчини билиш ва фикрлашга ўргатиш таълимнинг ягона вазифасидир; мактаб эса шу тизимнинг муҳим бўғини сифатида айтиш шунинг вазифаси бажариши даркор. Бундай қатъий рационалистик қарашни гоҳ-гоҳ эшитиб қоламиз. Ҳар бир соғлом фикрли киши унинг бирёқламалигини дарров илғайди. Аммо масаланинг моҳиятини очиб бериш учун мазкур фикрни аниқ ва тушунарли шаклда ифодалашимиз лозим.

Ишонч тиниқ мантиқ ва тажриба ёрдамида далилланиши мумкин, албатта. Бу ўринда собит рационалистга эътироз билдириш ўринсиз. Айти пайтда, унинг қарашларидаги нозик нуқта шундаки, хатти-ҳаракатларимиз ва ахлоқий меъёрларимизни шакллантирувчи ишонч эътиқодни соф илмий йўл билан асослаб бўлмайди.

Илмий метод фактларнинг ўзаро муносабати, зарурий алоқадорлигини очиб беришдан нарига ўтолмайди. Шундай объектив билимга эга бўлиш инсон эриша оладиган энг юксак маррадир. Инсониятнинг бу соҳада қўлга киритган улкан муваффақиятларини камситиб бўлмайди. Бироқ "нима" ҳақидаги билим "нима бўлиши лозим" борасидаги масалалар эшигини очолмаслиги ҳам бор гап. "Нима" ҳақида аниқ ва тўлиқ билим олиш мумкин, аммо бундан қандай мақсадга ин-

ана ўша соф туйғу бир четда қолиб, кўпроқ ташқи белгилар ҳақида жон куйдираётгандек.)

Эйнштейн шахслашган (антропоморфик, яъни физиологик ёки психологик жиҳатдан инсонга ўхшаш) Худо ҳақидаги тасаввурларни танқид қилади. Шахслашган Худонинг бандига муносабатини подшоҳнинг фуқарога муносабатига мензайди. У ҳам подшоҳ каби бандаларни жазолайди, афв этади. У ҳам маддоҳларни мукофотлайдиган подшоҳ каби, ўзига тинмай ҳамду сано ўқишларини буюради, шундай қилганларни жаннатга йўллайди. У ҳам нафратланади, ғазабланади, раҳми келади ва ҳоказо. У – жуда инжиқ. Бандалар кунбўйи Унинг кўнглига йўл топиш, рози қилиш учун турли аркон ва амалларни ўрнига қўйиб адо этади. Ўз раиятини бошқа бир ҳукмдор раиятига қарши олтиратирган подшоҳ каби У ҳам ўзига эътиқод қилган бандаларни ўзга Худога топинучиларга қарши урушга даъват этади. Эйнштейн бутун борлиқни яратган Холиқи Оламда ожив бандига хос бундайин

тилиш – “нима бўлиши лозим”лиги ҳақида хулоса чиқариб бўлмайди. Об’ектив билим муайян мақсадга эришишнинг энг мақбул йўлини кўрсатиб беради, лекин пировард мақсад, унга етилиш истигининг манбаси бошқа ёқда. Ҳаётимизнинг пировард мақсади ва шу мақсадга уйғун қадриятларсиз маъжудлигимиз ҳам, қилаётган амалларимиз ҳам ўз маъносини йўқотишини асослаб ўтиришга ҳожат йўқ. “Нима”нинг қандайлигида дахлдор чин билимга эга бўлиш муҳим, бироқ бу чин билимга бўлган иштиёқни қадрият даражасига кўтаришимиз учун етарли эмас. Ана шу ерда инсон борлиги ҳақидаги рационал концепциянинг чекланганлиги билиниб қолади.

Бироқ бундан интеллектуал тафаккур мақсад ва ахлоқий меъёрларни белгилашда ҳеч қандай ўринга эга эмас экан-да, деган ҳаёлга бормаслик керак. Киши муайян мақсадга эриштирувчи воситани топганда ўша воситанинг ўзи мақсадга айланади. Ақл мақсад ва восита орасидаги алоқадорлиқни аниқлаштиради. Аммо ақл энг охири, пировард мақсадни белгилай олмайди. Туб мақсад ва қадриятларни инсоннинг ҳиссий-руҳий дунёсига олиб кириш, менинг назаримда, диннинг ижтимоий ҳаётдаги энг муҳим функциясидир. Ҳўш, фундаментал мақсадларни ақл ёрдамида ифодалаб ва асослаб бўлмаса, уларнинг таъсир кучи қердан келади? Бунга шундай жавоб бериш мумкин: улар соғлом жамиятда шахснинг феъл-атвори, интилиш ва ахлоқий меъёрларига таъсир этувчи кучли анъана сифатида қарор топади. Улар рационал асосларсиз ҳам яшайверади. Улар ақлий исботлар би-

лан эмас, балки ваҳий ва ноёб қобилиятли шахслар орқали вужудга келади. Уларни асослаш эмас, ҳис этиш даркор.

Яҳудий ва насроний динлари битикларида ҳаётий истак ва ахлоқий муносабатларни тартибга солувчи юксак принциплар ифода этилган. Уларни инсонга хос ожизлигимиз сабаб тўқис бажара олмаймиз. Шундай бўлса-да, улар истак ва қадриятларимизга мустақкам асос саналади. Улардаги диний жиҳатларни олиб ташлаб, соф инсоний томонларга эътибор қаратсак, қуйидагича хулосага келиш мумкин: шахс ҳурлик ва масъулият ҳисси билан камол топиши керакки, токи у башарият манфаати йўлида бор куч-ғайратини бажонидил сафарбар эта олсин.

Бу ўринда муайян миллат, синф ёки шахсни илоҳийлаштиришга ўрин йўқ. Диний битикларда таъкидланганидек, биз бир отанинг фарзандлари эмасмизми?! Албатта, инсониятни қандайдир маъҳум бир бутунлик сифатида муқаддаслаштириб бўлмас. Чунки жон ҳар бир инсонга берилади. Шахснинг зиммасига юкланган вазифа эса бошқариш эмас, балки хизмат қилишдир. Шақлига эмас, моҳиятига қарасак, бу сўзларни фундаментал демократик принцип ифодаси деб олиш мумкин. Биз назарда тутаётган диндор одам ўз миллатига қанчалик кам сиғинса, ҳақиқий демократ ҳам шундай.

Бинобарин, таълим тизими бу йўлда нима қилиши керак? Ўқувчи шундай руҳда тарбия топиши лозимки, фундаментал принциплар унинг учун ҳаводек зарур бўлсин. Бироқ таълимнинг ўзи билангина бунга эришиб бўлмайди.

хусусиятлар бўлиши мумкинлигига ишонмаган. Қолаверса, у фан ва дин муносабатларининг таранглашувиغا шахслашган Худо ғояси сабаб бўлаётганига ҳам алоҳида ургу берган. Бу масалада олим таърифатчилик даврида Фарбда кенг тарқалган агностик ва пантеистик руҳдаги таълимотлар таъсиридан четда қолмагани шубҳасиз.

Мухтасар қилиб, Эйнштейнни миллати яҳудий, ўз маданияти, тарихи ва динини ҳурмат қилса-да, яҳудий Худоси – шахслашган Яхвонинг борлигини инкор қилган олим дейиш мумкин. (Шахслашган Худо ғояси бошқа динларга ҳам сизиб кирган.)

Сирасини айтганда, ким нима деяётгани, қандай ибодат қилаётгани эмас, у нима-ни ҳис этаётгани муҳимроқ. Бизнингча, ана шундай муносабат диний бағрикенгликнинг асоси бўла олади. Динларни танқид қилиб, авра-астарини ағдариб ташлаётган одамнинг ҳам қалбида Худо бўлиши мумкин. Фақат у буни бошқача тушунади ва изоҳлайди.

Ушбу юксак принциплар ҳақида мушоҳада юритиб, уларнинг бугунги ҳаётимиздаги ўрнига диққат қаратсак, инсоният тобора жарга қараб кетаётгани маълум бўлади. Тоталитар мамлакатларда ҳукмдорлар фуқаролари қалбида инсонпарварликни бутунлай сўндиришга уринмоқда. Аҳвол нисбатан дуруст давлатларда эса миллатчилик, тоқатсизлик, иқтисодий қийинчиликлар мазкур қадриятлар илдизига болта ураётир.

Ўқимишли одамлар хавф қанчалик яқинлигини англаб етмоқда. Миллий, халқаро қонунчилик ва сиёсатда унинг олдини олиш воситаларини излаб топишга кўп ҳаракат қилинмоқда. Кўрилатган бундай чора-тадбирларнинг аҳамияти бекиёс. Шундай бўлса-да, қадим аجدодларимиз билган неларнидир унутиб қўйгандекмиз, чамамда. Ҳар қандай восита агар ҳаётий руҳ, жўшқинлик билан тобланмас экан, ўтмас пичоқдек бўлиб қолаверади. Муҳими, мақсадга етишиш истаги қудратли кучга айланса, воситани топиб, уни ишга солишдан осони йўқ.

II

Фаннинг моҳияти борасида бир тўхтамга келиш унчалик қийин эмас. Фан — изчил ва тизимли тафаккур воситасида тажрибада ўрганиш мумкин бўлган барча ҳодисаларнинг ўзаро алоқадор ва яхлит образини яратиш йўлида асрлар мобайнида олиб борилаётган курашдир. Сирасини айтганда, у турли тушунчалар воситасида онгимизда мавжудлигининг яхлит образини яратишга бўлган уринишдир. “Дин нима?” деган саволга, фанга таъриф бергандек, осон жавоб беролмайман. Ўзим-

ни қониқтирадиган жавоб топганимда ҳам, бу масалада жиддий мулоҳаза юритадиган барча одамларни ишонтира олишим даргумон.

“Дин нима?” деган саволни қўйишдан аввал, “Қайси хусусиятлар инсонни диндор деб аташга асос беради?” деб сўраган бўлардим. Нафс жиловидан ўзини имкон қадар озод қилган, энг юксак қадрият (superpersonal value) бўлгани учун ҳам муайян фикр, туйғу ёки иштиёққа ўзини бағишлаган шахс менга чинакам диндор инсон бўлиб кўринади. Менимча, бу борада асосий жиҳат ўша энг юксак қадрият ва унинг теран маъносига — у илоҳий Зотга алоқадор ё алоқадор эмаслигидан қатъи назар — эътиқод қилишдир. Акс ҳолда, Будда ва Спинозани диндор эди деб бўлмайди. Бунга мувофиқ, диндор одам шу маънода тақводордирки, у энг юксак қадрият ва мақсаднинг аҳамияти ва буюклигига, гарчи рационал асос бўлмаса-да, шубҳа қилмайди. У ўзининг мавжудлигини қанчалик теран англаса, энг юксак қадриятларни ҳам шунчалик мавжуд деб билади. Шу маънода, дин — инсониятнинг мазкур қадрият ва мақсадларни чуқурроқ англаш, уларни ҳаётга татбиқ этиш йўлида асрлар давомида олиб борган курашидир. Дин ва фанни ана шу шаклда тушунсак, улар ўртасидаги қарама-қаршилик ҳам йўқолади. Фан фақат “нима” деган саволга жавоб топа олади, “қандай бўлиши лозим”лиги масаласини ҳал этмайди. Дин бошқа томондан инсон тафаккури ва ҳаракатларини баҳолайди. У фактлар ва уларнинг ўзаро муносабати масаласида хулоса чиқаришга ожиз. Ана шу талқинга таянсақ, ўтмишдаги зиддиятлар мазкур икки

Ўзиникига ўхшамагани учун ҳам динларни танқид қилади. (Ёки шу асосда бир дин бошқасини қоралайди.) Уни динсиз дейиш мумкиндир, аммо худосиз деб бўлармикан? Зеро, динни танқид қилиш Худони инкор этиш дегани эмас.

Альберт Эйнштейн XX асрнинг энг машҳур физиги десак хато бўлмайди. Унинг фикрларига эътибор берсангиз, ҳеч бир диннинг қолипига тўлиқ тушмаслигига амин бўласиз. (Йирик олим, ёзувчи, файласуфлар орасида ҳукмрон диний ақидалар жиловини узиб кетганлар оз эмас.) Башарти “диндорлик” ва “художўйлик” тушунчаларини фарқлаб олмасак, аксар мутафаккирларни даҳрийга чиқаришимизга тўғри келади. “Динга мансуб эмасмисан, демак, атеистсан” қабилидаги гаплар ўта мураккаб масалани жўнлаштириб қўяди, холос. Ҳўш, бундан ким манфаатдор?..

Таржимон

соҳанинг ўзига хосликлари эътиборга олинмагани оқибати экани маълум бўлади.

Жумладан, диний ғуруҳлар Библиядаги барча ҳукмларнинг мутлақ тўғрилигига даъво қилган чоғи қарама-қаршиликлар пайдо бўлаверган. Бу эса диннинг фан “томорқа”-сига дахл қилишини англатарди. Черковнинг Галилео ва Дарвин таълимотларига қарши кураши бунинг яққол намунасидир. Бошқа томондан, фан намоёндалари илмий методларга таяниб, қадрият ва пировард мақсадлар борасида жиддий хулосалар чиқаришга уринди ва бу билан ўзларини динга мухолиф қилиб қўйди. Муносабатлардаги таранглик жиддий хатоларнинг оқибати эди.

Гарчандин ва фан ўз вазифасини белгилаб олган бўлса ҳам, бу улар ўртасида ўзаро алоқа ва боғлиқлик йўқ дегани эмас. Дин яшашдан мақсадни белгилаб бериши мумкин, бироқ унга кенг маънода қандай воситалар орқали етишиш мумкинлигини фандан ўрганади. Фанни эса ҳақиқат ва билишда иштиёқи баланд ўтюрраклар яратади. Бу иштиёқни фан эмас, дин уйғотади. Бунга мавжуд дунёни тартибга солиб турувчи қонуниятлар ақлга мувофиқлиги ва уларни ақл ёрдамида билиш мумкинлиги ҳақидаги эътиқод ҳам тааллуқлидир. Бу эътиқодга бўй бермайдиган бирорта ҳам чинакам олим йўқ. Бу ҳолатни мажозан шундай ифодалаш мумкин: динсиз фан – оқсоқ, фансиз дин эса сўкирдир.

Дин ва фан ўртасида бирор асосли зиддият йўқлигини таъкидладим, шундай бўлса-да, ўтмишдаги динларга доир баъзи муҳим жиҳатларга тўхталмоқчиман. Аввало, “худо” тушунчаси ҳақида. Инсоният маънавий тараққиётининг “болалик” даврида худоларни ўзига ўхшатиб тасаввур қилди. Худолар ўз иродаси билан моддий оламдаги барча ҳодисаларга таъсир ўтказади, уларни бошқаради, деб ишонди. Инсон сеҳр ёки дуою илтижолари билан худолар “кўнгли”ни овлашга ҳаракат қилди. Ҳозирги динлардаги “худо” тушунчаси ўша кўҳна тасаввурнинг нисбатан ўзгарган кўринишидир. Масалан, антропоморфизм одамларнинг Илоҳий Зотдан ниятларини рўёбга чиқаришини сўраб дуо қилишларида намоён бўлади.

Чексиз қудратли, адолатли ва яхшилик қилувчи шахслашган Худонинг (personal God) мавжудлигига ишонч одамларнинг ўқсик қалбига далда, оғир дамларида ёрдам бериши, раҳнамолик қилишини ҳеч ким инкор этмаса керак. Бу тасаввур соддалиги билан оддий одамлар кайфиятига жуда мос тушарди. Бироқ, бошқа томондан, бу тасаввурнинг жиддий нуқсонлари ҳам бордирки, тарихнинг ибтидосидан бери инсониятга мудом панд бериб келади. Яъни, У ҳар нарсага қодир зот бўлса, барча ҳодисалар, шу жумладан, инсоннинг ҳамма ҳаракати, фикрлаши, туйғу ва орзу-истаклари ҳам Унинг ҳукмидадир. Қудратли зот инсонларни қилмишлари учун қандай жавобгар қилиши мумкин? Жазо ва мукофот тайин қилар экан, У ҳукм чиқаришни деярли ўзига олади. Бу ҳол Унинг одил ва ҳожаббарор сифатига қанчалик мувофиқ?

Дин ва фан ўртасидаги замонавий баҳслар марказида айнан шахссимон Худо гоёси турибди. Нарса ва ҳодисаларнинг замон ва макондаги ўзаро муносабатига тааллуқли қонуниятларни очиб бериш – фаннинг иши. Табиат қонунларидан мутлақ умумҳақиятлик талаб қилинади. Лекин буни исботлаб бўлмайди. Фанда кашф этилган табиат қонунлари шунчаки муайян дастурлар бўлиб, уларнинг маълум бир турдаги барча ҳодисаларга нисбатан тўғри чиқишига (умумҳақиятчилиги – тарж.) бўлган ишонч ўтказилган тажрибалардаги жузъий тасдиқларга асосланади. Бироқ бу жузъий тасдиқларни инкор қилиб, ўша дастурларни ёлғон дейдиган одамни топиш қийин. Ушбу қонунларга таянаб, биз муайян ҳодисаларнинг келажақда қандай кечишини ҳартугул башорат қилишимиз мумкин. Замонавий инсон фан очган ўша қонунлар мазмунини ҳатто атирлича англамаганда ҳам, унинг онги аниқликка ўрганган. Қуёш тизимидаги сайёралар ҳаракатини оддий, санокли қонунлар ёрдамида мислсиз аниқликда ҳисоблаб қилиб, аввалдан айтиб бериш мумкин. Шу каби, бунчалик аниқ бўлмаса-да, электр моторнинг қандай ҳаракатга келишини, ҳатто яқинда пайдо бўлган маълумот узатиш ва радиоалоқа тизимларининг қандай ишлашини аппарат яратилмасдан олдин ҳисоблаб чиқиш имкони бор.

Ходисани вужудга келтирувчи омиллар жуда кўп бўлганда илмий методлар аксар ҳолларда иш бермай қолади. Мисол тариқасида об-ҳаво прогнозини олайлик: ҳатто бир неча кун кейинги аниқ башорат қилиб бўлмайди. Шундай эса-да, бу ўринда таркибий қисмлари аниқ, бироқ мураккаб сабабий боғланишларга дуч келамиз. Бу каби ҳодисаларни аниқ башорат қилиш имконсизлигининг сабаби табиатда тартиботнинг йўқлиги эмас, балки кўплаб турли омилларнинг бир вақтда намоён бўлишидир.

Биз тирик табиат замиридаги қонуниятларга ҳозирча чуқур кириб борганимиз йўқ. Аммо ҳозирга довуз билганларимизнинг ўзи бу ерда ҳам қатъий зарурият устувор эканини ҳис этишимиз учун етарли. Ирсият қонунлари ёки турли заҳарли моддаларнинг, дейлик, алкоғолнинг тирик мавжудотлар феълига таъсирини эслайлик. Бунда масала тартиботнинг йўқлигида эмас, аксинча, қамровдор сабабий боғланишларнинг номаълум қолганидадир.

Киши борлиқда тартиботнинг мавжудлигига амин бўлар экан, унинг мунтазам тартиблилик бор жойда "ғайритабиий сабаблар"га ўрин йўқлигида бўлган ишончи ҳам мустаҳкамлана боради. Унинг учун инсон бошқаруви ҳам, илоҳ бошқаруви ҳам табиий жараёнларнинг автоном сабаби бўлолмайди. Тўғри, табиий жараёнларга ташқаридан аралашувчи шахслардан Худо ҳақидаги таълимотни соф илмий йўл билан инкор қилиб бўлмайди. Зеро, илмий билимлар ҳали бу даражага кўтарилгани йўқ.

Бироқ, шунга аминманки, диндорлар жамоасининг бу каби таълимоти нафақат аҳамиятсиз, балки зарарлидир. Очiq баҳслардан қочиб, ўзини туман ичиға яширадиган ҳар қандай таълимот башариға ҳаётидаги муносиб ўрнидан мосуво бўлиб, инсоний тараққиётга беқиёс зарар келтиради. Дин раҳнамолари маънавий юксалишға интилар экан, шахслардан Худо ҳақидаги таълимотдан, яъники ўтмишда руҳонийлар қўлида қудратли қуролға айланган кўркув ва умид

манбаидан воз кечишлари даркор. Бу йўлда улар инсоният қалбида эзгулик, адолат ва гўзаллик уруғларини ундирадиган воситалардан фойдаланишлари лозим. Бу гоят оғир вазифа, аммо уриниб кўришға арзийди. (Бу фикр Ҳерберт Самуэлнинг "Эътиқод ва ҳаракат" асарида ишонарли баён қилинган.) Руҳонийлар янгиланишнинг уddасидан чиқсалар, илмий билим чинакам динни янада юксалтириб, буюклаштиришини мамнуният-ла тан олади.

Агар диннинг асл мақсади инсониятни имкон қадар худбин майлу истаклар ва кўркувдан халос этиш бўлса, илмий тафаккур унга яна кўмакка келади. Фактларнинг ўзаро муносабатини аниқлаб, уларни аввалдан башорат қилиш имконини берадиган қонунларни кашф этиш фаннинг асосий мақсади бўлса-да, у бу билан чекланмайди. Фан ўзи кашф қилган воқеа-ҳодисалардаги боғланишлар микдорини оз сонли ўзаро мустақил тушунчалар ёрдамида соддалаштиради. Воқелиқдаги турфахил ҳодисаларни рационал жиҳатдан унификациялаш баъзида иллюзиялар тўриға ўралиб қолишға сабаб бўлса-да, фаннинг гоят улкан утуқларига йўл очган. Бу соҳада муваффақиятқа эришган олим борки, барчаси мавжудлиқдаги ақлга мувофиқликдан илҳом олган. Кўпроқ билгани сари у шахсий майлу истаклардан узоқлашиб, борлиқда жилва қилаётган ва маҳобати-ла инсон ақлиға сиғмайдиган Буюк Ақл олдида ўз ожизлигини ҳис этади. Менинг назаримда, ана шу нарса чинакам диний қайфиятни намоён этади. Менимча, фан динни нафақат антропоморфизмнинг сарқитларидан тозалайди, шу билан бирга, ҳаётни тушунишимизнинг диний-маънавий томонларига ҳам катта ҳисса қўшади.

Инсоният маънавияти юксалгани сари ҳақиқий диндорлик кўркув ва кўр-кўрона ишонч босқичидан ўтиб, рационал билим томон интилаверади. Шу маънода, руҳоний, агар у инсонни тарбиялашдек шарафли вазифасини сақлаб қолмоқчи бўлса, чинакам муаллимға айланиши керак.

**Инглиз тилидан
Хуршид Йўлдошев
таржимаси**

Феруза ОБИДЖОНОВА

TUSH VA HUSH

Туш ва унинг таъбирига доир қарашлар илдизи олис замонлар қаърига сингиб кетган. Асрор Самад ва Нажиббек Рустамий туш назариясига қизиқиш айнан Шарқдан, хусусан, Бобил ва Мисрдан бошланган деб ҳисоблайди: “Тушларни таъбирлаш тажрибаси Шарқ маҳсули, у савдогарлар, сайёҳлар, элчилар томонидан бошқа қиъаларга етказилган... “Фиръавнлар мақбара-сидаги матнлар” деган катта бир битик бўлиб, у жаҳон адабиётининг дурдоналаридан ҳисобланади. Унда фиръавнларнинг тушлари билан боғлиқ талай воқеалар ҳикоя қилинган” (*Асрор Самад, Нажиббек Рустамий. Туш таъбири. Т., “Фан”, 2005, 18-бет*). Ушбу муаллифлар Шарқнинг аксар алломалари – Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Абдуллоҳ Ансорий ва бошқаларнинг тиб, астрономия, астрология, илоҳиётга оид асарларида туш назариясига

доир кўплаб қимматли фикрлар мавжудлигини таъкидлайди.

Шарқда туш кичик олам – инсонни катта олам – коинот билан боғловчи руҳий воқеалик сифатида талқин қилинади. Туш пайгамбарларга ваҳий шаклида келиши қайд этилиб, уни тўғри таъбир қилиш аҳли илмга хос фазилат экани эътироф этилади. Бунда таъбирчидан тушлардаги рамзийликнинг мағзини чақиш, ҳаёлот ва реаллик ўртасидаги нозик муносабатни илғай билиш талаб қилинади. Яъни таъбирчи мантиқийлик, нафосат, улуғворлик ва мавҳумлиқни фарқлаб, онгланганлик ва онгланмаганлик¹ ўртасидаги боғлиқлиқни идрок этиши лозим.

XIX аср охири – XX аср бошларида Ғарбда вужудга келган руҳий таҳлил назариётчилари туш таъбири борасида кенг қамровли илмий изланишлар олиб борди. Руҳий хасталикларни даволашнинг янги-

¹ Олмон тилида *bewusstlose* – онга айланмаган ҳолат. Адабиётларда, одатда, “онсизлик” (*ohne bewusstsein*) истилоҳи қўлланади. Ваҳоланки, “онсизлик” атамаси оннинг фаоллигисизлигини англатади. Бизнингча, у “бессознательное” сўзининг русчадан нотўғри таржима қилиниши оқибатида вужудга келган. Аслида, онгланмаганлик онгланганликдан кўра кўпроқ имкониятга эга бўлиб, ижодга тўғри келувчи воқеалиқдир.

ча усуллари туш назариясини амалиётда қўллаш билан боғлиқ эди. Рухий таҳлилда туш назарияси наинки рухий хасталикларни даволаш, балки бадий ижод жараёнига, қобилият, истеъдод ва даҳоликка дахлдор тадқиқотларга ҳам татбиқ этилди. Жумладан, рухий таҳлилчилардан Зигмунд Фройд (Freud)² ва Карл Густав Юнг туш назариясига алоҳида эътибор қаратиб, унинг эстетик моҳиятини тадқиқ қилди. Хусусан, Фройд "Типик тушлар таҳлили асносида кўпгина асотири, ривоят ҳамда эртакларнинг моҳиятини англаш имкони тўғилди", деб ёзади (Зигмунд Фрейд. *Психология масс и анализ человеческого "Я"*. СПб., Издательский дом "Азбука-классика", 2008, стр. 34).

Рухий таҳлилчилардан Альфред Адлер туш инсон ҳаётидаги бўшлиқларни тўлдиради, деган гоя билан чиққан бўлса, Карл Густав Юнг тушни келажак башоратчиси деб ҳисоблайди. Фройд эса туш болалик хотираларининг давоми эканини таъкидлаб, ундаги рамзийлик ортида жинсий майллар турганига ургۇ беради; туш қўриш сабабини ташқи оламга бўлган қизиқишнинг сусайиши ёки чарчоқ билан изоҳлайди: "Ҳақиқатан ҳам, гарчи "Мен" туш мазмуни ортида моҳирона яширина олса ҳам, у барча тушларда иштирок этади, асосий ролни ҳам ўзи ўйнайди. Албатта, тушлардаги мазкур сасго *egoismo* (худбинликнинг устуворлиги – **Ф.А.**) ташқи оламга нисбатан қизиқишнинг сусайишидан туш қўришга қаратилган рухий йўналма билан боғланган" (Фрейд *З. Введение в психоанализ. Лекции. СПб., "Питер ПРЕСС", 2007, стр. 80*).

Туш воқелиги таъбирчиларни санъат асарларидаги бадий қиёфаларни чуқур ўрганишга ундади. Бадий қиёфаларнинг талқини эса фольклор ва унинг рухий-эстетик хусусиятларига қизиқишни кучайтирди. Бу – рухий таҳлилнинг эстетика билан чамбарчас боғлиқ эканидан далолатдир. "Маданият тарихи бўйича асар ёзган олимлар туш таъбирини ёки туш ҳақидаги халқ қарашларини фольклор асосида тадқиқ қилган" (Асрор Самад, *Нажиббек Рустамий. Туш таъбири. 21-бет*).

Дарҳақиқат, туш таъбири фольклор билан бевосита боғлиқ. Халқ ижодининг наслий хусусияти шахс ҳаёлотида намоён бўлади. Инсон санъат асарларидаги гўзаллик, улугворлик, тубанлик, хунуклик, кулгилилик ва

фоҳиавийлик сингари эстетик жиҳатларга тушда ҳам дуч келади. Бироқ бунда эстетик сифатлар туш кўраётган одам томонидан "яратилади". Зотан, архетиплар назариясига кўра, инсоннинг улугворлик, гўзаллик ва бошқа эстетик хусусиятларга рухий эҳтиёжи азалдан – ҳали у дунёга келмасидан аввал пайдо бўлган. Ушбу назарияга мувофиқ, онгланмаганликнинг ўзи икки қатламдан – шахснинг хусусий тажрибасига таянган индивидуал онгланмаганлик ҳамда жамоавий онгланмаганликдан таркиб топади. Индивидуал онгланмаганлик хусусий рухий кечинмалар қолдиқларидан иборат бўлса, жамоавий онгланмаганлик жамоавий ва умуминсоний табиатга эга. Айнан жамоавий онгланмаганлик унсурлари санъаткорнинг ижод, олимнинг кашфиёт қилишига асос бўлади. Индивидуал онгланмаганлик жамоавий онгланмаганлик учун гўё кўприк вазифасини ўтайди. Оддий инсонлар унга тўғридан-тўғри тушда, санъат аҳли бадий ижодда, олимлар эса илмий изланишларида дуч келиши мумкин. Аммо рухий хасталик сабабли индивидуал онгланмаганлик ва онгланганлик ўртасидаги чегаранинг бузилиши жамоавий онгланмаганлик онгни маҳв этишига олиб келади ва оқибатда инсон шизофрения, психоз ва бошқа рухий хасталикларга чалинади. Бунда жамоавий онгланмаганликдаги бадий қиёфалар гоҳ тубанлик, хунуклик, гоҳида эса даҳшатлилиқ хусусиятлари орқали галлюцинация шаклида намоён бўлади.

Умумқабул қилинган рамзлар туш таъ-

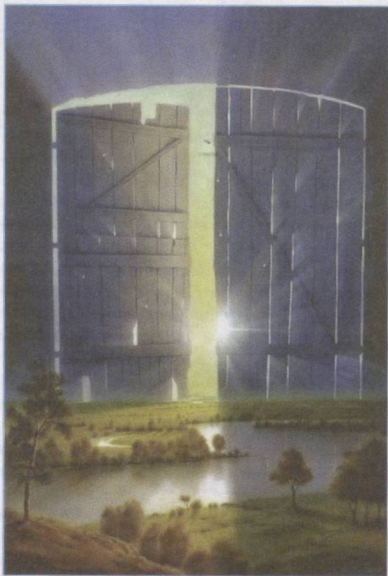
² Олимнинг номи аслиятда – озмон тилида Фрейд деб ўқилади; "eu" озмончада "ой" товушини беради. "Фрейд" рус тили орқали илмий истеъмолга "Фрейд" тарзида янглиш кириб қолган. Дарвоқе, "фрейд" қувонч деган маънони билдиради.

бирида фалсафий маъно-мазмун касб этади. Мисол учун, тушдаги тўлин ой гўзаллик ва муҳаббатга ишора (Мюллер Г.Х. *Тушлар таъбирномаси*. Т., "Фан", 2006, 34-бет). Шунга яқин фикр руҳшунос-эстет Карл Густав Юнгда ҳам бор: "Афиналиклар ҳилол чиққан паллани никоҳ тўйи учун энг қулай фурсат деб ҳисоблаган, арабларда бу пайтда никоҳ тўйларини ўтказиш урфи ҳозир ҳам мавжуд. Ой ва қуёш ойнинг 28-қунида учрашадиган ошиқлардир. Қадимий битикларда ёзилишича, ой қуёш нуруни ўзига сингдириб, сўнг самога тарқатувчи воситачидир" (Юнг К.Г. *Mysterium coniunctions*. "Харвест", 2003, стр. 132).

Ой ва қуёш рамзи мумтоз адабиётда ҳам кўп учрайди:

*Хурийд тулӯ этса, қуёшинг соғинурмен,
Кўргач янги ой милини, қошинг соғинурмен.*

(Алишер Навоий. *Бадойиъ ул-бидоя*. Мукамал асарлар тўплами. "Фан", Т., 1987, 404-бет.)

Шоир қуёшда ёрнинг висолини, ойда эса унинг гўзаллигини кўраётган ошиқ кайфиятини маҳорат билан тасвирлайди. Бадийи адабиётда ой ва қуёш рамзлари инсоннинг мудом интиладиган мақсади ва умиди тимсоли ҳамдир:

*Ойни рухсоринг дедим гўё қоронгу эрди тун,
Ким манга асру йироқтин воқиф ўлмиш бу ғалат.*

(ўша асар, 252-бет.)

Қоронғи тунда ойнинг балқиб чиқиши йўлдан адашган кишига умид бағишлайди. Ошиқ ёр висолини моҳи тобоннинг умидбахш нурига менгайди.

Рухий таҳлил эстетикаси нуқтаи назаридан, ой ва қуёш тимсоли инсоннинг изтироблардан толиқиши, улардан халос бўлишга интилишини англатади. Аксар ҳолларда қондирилмаган нафс (либидо) руҳий изтиробларга сабаб бўлади. Фройд муомалага киритган "libido" атамаси эҳтирос, шаҳват ва ҳирс билан боглиқ ҳиссиётлар қувватини англатади. Карл Густав Юнг эса бу тушунчани инсон хоҳиш-истакларининг умумий қуввати деб изоҳлайди. Шарқ маънавиятида руҳий-ахлоқий масалалар муҳим ўрин тутишини назарда тутиб, "libido"га муқобил сифатида "нафс" истилоҳини қўллашни маъқул кўрдик. Бизнингча, айнан ушбу тушунча инсон майли, ихтиёри, хоҳиш-истаклари манбаини тўлиқроқ акс эттиради. Бунга ижодий эҳтирос, ижодга рағбат ҳисси ҳам қиради. Аммо мазкур руҳий қувват, яъни нафс тўғридан-тўғри намоён бўлмайди. Инсон ҳиссиётларга шунчаки субъективлик деб қараб, уларни менси-маслиги оқибатида бу истаклар бошқа шаклларда бўй кўрсатади. Бадийи хусусиятга эга бундай шакллар орзу ва майлларнинг хаёлимиздаги ифодаси бўлибгина қолмай, эстетик эҳтиёжларни ҳам қондиради. Демак, мазкур тимсолларнинг бадийи ижод ва тушда зуҳур этиши инсон орзулари ва уларга бўлган интилиш ҳосиласидир. Айнан орзулар индивидуал хаёлотни вужудга келтиради. Аммо индивидуал хусусиятга эга бўлган ушбу хаёлот ижодкор тахайюлидан фарқ қилади. Ижодкор хаёлотни наинки шахсий орзу-истаклар, балки умуминсоний хусусиятларни ҳам

камраб олади. Оддий инсон эса ижодкор қўллайдиган бадиий қиёфалардан ўз орзуларининг ҳаёлий рўёбида фойдаланади. Мазкур бадиий қиёфалар эстетик хусусиятлар билан узвий боғлиқдир – гўзаллик ва хунуклик, улугворлик ва тубанлик, даҳшатлилик бадиий қиёфаларнинг таъсирчанлигини оширади. Масалан, инсоннинг нафси ўзи интилган нарсада гўзалликни кўргани сабабли тушда ой тисмоли том маънодаги гўзалликка айланади.

Инсон табиатида эзгулик ва гўзаллик, улугворлик ва тубанлик, ёвузлик ва даҳшатлилик мужассам. Эзгуликка интилиш гўзаллик ва улугворликка бўлган эстетик эҳтиёжни кучайтиради. Аммо гўзалликка, умуман, нафосатга бўлган эҳтиёж туғма хусусиятга эгадир. Инсоннинг эзгулик ва яхшиликка интилиши эса у “эсини танигач” вужудга келади (Абдулла Шер, Баҳодир Хусанов. *Эстетика. Т., “Ўзбекистон фойласуфлари миллий жамияти нашриёти”, 2010, 89-бет*).

Тушда юз кўрсатувчи гўзаллик ва хунуклик, улугворлик ва тубанлик баъзида табиатнинг жонли олами орқали намён бўлади. Жумладан, тушда йиртқич ҳайвонларни кўриш улугворлик ва тубанлик ҳамда даҳшатлиликни акс эттиради. “Тушда илон кўриш яширин душман; аёл, фарзанд, беклик – кундалик ҳаётнинг яхшиланишига ишора...” (Энг яхши туш таъбирлари. Қарши, “Насаф”, 2010, 32-бет.) Аслида, илон ва аждаҳо рамзлари туш таъбирида бир-бирига қарама-қарши маъноларни ифодалайди. Айни шу ўринда шарқона ва ғарбона талқинлардаги тафовутни кўриш мумкин. Мисол учун, Мюллер тушга кирган илон ва аждаҳо мусибатдан хабар беради деб ҳисоблайди (Мюллер Г.Х. *Тушлар таъбирномаси. 18-бет*). Буддавийлик ва мусулмон Шарқда эса у улугворлик белгиси дея талқин этилади: “Баъзи таъбирчилар тушда илон кўришни йўлга йўйибдилар, эҳтимол, аммо тушга илон кирса, туш соҳиби юксак мартаба ва бойликка эга бўлади. Чунки ўзбек халқи илон ҳақида “Ўнгда кўрсанг янч, тушда кўрсанг – ганж” деб бежиз айтмаган” (Асрор Самад, Нажиббек Рустамий. *Туш таъбири. 210-бет*).

Бундай турфа муносабатни Шарқу Ғарб тафаккурининг ўзига хослиги билан изоҳлаш мумкин. Ғарбда ақл – онланганлик устун саналса, Шарқда онланмаганликка кенг йўл берилади. Яъни ақл ва ҳиссиёт қалб, жон ва руҳ уйғунлигида тадқиқ этилади. Ғарб таълимотида аждар, илон ва бошқа йиртқич ҳайвонлар мусибат даракчиси дея қабул қилинади. Шарқда эса, йиртқичларга қарши курашиш ва уларни энгиш орқали тубанликни улугворликка, хунукликни гўзалликка айлантиришга даъват этилади. Демак, даррандалар қиёфасида инсон табиатидаги хунуклик, тубанлик ҳамда даҳшатлиликни кўриш мумкин: “Йиртқич ҳайвонлар (аждар, шер, илон ва ҳоказо) асли ёвуз табиатга эга бўлган хирсининг рамзи сифатида нафсининг муайян шаклга киришидир” (Юнг К.Г. *Mysterium coniunctions. Смп.161*).

Ғарбона қарашга кўра, эҳтирос – хирс ва майл натижаси нохушлиқдир. Шарқда эса эҳтирос нафс билан боғланиб, унинг тийиқсиз майлларини улугворликка йўналтириш лозимлиги таъкидланади (Бу қараш кейинчалик Ғарбга сублимация назарияси шаклида ўтди). Яъни шахвоний интилишни оила қуришга, бойлик ружусини қаноатга, ғазабни босиқликка, шуҳратпарастлик майлини хилватга алмаштириш – инсон нафсини эзгу амалларга йўналтириш асосий мақсад қилиб қўйилади.

Бу рамзийлик халқ оғзаки ижодида, жумладан, эртақларда ҳам кўп учрайди. Ёдингиздами, Қиммат сандиқни очганида ичида иккита илонни кўради, бу – ўзи ва онасидаги иллат ва қусурларга ишорадир. Ана шу тубан иллатлар даҳшатлиликка айланиб, пировардида ўз эгасини ютиб юборади. “Сехрли тулпор”, “Уч оғайни ботирлар” эртақларида эса қаҳрамонлар аждаҳони енгмагунча ўз бахтига эришолмайди. “Сехрли тулпор”да қийинчиликларни энгишда қаҳрамонга оқ аргумоқ ёрдам беради. Яъни йигитдаги ижобий хислатлар унинг бахтига тўғаноқ бўлаётган ҳайвоний иллатларни энгишида кўмак беради – иллат фазилат билан маҳв этилади. Ёки “Уч оғайни ботирлар”да кенжа ботир акалари енголмаган

аждахони қаҳрамонларча маҳв этади (*Бир бор экан... Ўзбек халқ эртақлари*. Т., "Ўзбекистон", 2008, 6-бет). Агар "Сехрли тулпор"да унга от, яъни билим ёрдам берган бўлса, "Уч оғайни ботирлар"да ирода катта аҳамият касб этади.

Эртақлардаги йиртқич кушлар ҳам ўзига хос рамзий маънога эга. "Кушлар – онгланганликка ўтгандан сўнг онг тубига қайтиб кета олмайдиган онгланмаганликдаги мазмуннинг рамзий ифодасидир", дейди бу ҳақда Карл Густав Юнг (*Mysterium coniunctions*. Сmp. 155).

"Аждаркуш" номли ўзбек халқ эртагида баҳодир йигит аждаркушни ўлдириб, унинг олтин шохларини қўлга киритади. Шу шохлар билан сирли эшикни очиб, ўз бахтини топади. Кунларнинг бирида баҳодир турмуш қуриб яшаётган паризод билан баногоҳ сўлим чорбоққа дуч келади. "Чорбоғ қизнинг азоб чеккан кунларида кўзидан оққан ёшидан пайдо бўлган экан" (*Аждаркуш. Ўзбек халқ эртақлари*. Т., "Ўқитувчи", 2012, 64-бет).

Рухий таҳлил эстетикаси нуқтаи назаридан, аждаркушни инсон ўз-ўзини англаш жараёнида топган – онгланмаганликдаги ёвуз хисларнинг онгланганликка ўтиши деб изоҳлашимиз мумкин. Яъни инсон қалбини тафтиш этар экан, ўзидаги ижобий ва салбий хислатларни аниқлаб, бирини ривожлантиришга, бошқасини эса енгишга интилади. Агар эртақдаги бу куш оддий парранда бўлганида тубан ҳиссиётлар ҳақида гапиришга ҳожат ҳам йўқ эди. Аждар тимсоли қаҳрамоннинг ўз нафси билан курашини англатади. Қаҳрамон аввало бундай курашга тайёр бўлиши, ғанимнинг асл табиатини, унга қарши кураш йўллари билмоғи лозим. Натижада, ўз-ўзини англаш асносида онгланмаганликда яширин ётган руҳий зиддият аниқланиб, унга барҳам берилади.

Эртақ давомида қаҳрамон аждаркуш ўлдирилган жойга қайтиб боради ва шу куш шохи билан паризодни озод қилади. Бироқ довурак йигит ўқувчини ҳайратга солиб, бошқа эртақлардан фарқли ўлароқ, маликанинг қўлини сўрамайди. Олтин шох ҳар бир эркак руҳиятидаги идеал аёлни излаш билан

боғлиқ ҳодисадир. У руҳий таҳлил илмида анима деб номланади. Мазкур архетип ҳар бир эркак руҳиятида ўз табиатига монанд аёл идеали мавжуд деган қарашдан келиб чиққан. Худди шу каби ҳар бир аёл руҳиятида эркак идеали мавжуд ва бу архетип *animus* деб номланади. Шу боис ҳам, эртақ қаҳрамони кўпчилик орзу қилган маликани ўзига муносиб топмайди, уни тўқинликда ҳаёт кечирган кўтаринки руҳ эгаси эмас, қийинчилик ва азоб ила яшаган тушкунлик гирдобидаги аёл қизиқтиради. Ўз онгланмаганлиги – қалбига, руҳига назар ташлаб, чинакам бахтли ҳаёт кечири олиши мумкин бўлган жуфтини топади.

Шундай қилиб, руҳий таҳлил эстетикаси ахлоқий муаммони ўртага ташлайди. Унга кўра, инсоний иллат муайян мақсад рўёбига тўсқинлик қиладиган асосий омиллардандир. Баъзида инсон зўр бериб интилаётган мақсад аслида у қадар муҳим бўлмайди – нафсининг анчайин инжиқлиги бўлиб чиқади. Қизнинг кўзёшларидан пайдо бўлган чорбоғ тимсоли эса инсон ҳаётида дуч келадиган машаққат ва изтироблар нафсни тоблаши, тозалашни, уни юксалтиришни англатади. Рамзлар эстетикасининг руҳий таҳлил нуқтаи назаридан талқини эса янгича ахлоқий ёндашувларни вужудга келтиради. Негаки, эртақ одамзод ўзини бахтиёр ҳис қилганда маънавий юксалади, унда инсонпарварлик туйғулари кучаяди деган фикрни инкор этмоқда. Бу фараз доимо ахлоқий фаолият муҳитга, шароитга боғлиқ ҳолда кечмаслиги, қийинчилик эса ахлоқсизлик учун оқлов бўлполмаслигини тасдиқлайди. Ушбу қарашни яна бир бадий асар ёрдамида асослаш мумкин:

*Қирланурми ой нури, эй муҳтарам,
Гарчи ул яхши-ёмонга тушса ҳам?*

Этибор бер: ой нури паст-баландга, тозаю ифлосга, яхшию ёмонга тушгани билан булғаниб қолмайди. Яъни қалби пок имонли киши ҳар қандай ғараз ва бўҳтонларга учраса-да, унинг асл фельгия нуксон зинҳор таъсир қилмайди" (*Мавлоно Жалолiddин Румий. Най ноласи. Ҳикматлар. Хайрулло*

Қосим шарҳи. Т., "Юрист-медиа маркази", 2011, 41-бет).

Баъзи ота-оналар фарзандларини моддий жиҳатдан таъминлашга зўр беради-ю, лекин ёшларни маънавий-ахлоқий бойитишни назардан қочиради. Ўзгалар кўмагида қўлга киритиладиган бахтиёрлик эса маънавий юксакликка эришиш йўлидаги тотли машаққатлар ҳамда эстетик завқ ўрнини босолмайди.

Болани гўдаклик чоғидаёқ алла, эртақ айтиб овутиш эстетик тарбиянинг илк босқичидир. Эртақлар болани ҳаётга тайёрлайди, эзгуликка ундаб, ёвузликдан қайтаради. Сиртдан қараганда нореал, шунчаки ҳаёлот маҳсули бўлиб кўринган бадий тимсоллар, қиёфалар, аслида, умуминсоний қадриятлар сифатида катта салмоққа эга.

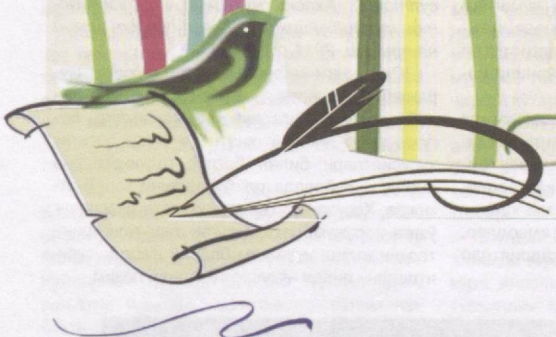
Ташқи душман бўлди яксон, зй шоҳим,
Ичкарида лек қолди зўр ғанимим.
Ул ғанимни ақл ила енғмоқ қийин,
Ул қуёнмас, шердир ичда яширин.

(Хусайн Воиз Кошифий. Футувватномаи султоний. Ахлоқи муҳсиний. Т., "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" давлат илмий нашриёти, 2011, 23-бет.)

Юқоридаги мисоллар инсон руҳияти мураккаблигию унинг тилсимларига ҳамон жавоб топилмаганига яна бир тасдиқдир. Бугунги давр инсон руҳияти ва унинг эстетик хусусиятлари билан боғлиқ тадқиқотларни янгича услубларда олиб боришни талаб этмоқда. Хусусан, руҳий таҳлил эстетикасининг ўзига хос жумбоғи саналган туш таъбирини тадқиқ қилиш учун ҳам бадий ижод хусусиятларини янада чуқурроқ ўрганиш лозим.

Сирожиддин САЙИД

Tun bila tong

Менинг фироқиму онинг висоли тун била тонг...

Алишер НАВОИЙ

*Лутфий боболардан ёд Адабиёт,
Шоҳ Бобурлар сурган от Адабиёт.
Чўлпон, Фитратлари жонувол кетган,
Мангуликка қадар дод Адабиёт.*

*Ҳазрат Навоийдан наволар келгай,
Абадий барҳайт садолар келгай.
Ул зот бунёд этган маъни қасрига
Биз янглиг сўзга зор гадолар келгай.*

Гойибдан менга бир жом берилгандир,
Ишқдан дилга гизо – қом берилгандир.
Нурсиз кўнгилларни ёритмоқ учун
Менга Сирож деган ном берилгандир.

Пиёла айланар, даврон айланар,
Айланади Ер ҳам, Осмон айланар.
Тириклик базмида қанча зотлар йўқ,
Бу пиёла эса ҳамон айланар.

Бизга бир қадаҳ ё жом бўлса басдир,
Ёрнинг дудогидан ком бўлса басдир.
Кўнгил қушимизга дона холи – дон,
Бир торй зулфидан дом бўлса басдир.

Бахт излаб дунёдан тўзиб кетмагил,
Бахт ўзинг – ўзингни бузиб кетмагил.
Бахтни ҳам жиловлаб юрганинг яхши,
Бировнинг бахтидан ўзиб кетмагил.

Баҳор. Шеър у газал, қуй гали келмиш,
Айём шаробидан қуй, гали келмиш.
Қуйдиргали келмиш барча гул аҳли,
Барча ошиқ аҳли қуйгали келмиш.

Ўзингдан ўзингга назарлар қилгил,
Ўзингни енгилу зафарлар қилгил.
Бир буюк сафардир асли ҳар кунинг,
Ўзингдан ўзингга сафарлар қилгил.

Ибрат мазорларнинг ҳолидан олгил,
Ҳикмат шом ҳилолини долидан олгил.

Бу дунё моли бу дунёда қолар,
Олсанг у дунёнинг малидан олгил.

Соат гардишида сен ёзилгансан,
Рақамлар муҳрида сен босилгансан.
Умринг эврилмоқда, эй инсон, умринг,
Деворда соатмас – сен осилгансан.

Вақтнинг тандири – тун бирла
кундир,
Кимдир ўт бўлса гар, кимдир
тутундир.
Кимдир бағри бутун, ким – кўнгли
ярим,
Бу мангу оловда барча ўтиндир.

Гоҳ тулпор узра, гоҳ тўшак узрасен,
Гоҳ олтинга гарқу безак узрасен.
Асли тўрт томонин сув ўраб турган,
Эриб кетгувчи бир кесак узрасен.¹

¹ Ҳазрат Алишер Навоий ибораси.

Она, дардларингиз, таъвишларингиз
Барин айтиб берса болишларингиз,
Мен ўғил бўлдимми – мендан-да кўпроқ
Сизга хизмат қилмиш калишларингиз.

Эй дил, саволинг ҳам хитобингдаман,
Хар лаҳза минг ранжу азобингдаман.
Бир умр мен сенинг ортингдан чопдим,
Бир умр мен сенинг иштингдаман.

На тонгдир, на шомдир бу фасл номи,
Ўборга чулганмиш юлдузли томи.
Бир ёни тумандир, бири ёни – гумон,
Синиқ заркосадай ярим ой жоми.

Тақдир дурадгори рандалаб бўлди,
Кўнгул аввал бир бор алданиб бўлди.
Яна бир алданди, алданди кўн бор,
Алданиб бўлган сунг андалиб бўлди.

Биродар, қўлда жом, кўзда ёш надир?
Савдолар ичинда ёлғиз бош надир?
Бир жом ичилгунча ўтгайдир айём,
Бу тамошо надир, бу талош надир?

Айро қилмасин деб Ўзи Ўзидан,
Бизлар – юз бурганлар дунё юзидан,
Бизлар – ўзимизни излаганлармиз,
Бизлар – кетганлармиз кўнгул изидан.

Дунё икки қисм: гул билан пулдир,
Ким қандай тушунса – маънисини
шулдир.

Пулга қул бўлганлар – энг ночор
қуллар,
Гулга қул бўлганлар – энг гўзал
қулдир.

Қушлар ишқ бөгидан қўчиб кетгайлар,
Тушлар ёдимиздан ўчиб кетгайлар.
Бир тонг сенинг ҳам оқ шиппақларинг,
ёр,
Бир жуфт кабутардай учиб кетгайлар.

Бир узук бор эди, эй кўзи сузук,
Биз ишқнинг шу олтин ҳалқасин
ўздик.
Кўкдаги ярим ой – синиқ узукдай,
Кўлдаги ярим ой – бир синиқ узук.

Дудогингга теккан кўнглим жомидир,
Бу ишқнинг фолими ва ё ромидир?
Ойдаи юзинг узра қаро зулфларинг
Умрим тонгимидир ва ё шомидир?

Азиз устозларим, хору харобсиз,
Умрингиз ўтмади майсиз, шаробсиз.
Ишқ бёги саргаймиш, қалбларингиз ҳам
Ғариб мазорлардай қолмиш қаровсиз.

Ўзимни топдим ўз сургунларимда,
Борим – кўнглимдаги тугунларимда.
Барча соғинчларим кўзларимдадир,
Кўзлар остидаги хуржунларимда.

Бир гап айтай энди, эй дўстим Сирож,
Ўзингни кўнглингдан айлагил ихрож.

Икки қилич, икки сиртмоқ, икки ўқ,
Икки кўздин тоғум охир мен заво.

Ҳар тонг тоза гулдай уфуриб тургил,
Ичдан яшнаб тургил, қулф уриб
тургил.
Ҳар тонг кўзёшингдан сувлар сенгилу
Кўнглинг айвонини сўпуриб тургил.

Жаҳолат сен учун қабрдир, эй халқ,
Шундан сенга юз минг жабрдир,
эй халқ.

*Жаҳолат сен учун қабрдир, эй халқ,
Шундан сenga юз минг жабрдир,*

эй халқ.

Буюк маърифатдир

халқ бўлмоқлик ҳам,

Буюк маърифатинг сабрдир, эй халқ.

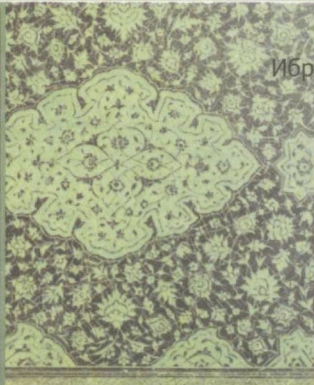
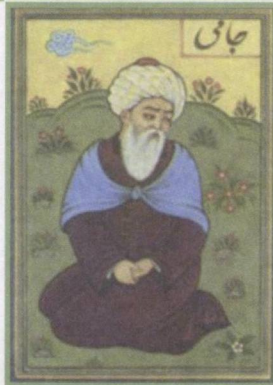
Дил дедим,
лек дилдан йироқлаб кетдим,
Дил ўрнини шеър билан қуроқлаб
кетдим.
Мени йироқ кетди деманг, ёронлар,
Асли ўз дилимни суроқлаб кетдим.

水 火

Икки қошу икки зулфу икки хол,
Икки қаттол, икки баттол, икки зол,

Иброҳим ҲАҚҚУЛ

Menga ruh tilida so'ylang!

*Ўзин худ бир жаҳони бегарон бил,
Камолотин ўзидек бир жаҳон бил.*

Алишер НАВОИЙ

1

Абдурахмон Жомий Шарқ адабиётини дунёга танитган улуғ ижодкорлардан. Шоир, адиб, адабиётшунос, мусикашунос, мутасаввиф, мутафаккир. У Рудакийдан бошлаб то сохирнафас Ҳофиз ва Камол Хўҷандийгача бўлган сўз санъаткорлари анъаналарини давом эттириб, форс-тожик шеърятини янги босқичга кўтарган.

Асрдош ва издош ижодкорларнинг Абдурахмон Жомийга берган таъриф ва баҳоси бир жойга жамланса, наинки ўз замонида, балки кейинги даврларда ҳам унга тенг, унинг мавқеини эгаллашга муносиб шахс камол топмаган, деган хулосага келиш шубҳасиз. Алишер Навоий буюк устози таърифида “орифи Жом”, “орифи комил” деган ибораларни

ҳам қўллаган. Дарҳақиқат, Абдурахмон Жомий ишқ ва ирфон оламида орифликнинг энг баланд чўққисини ишғол эта олган эди.

Ориф – воқиф, ошно, мушоҳадачи киши, маърифат соҳиби демак. Кашф ва мушоҳада орқали, яъни маънавий-руҳий тажриба йўли билан Оллоҳга доир завқий ва важдий билимларга эришганлар тасаввуфда орифи биллоҳ деб аталган. Бундай кишининг табиати, мушоҳада тарзи ва сўзлашув йўли ҳам албатта бошқача бўлади. Бизнинг назаримизда, Навоийнинг:

*Эрур орифқа ганжи файз етса,
Иши дом урмайин ани ёшурмоқ,
Қуёш акси тушуб дарё ичинда,
Не мушкулдур онинг сўйин тоширмоқ, –*

деган сўзлари дили дарё, сўзи теран Жомий ҳақидадир.

Шуниингдек, Навоий уни "Ё раб, бу маоний дурунинг уммони, / Бу донишу фазл гавҳарининг кони. / Ким айладинг они олам аҳли жони, / Олам элига бу жонни тут арзоний", дея шарафлаганда ҳам ҳақ эди.

2

Абдурахмон Жомий 1414 йил 7 ноябрда Хуросондаги Жом вилоятининг Харжард қасабасида туғилган. Унинг бобокалонлари обрў-эътибори юксак зотлар бўлган. Алишер Навоий Жомий вафотидан сўнг унга бағишлаб иншо этган "Хамсат ул-мутаҳаййирин" асарида бу ҳақда "Аларнинг (яъни Жомийнинг – И.Х.) олий насаблари имом ул-мухтаҳидин Муҳаммад бинни Ҳасан бинни Абдуллоҳ бинни Товус бинни Хурмуз Шайбонийга борурким, Хурмуз бани Шайбон қабиласининг молики эрмишким, Бағдодда салтанат қилибдур...", деб ёзади (*Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 15-жилд. Т., "Фан", 1999, 10-11-бетлар*). Шоирнинг отаси Низомиддин Аҳмад эса дин ва шариат илмининг пешволаридан эди. Жомий илк таҳсилани отасидан олиб, тўрт-беш ёшларида мактабга қатнай бошлаган. Лекин кўп ўтмай оиласи Жомдан Ҳиротга кўчиб келади. Бунинг сабабини Навоий қуйдагича изоҳлайди: "Бори кичик ёшидин шабоб аҳдининг авойилиғачаким (йигитлик даврининг бошланишигача), Жом вилоятида эрмишлар – аларга фойда еткурур киши оз топилғон жиҳатидин:

*Қуёш ул навъки мағриб сори,
Ё Наби уйлаки Ясриб сори,*

шаҳрга азимат қилибдурлар..."

Ҳар бир касб ва ҳунарни камолга етказиб, иқтидорни тўлиқ рўёбга чиқаришга рағбатлантириб, илм ва ижодни кўлаб-қувватлаш билан танилган Ҳирот Жомийни кучоқ очиб қаршилайди. Илм-фан, маданият, санъат ва адабиёт бешикларидан бўлган бу муаззам шаҳардаги номдор мадрасаларда ёш толиб илм ўрганишга киришиб кетади. Қисқа муддатда ҳам зоҳир, ҳам ботин илмида ҳайратланарли натижаларга эришади. Аммо у

шеърдан йироқлашмайди, илм ва ирфонни шеърят хизматиға сафарбар этишнинг таъсирчан йўллари, усулларини излайди. Жомий фикр ҳаёти, руҳ завқи, кўнгил зиёсини ҳар нарсадан, ҳаттоки маърифатдан ҳам афзалроқ қўради:

*Маъриф гар чу мў борик бошад,
Чй ҳосил з-он чу дил торик бошад?*

Мазмуни: Маърифат сочдай нозик бўлса-ю, юракдаги чиркинлик барҳам топмаса, бундан не фойда?

Рубоийларидан бирида шоир қаердаки хона эшигидан даъво кириб келса, маъни шитоб билан туйнукдан чиқиб қочади дейди:

*Ҳар жо зи дари хона даромад даъвй,
Маъни ба шитоб аз раҳи раъзан бигурехт.*

Муаллифнинг ўзи эса бутун умри мобайнида даъво, иддао, шахсий ғараздан четда яшаган. Тафаккур, фаолият, муносабат, меҳр-муҳаббат бобидаги ҳолислигига қараб уни беихтиёр само кишии дегингиз келади.

Улкан ижодий шахсият ҳар қандай ситам етказувчи шароит, жон эзувчи ҳар қандай вазиятда ҳам безавол умид, ёруғ ҳаёллар билан яшайди. Уни бу ҳолат баъзан хилват ё узлатга ундаса, гоҳо сафар ва саёҳатларга чорлайди. Туркистонни Жомий "Каъбаи мақсуд" (бунда, албатта, Аҳмад Яссавий, Баҳовуддин Нақшбанд, Хожа Аҳрор каби тариқат пирлари ҳам назарда тутилган) деб таърифлаган эди:

*Жомй, аз хоки Хуросон чй кунй азми Ҳижоз,
Чун туро Каъбаи мақсуд ба Туркистон аст.*

Алҳосил, билимини такомилга етказиш учун шоир Самарқанддаги Улуғбек мадрасасида ўқишни давом эттиради. Маълумотларга кўра, машҳур фақиҳ хожа Фазлulloҳ Абулайс, буюк мунажжим Қозизода Румий ёш толиби илмининг қобилияти ва заковатига юқори баҳо беради. Султон Улуғбек ҳузуридаги бир йиғинда Қозизода Румий "Жомий каби истеъдоди юксак йигит ханузгача Амунинг нари соҳилидан келмаган эди", деган экан. Самарқанд Жомийнинг илмига илм кўшиб, инсоний фазилатларининг бойиши ва теранлашувига имкон беради.

Шу ўринда бир жиҳатни эслаб ўтиш зарурга ўхшайди. Самарқандда ҳам, кейинроқ Ҳиротда ҳам Жомийни бир неча маротаба сарой хизматига таклиф қиладилар. Бу илтифотларни шоир қатъиян рад этади. Чунки у ўзининг тарихий вазифаси ва бурчини бекаму кўст бажариш, виждон хотиржамлиги, қалб ҳуррияти, фикр эркинлигига содиқ қолиш учун илмдан, адабиётдан ўзга бир “майдон”ни тасаввур қила олмасди. Зеро, эркинлик қўлдан кетса, дардисар ташвишлар, эътиқодни сусайтириб, иродани емирувчи ҳар турли бало-қазолар ўз-ўзидан бостириб келаверади. Шунинг эътиборига олган бўлса керак, мутафаккир шоир “Юсуф ва Зулайхо” достонидаги ўғлига насиҳатларида, мансаб эшигига асло яқин йўламаки, “аз ҳар мансабе бемансаби беҳ” – “ҳар қандай мансабдан мансабсизлик яхши”, деб ёзади.

Навоийнинг вазирлик амалини тарк этиб, саройдан кетмоққа қарор айлаганини эшитган Жомий ундан бунинг сабабини сўрайди. “Инсон жинси суҳбат ва ихтилотидин маълум бўлиб эрдим, бу ишга ул боис бўлди”, дейди Навоий. Шунда Жомий “Инсон кимни ҳаё қилиб эрдинг, бизга дағи кўргуз?” деб савол ташлайди. Ушбу саволнинг ўзиёқ инсонпарвар шоирнинг халқ моли ва жонини зулукдай сўрган мансаб аҳлига муносабатини ниҳоятда аниқ акс эттиради. Жомий аслида мансабни эмас, мансабпарастликдан туғилажак бедодлик, ноинсофлик, разолаткорликларни қоралаган. Мартабаси кўтарилиб, одамийликдан буткул йироқлашган эрксиз-ихтиёрсиз гумашталар қиёфасида у миллат, салтанат таназзулини кўрган, деҳқон, ҳунарманд меҳнатини ўйлаганда эса дилига ёруғ туйғулар оқиб келган.

*Куввати жону тан зи деҳқон аст,
Қути руҳу бадан зи деҳқон аст.*

*Гар наббад жаҳон зи деҳқон баҳр,
Қаҳт ҳезад зи корхонаи даҳр.*

Мазмуни: жону таннинг куч-куватини деҳқон эрур. Руҳ ва вужуднинг хайр-баракаси деҳқондир. Агар дунё деҳқон меҳнатидан баҳра топмаса, унинг корхонасида қаҳатчилик кўпади.

Замондошларининг ишоратлари, хусусан, “Рашаҳот айнул ҳаёт” муаллифининг хабарларидан англашилишича, Жомий таҳсилни ниҳоясига етказиб, камолотга эришгач, пири Мавлоно Саъдиддин Кошгарийнинг набирасига уйланиб, ундан тўрт фарзанд кўради. Тўнгич ўғли бор-йўғи бир кун яшаган. Иккинчи ўғли Сафиуддин Муҳаммад 1475 йилда таваллуд топган. Тўнгичидан эрта айрилган Жомий бу ўғлига беҳад меҳр қўяди. Аммо бир йил ўтар-ўтмас у ҳам вафот этади. Албатта, бу мусибат шоир қалбини қаттиқ ларзага солади. Сафиуддин ўлимига бағишлаб у марсия ёзади. Марсияда бундай мисралар бор:

*Рехтӣ хуни дил аз дидаи гирёни падар,
Раҳи бар жони падар н-омадат, эй жони падар!*

Мазмуни: Отаннинг гирён кўзларидан юрак қонларини оқиздинг. Отанг жонидан жой олган эдинг, нечун келмадинг, эй отангнинг жони!

Алишер Навоий устози кўнглига тасалли бериш ва айрилиқ оташини пасайтириш мақсадида Сафиуддин вафотига бир таърих ёзади. Орадан икки йил ўтиб – 1477 йил оилада учинчи фарзанд дунёга келади. Ўшанда Жомий пайғамбар ёшига кирган эди. Икки ўғлидан жудо бўлган ота-онанинг ҳасратдан кейинги шодлигини тасаввур қилиш қийин эмас, албатта. Чақалоққа Зиёуддин Юсуф деб ном қўядилар. 1486 йил Абдурахмон Жомий хонадонидан тўртинчи ўғил туғилади. Унга Заҳириддин Исо деб исм берилади. Қарангки, у ҳам узоқ яшамайди. Шоир биргина ўғил – Зиёуддин Юсуф билан қолади.

Зиёуддин Юсуф тўрт ёшдалигида шоир унга атаб бир панднома ёзиб, уни “Тухфат ул-асрор” асарига киритади. Сўнг фарзандига мурожаат тарзида яна икки панднома яратади. Бугун ҳам улар тарбиявий аҳамиятини бой бергани йўқ.

Абдурахмон Жомий – серкирра ва сермахсул истеъдод соҳиби. Манбаларда унинг асарлари сони элликдан ортиқлиги қайд этилган. Жомий мумтоз шеърининг газал, рубоий, қитъа ва бошқа жанрларида ижод қилган. Ишқ, ирфон, комиллик ғояларини у

янги талқин, оҳорли оҳанг ва бўёқларда тасвирлаган. "Менинг шеърим, — дейди мутафаккир, — ишқ азоби ва қон ютишнинг баёни. Ҳазал девони эмас улар, менинг аъмолим, чеккан ғам-ғуссамдир".

*Шеъри ман Жомӣ, баёни ишқу хун ҳўрдан бувад,
Ин на девони ғазал, девони аъмоли ман аст.*

Шоирнинг қалб кечинмалари, изтироб чўғи ва фазилатлари шеърда нечоғли ёрқин акс этса, самимият ўшанча ортади. Шоир ҳамма нарсага инонтирса-ю, самимиятга, хусусан, дард ва изтироб самимийлигига ишонтира билмаса, қилган меҳнати бесамар. Анъанавий йўлда ижод қилишнинг қалтис жиҳатларидан бири ҳам шу. Жомий қайси лирик жанрда қалам тебратмасин, буни ҳисобга олган. Шунинг учун форс-тожик шеърятни Жомий тажрибалари тимсолида соддалик ва самимиятнинг янги марраларини ишғол айлаган.

3

Буюк талант соҳиблари — олим, шоир ва адиблар шахсини синдириб, ўзлигини маҳв этишда инсоният хатарнок "тажриба"га эга. Шарқдаги қатл ва қатагонлар тарихи билан қизиксангиз, "гуноҳкор"ларнинг аксарияти кофирликда айбланганига ҳайрон қоласиз. Ибн Сино — кофир, Мансур Ҳаллож — кофир, Айнуъл Қоззот Миёначи — кофир, Насимий — кофир... Нимага асосланиб бундай ҳукм чиқарилган? Бу саволга жавоб бўларли фикр кўпинча эътиборга ҳам олинмаган.

Араб олими Абдихалим Маҳмуднинг ёзишича, Мансур Ҳаллож ва бошқа сўфий шайхларга нисбат берилган баъзи калималар (хато ёки куфр деб қораланган сўзлар назарда тутилаетир — **И.Х.**) уларнинг асарларида йўқдир. Улар аввал тўқилиб, кейин куфр ва телбаликда айблашда далил ўлароқ фойдаланилган, (*Имом Ғаззолий. Ал-мункизу минад далоли. Шарҳи ва тасаввуфий тадқиқлар. Истанбул, 1997, 309-бет*). Шундай тубан даъво ва қабиҳ уринишни тасдиқлайдиган маълумотлар Абдурахмон Жомий ҳаётида ҳам учрайди.

Ҳиротдаги баъзи ҳосид ва фитнакорлар Жомий ғазалларидан биридаги май

ва майхўрликка доир сўзларни куфр библиб, муаллифни кофир деб эълон қилади. Садриддин Равосий, Камолiddин Шайх Ҳусайни Нақавий сингари фақиҳлар ишни "катта қозон"да қайнатишга уринади. Ўша кезлари Жомийнинг ўзи Самарқандда юрган бўлса-да, унинг содиқ дўстлари бўш келмай иғво оловини ўчирадилар. Бу хабар Самарқандга етиб келгач, у янада кескин мазмундаги бир ғазал ёзади. Унда шундай фикр таъкидланган:

*Соқий, биё ки зикри кудрат кудрат аст,
То ҳаст маҳал бодаи софи зи каф маҳил.*

Мазмуни: Соқий, келгилки, ғанимликдан гапириш ғанимликдир. То вақт ва имкон бор экан, мусаффо бодани кўлдан қўймагил!

Машҳур муаррих Заки Валиди Тўғон "Жомий самимий бир мутасаввиф ва мутаққий зот бўлиши билан бирга кундалик ҳаётида риндмашраб ва мусикашунос ҳам эди", дейди (*Ислом қомуси. 3-жилд. Истанбул, 1997, 17-бет*). Бу фикрнинг тўғрилигини тасдиқлайдиган асосий далиллардан бири Жомий девонларида риндона ғазалларнинг кўплиги бўлса, иккинчиси мана бу воқеадир. Хирот муфтийси Сайфиддин Аҳмад Жомийнинг хонадонига меҳмон бўлиб келади. Зиёфат тугагач, мезбон, яъни Жомий хонанда ва созандаларга навбат бериб, куй ва қўшиқлар ижро эттиради. "Шу ҳолат боис айрим калтабин кимсаларнинг таънаю танқидларига йўлиққан Жомий уларга эътибор бермайди, аммо мусика ҳақида бир асар ёзиб, амалда само ва мусикадан йироқ бўлган классик нақшбандия анъанасини янгилик билан бойитади" (*Тўсун Н. Баҳоруддин Нақшбанд. Истанбул, 2003, 138-бет*).

Жомий илм ва тасаввуфда ғоят юксалган закий, ҳур тушунчали шахс эди. Аммо, не тонки, у нафақат Хиротда, хориқда ҳам туҳмат ва бўҳтонга учради.

1472 йилнинг кузида Жомий кўлдан буён ният қилиб юрган ҳаж сафарига отланади. Нишопур, Пешовар, Бистом, Домғон, Қазвин ва Ҳамадонга боради. Ҳамадон ҳокими Шох Манучеҳр Жомийни зўр иззат-икром билан кутиб олиб, унинг шарафига зиёфатлар беради ва уни "Курдистондан саломат ўтқариб,

Бағдод сарҳадиға” етқаради. Ҳалаб, Карбало зиёратидан сўнг Жомий яна Бағдодга қайтиб келади. “Силсилат ул-заҳаб” достонидаги айрим байтларга кескин эътирози бўлган шиапар Жомий билан мунозара қилиш учун катта йиғин ташкил этадилар. Бағдоднинг улуг бир мадрасасида ўтказилган шу йиғинда Жомий Қуръони каримда аҳли байтни севиш амр этилганини айтиб, достонидаги мисраларни сўзма-сўз талқин қилиб беради. “Киноят тариқи била шўрангиз ва фитнаомиз сўзлар” айтган нобакорларнинг саси сўнади. Ўшанда Жомий “Вақтиким “Силсилат ул-заҳаб”нинг назмида амир ул-мўминин ва аларнинг авлоди бузурғлари ризвонуллоҳи аждаъининг ситойишларини этдим, Хуросон суннийларидин ҳаросон эрдим, ногоҳ мани рафзга нисбат бермасинлар, ва билдукким, Бағдодда равофизнинг жафосига мубтало бўлурмиз”, деган экан (*Фахриддин Сафий. Рашаҳот. Тошкент, 2003, 199-бет*).

Алқисса, бу воқеа суннийлар наздида Абдурахмон Жомий обрў-эътиборини яна ҳам юксалтириб юборади. Чунки ўта қалтис ва хатарли бир вазиятда Жомий ҳам олимлик, ҳам орифликда баландлаб кетганини намоиш эта олган эди.

Усмонли турк подшоҳи Султон Фотиҳ Маҳмуд Жомийни ҳаждан қайтишда Истанбулга тақлиф этиш учун Хожа Абдуллоҳ Кирмонийни беш минг олтин ҳадя билан Ҳалабга жўнатади. Бироқ Кирмоний боришидан бир неча кун олдин Жомий Ҳалабдан жўнаб кетган эди. Шунингдек, Оққуюнли ҳукмдори Узун Ҳасан шoirни Табризда қолишга ундашига қарамасдан, у 1474 йили жонажон Ҳиротига қайтиб келади ва Ҳусайн Бойқаро унга атаб қурдирган мадрасада араб тили, тафсиру ва ҳадисдан дарс бериш билан машғул бўлади.

“Баъзи бировлар, – деб ёзади йирик румийшунос Шафиқ Жон, – Ҳазрати Мавлоно ҳам Юнус Эмрога ўхшаб туркча ёзганида эди, фақат форсийни биладиганлар эмас, барчамиз ҳам унинг асарларини англашга мушарраф бўлардик, дея афсус чекадилар.

Лекин улар билмасларки, Румийники каби шеърларни тушунмоқ учун фақат калималарнинг мазмунини билиш кифоя эмас – аввало, илоҳий бир туйғу, маънавий завқ-шавқ лозимдир” (*Шафиқ Жон. Мавлоно. Истанбул, 2006, 97-бет*).

Бу жуда тўғри ва эътиборга лойиқ фикр. Мавлононинг “Араб, форс, ҳинд, туркни қўйғил, менга руҳ тили билан сўзла!”, дейишлари асло бежиз эмас. Тасаввуфий шеър матнларининг ўзга дин ва миллат вакиллари кўнглида кучли қизиқиш уйғотишига асосий сабаб ҳам ана шу. Буни қуйидаги воқеа ҳам тасдиқлайди. Ўтган асрнинг иккинчи ярмида Ҳожи Муҳаммад Бухорий Лубис номли шеършунос олим замон, макон ва забон жиҳатидан анча йироқ бўлган уч мутасаввиф шоир – ҳиндистонлик Мирзо Абдулқодир Бедил, малайзиялик Ҳамза Фонсурий ва туркиялик Иброҳим Ҳаққий асарларини ғоявий жиҳатдан муқояса қилиб ҳайратланарли даражада яқинлик ва ўхшашликни кашф этган. Чунки бу шоирларни маънан ва руҳан бирлаштирувчи умумий асос ирфоний дунёқараш, ҳол муқобиллиги ва ваҳдати вужуд тушунчаси бўлган. Шунинг учун Навоий ва Жомийнинг тасаввуфий шеърлари тўғрисида баҳс юритганда, Жомий тажрибаларининг Навоийга бевосита таъсиридан кўра, аввало, илҳом ва кашф муштараклигига эътибор қаратиш лозим. Бу эса тадқиқотчидан илм ва мантиқдан ҳам олдин илоҳий завққа дохиллик ва ориф шоирга руҳдошликни талаб қиладики, акс ҳолда, зоҳирдан ботинга кириш йўли ёпиқлигича қолаверади.

Тўғри, Навоийнинг сўфийлик дунёсига кириб, эркин илдамлашида Жомийнинг наинки хизмати, балки маънавий Ҳиммати ҳам катта бўлган. Навоий буни эътироф этишдан ўзини ҳеч чекламаган. Айниқса, “Ҳамсат ул-мутаҳаййирин”даги маълумот, далил ва изоҳлар зўр муршид таълим-тарбияси ҳамда ҳолис раҳнамолигисиз ишқ, маърифат, олий ҳақиқат эшиклари очилмаслигини тўла тасдиқлайди. Лекин бунда, яъни шайх ва муридлик тажрибасида бутунлай бошқа бир тамоил ва эркинлик диққатни тортади.

Навоийнинг Жомийга шайх, яъни руҳоний муаллим сифатида қўл бериб нақшбан-

дийлик тариқатига кириш фурсати илмий адабиётларда 1476–77 йиллар деб кўрсатилган. Ҳеч иккиланмай айтиш мумкинки, ишқ ва ирфон денгизига нечоғлиқ чуқур шўнғиган бўлмасин, Жомий биринчи галда ҳаёт одами ва сўнги нафасигача илм-фан, адабиёт ташвиши билан яшаган ижодкор эди. Академик Абдулғани Мирзоевнинг таъкидлашича, Навоийнинг тариқатга кириши Жомий билан адабий ҳамкорлигига ҳалал бермаган, аксинча, уни янада кенгайтирган эди (Мирзоев А. Алишер Навоий ва Абдураҳмон Жомий. Душанбе, 1968, 20-бет).

Мулло ва эшонлик матлаби, сўфий ёки шайхлик мартабаси Жомийни асло қизиқтирмаган. Ҳатто "Мавлоно Абдураҳмон Жомий мурид тутмаслар" деган хабар Хуросондан йироқларга ҳам тарқалган. "Рашаҳот"да айтилишича, "Шайхликнинг юкига тоқатимиз йўқ" ("Шайхликнинг бориға таҳаммулимиз йўқ турур") дейишларининг сабаби сўралганда, у киши "Дариғоким, толиб топилмастур. Толиб кўп турур, аммо ўз нафси ҳазларининг (лаззатларининг) толиби турурлар", дер экан ("Рашаҳот". 196-бет).

Бу – тасаввуф дунёси ва тариқат жабҳасидаги ҳазилакам чалғиш ёки бузилиш эмасди. Жомий буларни ориф нигоҳи билан кўрар ва орифона мушоҳада "усул"и билан инкор ҳам этарди. Дарвоқе, Жомийнинг сийратида ҳеч бир зайлда ўзганикига ўхшамайдиган илҳом ва ижод руҳи шаклланган эди. Шунинг учун у шеърдан насрга, насрдан илмга осон ўтар ва хилватда қалам тебратишда ҳеч толиқмасди.

Ҳаёт файзи, умр сир-асрори, ишқ ҳикмати, ошиқлик ғаму азоби, маъшуқанинг нозу итоби, орифнинг шукӯли, ғарибнинг ҳасрати, фақирнинг шавқи, юлдузлар шуъласи, гурубнинг маҳзунлиги, туннинг шукӯҳи, самовотнинг чексизлиги – буларнинг бари шеър! Турфа кўзли булоқларнинг жилдираши, денгизларнинг шовуллаши, шамолларнинг кўшиги, япроқлар ва гулларнинг висоли, булбулларнинг ноласи – мусиқа! Ваҳдати вужуд таълимотига таяйиб Жомий ана шу ҳақиқат, манзара ва мусиқани инсон руҳи, қалби, тафаккур сирларини очишга хизмат қилдиради. Авомга мақбул, оломон савияси-

га мувофиқ тушадиган шеърни у сушт ва хом шеър деб ҳисоблаган:

*Шеър, к-афтод қабули хотири ом,
Хос донд, ки сушт бошаду хом.*

Ғазал, рубоий, китъа, таржиъбанд, таркиббанд жанридаги шеърлари Жомийнинг лирик салоҳиятини намоиш этган бўлса, дostonлари эпик маҳоратини кўрсатган. "Тухфат ул-ахрор" ("Хайрли кишилар тухфаси"), "Сибҳат ул-аброр" ("Яхшилар тасбиҳи"), "Юсуф ва Зулайхо", "Лайли ва Мажнун", "Хирадномаи Искандар", "Соломон ва Абсол", "Силсилаи уз-заҳаб" сингари асарларида фалсафа, ахлоқ, ишқ, ирфон ва тасаввуф, жамият ва сиёсат, шахс эрки ва салтанат низоми сингари масалалардан баҳс юритилган. Кейинчалик улар "Ҳафт авранг" ("Етти тахт") номи остида бирлаштирилиб, шуҳрат топган.

Жомийнинг насрда ёзилган асарлари орасида "Баҳористон" ва "Нафаҳот ул-унс" доимо кучли иштиёқ билан ўқиб-ўрганилганини таъкидлаш лозим. Аллома "Рисолаи аруз", "Рисолаи қофия", "Рисолаи мусиқа", "Шарҳи рубоийёт" каби бир неча илмий рисола муаллифи ҳамдир. Жомий буларнинг ҳар бирини ёзиш учун катта заҳмат чеккан, кўз нурини тўккан. Табиийки, ҳар бирида недир ихтирони кўзлаган.

5

Оллоҳ таоло Жомий ва Навоий учрашувини раво кўрмай, дўстлик ва сафдошлик, устозу шогирдлик ришталарини мустаҳкам боғламаганда эди, ўзбек ва тожик халқлари тарихида тўлдириб бўлмайдиган бўшлиқ, ўзгача бир кемтиклик юзага келарди. Тўғри, Жомий Навоийсиз, Навоий Жомийсиз ном қозонган улкан ижодкор бўлишига ҳеч шубҳа йўқ. Лекин улар бошқа Навоий, бошқа Жомий бўлар ва Жомийнинг кўнгл дунёсига эркин кириб бориб, эркин яшаган Навоийни, Навоийнинг қалб оламидан теран ўрин эгаллаган Жомийни билиш ва тасаввур этишга имкон қолмасди. Бу икки буюк Шахс юзлашган кунидан бошлаб гўёки бир-бирига интилиш, бир-бирини ботинан бойитиш, бир-бири учун яшаб, ижод қилиш учун таваллуд

топгандай эди. Жомий ва Навоий муносабатларида аста-секин устоз ва шогирдлик, маънавий-руҳий бирлик ва издошликнинг деярли барча маъно-моҳияти ҳар кун, ҳар соатда ўзининг бетакорр манзараларини намоеъ этарди.

Навоий "Хамсат ул-мутаҳаййирин"да Жомийнинг Шохрух Султон ҳукмронлигининг ўрталаридан Абусаид Мирзо подшоҳлигининг бошларигача Ҳиротда яшаганини сўзлаб, яна шуларни хотирлайди: "Андин сўнгро Хиебон бошида ҳазрати пир маҳдум... Саъдуддин Кошгарий мазори бошида иқомат расмин зоҳир қилдилар ва шаҳрнинг жамеъи уламо ва ақобирию (улуғлари) ашрофи (шон-шараф соҳиблари) аларға мулозамат (хизмат қилиш) ва тараддуд бунёд қилдилар, то ул подшоҳи замоннинг (яъни Ҳусайн Бойқаронинг) аркони давлат (давлат арбоблари) ва аъёни ҳазрат ва олийшон умаро (ҳурмати ва қадри баланд амирлар) ва рафъе макон судур ва вузаро (юқори даражали дин ҳомийлари ва вазирлар), балки аср подшоҳи аларнинг остониғам, мақсуд қибласи ва мурод Каъбаси эрди – ташриф келтурурлар эрди, балки ўзларин мушарраф қилурлар эрди. Андоқки, даврнинг аржумандлари (азиз ва иззати олийлари) ва аҳднинг сарбаландлари (замон дондорлари) ул ҳазратнинг олийшон остониға юз еткурурлар эрди ва илтижо келтурурлар эрди. Сойир ниёзмандлар (сайри саёҳат йўлидаги муҳтожлар) ва оммаи беҳеш (қаровсиз ҳалоийк) ва пайвандлар (суянчиғи борлар) ҳам кўзларин ул эшик туфроғидин ёрутурлар эрди..."

Маъзур парчани ўқиб, мулоҳаза юритган кишида "Бу гаплар муболага эмасмикан? Наҳотки, бир кишига шу қадар эҳтиром кўрсатилса?! Жомий ҳазратларининг муборак остонасини "мақсуд қибласи ва мурод Каъбаси" билиб унга бош урмаган ким қолган ўзи?" дегандай саволлар ҳам туғилиши табиий. Илм, ижод, ҳунар аҳли, оддий зиёли ёки фақир, ғариб ва дарвешларнинг Ҳирот чеккасидаги бир хонадонга қандайдир орзу, истак ва иштиёқ туфайли боришини-ку таъминан англаса бўлади. Аммо замон подшоҳи бошлиқ аркони давлат, барча уламо, давр-

нинг не-не шарафли зотлари, иззат-икромга бурканган шахсларнинг ташрифини қандай тушуниш керак?

Ёшу қари, шоҳу гадо сувга муҳтожлик сезганидек, жамиятдаги ҳар бир ижтимоий, маданий табақа вакили Абдурахмон Жомийнинг илми, ирфони, валояти ёки ижодига муҳтож эди. Боз устига, Жомий билиш ва ўрганишни қанча мақбул кўрса, билмаганга билим бериш, англамаганга англатишни янада хуш қарарди. Мана шу сабабларга кўра ҳам Жомийнинг вафотига муносабат тасаввурга сизмас ҳодисага айланади. 1492 йил ноябрь ойида Жомий 78 ёшида ҳаётдан кўз юмади. Ҳирот – Ҳирот бўлиб Жомийникидай улкан мусибат маъракасини кам кўрган эди. Алишер Навоийнинг ёзишича, Хуросон аҳли бутун йил мобайнида мотам тутарди. Сўнг эҳсон оши берилади. Бу маърақага ҳам Ҳусайн Бойқаро бош бўлиб, уни эъзозу эҳтиром ила ўтказарди. Қабр бошига ҳашаматли мақбара қурилиб, махсус ҳодимлар тайинланади.

1510 йил Ҳиротга Исмоил Сафавий қўшинлари бостириб қиради. Босқин нишонларидан бири Ҳазрати Жомий қабри эди.

"Исмоил Сафавийнинг улуғ шоир Мавлоно Абдурахмон Жомийга нисбатан кўрсатган беҳурматлигини, – деб ёзади академик шоир Ғафур Фулом, – адабиёт тарихи ҳали ҳам унутмайди... Шоҳ Исмоил "Агар Ҳирот менинг қўлимга кирса, Жомийни тириклайин тутолсам, ўтда куйдираман, ўлган бўлса гўридан чиқариб, устухонларини куйдираман", деган эди. Шоҳ Исмоилнинг Жомийга нисбатан айтилган бошқа таҳқир сўзларидан ҳам ҳиротликлар хабардор эди. Шунинг учун Сафавий аскарлари ҳали Ҳиротга қадам босмасдан шоирнинг ўғли Зиёуддин бошлиқ яқинлари Жомий жасадини бошқа бир қабристонга элтиб кўмган эдилар.

Жасад топилмаса ҳам шоир мақбарасига барибир ўт қўйилади. Бу воқеага шохид адиб Зайниддин Восифийнинг ёзишича, Сафавий аскарлари бошчилигидаги қарийб ўн минг киши мазор томон юради. Ўша атрофдан қанча тахта, эшик, курси, ўтин топган бўлсалар, барини Жомий қабри устига ташлаб, ёқиб юборадилар. Бу ваҳшийликни изоҳлашга ҳоҷат йўқ.

Инсон ҳар нарса учун ўлчов ва мезон: у ўзгартиради, таҳлил қилади, ҳукм юритади, ҳакамлик этади, нигоҳдан ўтказади, муҳофаза айлайди. Бир-бировини эъзозлаб, мадҳ қилган ҳам удир, таҳқирлаб, қийнаган ҳам у. Ранг, оҳанг, шодлик, таназул ва тараққиёт, фикр ва ҳаёл, умид ва умидсизлик – ҳаммаси инсон олами. Инсон маъно ва моҳиятдир. Жомий ижодиётида ранг-баранг шаклларда теран ёритилган бош ҳақиқат ҳам худди шу.

*Пайи он рав, ки орифи маънист,
Марди ориф ба дўстӣ авлист.*

Абдураҳмон Жомий маъно-моҳият орифи бўлганидек, орифларнинг чинакам қаҳрамони эди. Унинг орифлик иқболига то хануз ҳавас қилишади, илм, ирфон ва адабиёт аҳли ул зотни қиёматга қадар дўст тутиши муқаррар.

Абдураҳмон Жомийнинг турли жанрдаги асарлари ёки уларнинг айримларидан намуналар Ғафур Ғулом, Васфий, Чустий, Ҳабибий, Ўлфат, Боқир, Анисий, Шоислом Шомухаммедов, Назармат, Жамол Камол,

Олим Бўриев, Эргаш Очилов каби ижодкорлар томонидан таржима қилиниб, китобхонларга етказилган.

Жомий ҳаёти, илмий ва ирфоний мероси неча юз йиллардан буён Шарқу Ғарбнинг кўп ўлкаларида ўқиб-ўрганиб келинади. Г.Риттер, А.Ҳикмат, Е.Бертельс, М.Ражабов, А.Афсаҳзод каби тадқиқотчиларнинг Жомийга бағишланган асарларидан дунё илм аҳли хабардордир. Ўзбекистонда ҳам жомийшунослик фаннинг алоҳида бир тармоғи даражасига кўтарилган. Бу ўринда Порсо Шамсиев, Шоислом Шомухаммедов, Абдуқодир Ҳайитметов, Азиз Қаюмов, Ботирхон Валихўжаев, Раҳим Воҳидов, Суйима Ғаниева, Ҳамиджон Ҳомидий каби олимларнинг мақола, рисола ҳамда тадқиқотларини эслаш мумкин.

Илму маърифатли халқ қайси сўз санъаткорини эъзозлаш, улардан қай бирига ишониш ва суюнишда хато қилмайди. Абдураҳмон Жомийнинг улуғ шахсияти ва бебаҳо ижодиётига қизиқишнинг юртимизда кенгайиб бориши шу фикрнинг дахлсиз бир исботидир.

BIR BAYT – YETTI MA'NO

Мавлоно Абдураҳмон Жомий хамсанавислик анъанасини бойитиб, “Ҳафт авранг” (“Етти тахт”) номли етти дostonдан таркиб топган яхлит мажмуа тузган. Ҳазрат Алишер Навоийнинг рӯёбга чиқмай қолган ижодий ниятларидан бири – маънавий муршиди бошлаб берган ушбу нодир анъанани туркий адабиётда жорий қилиб, безавол “Ҳамса”га “Лисон ут-тайр” ҳамда “Юсуф ва Зулайхо” дostonини қўшган ҳолда мумтоз

шеъриятимиз тахтини еттинчи фалакка қадар юксалтириш бўлган. Жумладан, Ҳазрат “Лисон ут-тайр” достонида ушбу ижодий режасидан воқиф этиб ёзади:

*Шайхни андоқки шайдо этти ишқ,
Олам аҳли ичра расво этти ишқ.*

*Сўнгра мендек солмади гавгосини,
Кимса кўнгли мулкига яғмосини.*

*Ҳолим андин кимса гар ортиқ демас,
Ортуқ эрмас, бўлса ҳам ўқсук эмас.*

*Кел, Навоий, сўзни ҳоло хатм қил,
Ишқ аро изҳори даъво қилмағил.*

*Бир неча кун умрдин топсам амон,
Шарҳи ишқим назм этай бир достон.*

*Анда билгай кимгаким инсофдур,
Ким сўзум чинмудурур ё лофдур.*

Навоий “шарҳи ишқи”ни Қуръони каримда энг гўзал қисса дея таърифланган Юсуф алайҳиссалом қиссасини назм силкига тортиш орқали амалга оширмоқчи бўлганини “Тарихи анбиё ва ҳукамо”да қуйидагича баён этади: “Юсуф алайҳиссалом қиссаси андин машҳурроқдурким, эҳтиёж анинг тафсилига бўлғай... Бовужуди булар бу бебизоатки, ҳам иборат роқимидур, коми хотирға бу орзуни кечурурким, иншооллоҳ умр омон берса, турк тили била-ўқ кофурчун варақ узра хомайи муш-киншамомани сургай. Ва бу қисса назмин ибтидо қилиб, интиҳосига еткургай...” (Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 16-том. Тарихи анбиё ва ҳукамо. Т., “Фан”, 2000, 122-бет).

Бу қисса Навоий учун фақат илҳом манбаи бўлиб қолмасдан, балки унинг давлат арбоби сифатида фаолияти, қолаверса, комил инсон каби ҳаёт кечиришида ҳам ўрнак бўлган. Мавлоно Жомий “Юсуф ва Зулайхо” достони сўнгги бобида “Юсуф тимсолидан мурод – Мир Алишер Навоий” эканини таъкидлагани бежиз эмас.

Навоий лирик меросида Юсуф образи севимли тимсолларидан бири бўлган. Юсуф қиссасига ишора этувчи таъбир ва истиоралар шoirнинг латиф руҳи ва зариф таъбига омукта бўлиб, ўқувчининг тасаввур ва тафаккурига эрк бағишлайди ва шу тариқа, ақл ва билим имконидан ташқарида бўлган юмушни амалга оширишга қувват беради. Мисол учун мана бу байтни олайлик:

*Мисри иззат истабон зиндони ғамдин қочмаким,
Моҳи Канъон жоҳига боис мазаллат чоҳидур.*

Байтдаги ҳар бир ибора – Юсуфнинг ҳаёт йўлидаги муҳим босқичларга ишора. “Мисри иззат” – Юсуфнинг Мисрда азизлик мақомига эришгани, “зиндони ғам” – Зулайхонинг муҳаббатини рад этганидан кейин тухмат билан узоқ муддат зиндон-банд этилгани, “Моҳи Канъон” – канъонлик Яъқуб пайғамбарнинг севикли ўғли экани ҳамда беқиёс жамол ва гўзаллик соҳиби бўлгани, шунингдек, тушида Қуёш, Ой ва ўн бир юлдуз унга сажда қилгани, “мазаллат чоҳи” – акалари унга ҳасад қилиб, қудуққа ташлаб юборгани ҳамда Миср бозорида қўл сифатида сотилганига ишора-дир. Аён бўладики, Ҳазрат Навоий истиора, талмеҳ, таносуб, тавсиф, тазод ва муқобала каби санъат усулларидан маҳорат билан фойдаланиб, бутун достоннинг мазмун-моҳиятини бир байт замирига сингдира олган.

Навоий қуръоний талмехлардан шунчаки бадиийликни ошириш, эмоционалликни кучайтириш учун эмас, балки ижтимоий-маърифий, ирфоний-фалсафий, маънавий-тарбиявий ғояларни янада ёрқин, таъсирчан ифода этиш йўлида ҳам изчиллик билан фойдаланган. Шоир талқинида, Юсуф қиссаси – фақат муҳаббат дostonи эмас, ибрат намунаси ҳамдир. Жумладан, таҳлил қилинаётган байтда иззат-обрў топиш, умум эътирофига эришиш улкан машаққат ва тинимсиз меҳнатни талаб этмоғи Юсуф тақдирига боғланган ҳолда ифода этилган. Қолаверса, ушбу мисра-ни, халқ ибораси билан айтганда, “жон қуйдирмасанг, жонона қайда”нинг шоирона ифодаси сифатида талқин қилиш мумкин. Аммо шуни ҳам ҳисобга олиш керакки, мумтоз шеърят, жумладан, Навоий ижодиёти билим даражаси саёз китобхонга эмас, балки ўша давр тафаккур хазинасидан етарлича баҳраманд бўлган, фикри теран, тасаввури дақиқ ўқувчига мўлжалланган. Навоийдек тенгсиз мутафаккир шоирнинг шеърини жўн хулосалар билан умумлаштириш ва бирламчи маънолар билан кифояланиш “ўзинию халқни гумроҳ этиш” билан баробар.

“Тарихи анбиё ва ҳукамо”да қайд этилишича, Юсуф башар фарзандининг энг чиройлиси бўлган. Бир кун у ўзини кўзгуда кўриб, хуснидан ғурурланиб кетади ва “кўнглига кечтиким, оё агар мен қул бўлсам эрди, менинг баҳомни ким бера олғай эрди”. Ҳақ таолога унинг қибрланиши хуш келмай, “андоқ қилдиким, оғолари Юсуфни ўн етти қалб дирамга соттилар...” Карвонбоши бу савдодан беҳад хурсанд ва мас-рур эди, у Мисрдаги қул бозорида Юсуф савдосидан катта фойдани кўзлаётган эди. “Юсуф алайҳиссаломда заъф ва шикасталиқ ул мартабада эрдиким, Молиқнинг ул сўзини эшитиб, ўз-ўзи била айтур эрдиким, бу мусулмонким менинг баҳомдин ўзин хуррам қилибдур, бу ҳол билаким менмен ики оқчага олғайларкин ул олибдур”.

Юсуф ғурур ва истиғноси боис “мазаллат чоҳи”га тушди. Ўткинчи матоҳ билан ғурурланиш – қибрнинг нишонасидир. Суфёни Саврий айтганидек, игна қул қудуқ қа-зиш – кўнгил кўзгусидан қибр зангини кеткизишдан осонроқ. Юсуфнинг қибр ва ғурур туфайли бошига тушган балодан ўз вақтида тўғри хулоса чиқариб, умрининг қолган қисмида нафснинг ҳавойи истакларига ихтиёр бермагани – қилмишидан тавба қи-либ, Яратганни эсдан чиқармаган банда учун ҳар бир хорлик, қийинчилик замирида илоҳий мукофот, ажру савоблар борлигининг тасдиғидир. Жалолиддин Даввоний бу-юрганидек, “Бало – илоҳий имтиҳондир, кимки балога сабр қилса, Парвардигор ино-ятидан бенасиб қолмагай... Парвардигор Фиръавнга Миср подшолигини имтиҳон тариқасида берди, алапоқибат у ширкка юз бурди, Юсуфни Яъқуб дийдоридан бе-насиб қилди, қудуқ ичиди илоҳий ваҳйи саодатиға мушарраф айлади ва балоларға кўрсатган сабрининг мукофоти тариқасида Мисрда азиз этди”.

Демак, ҳақиқий обрў-эътибор, иззат-эҳтиром “зиндони ғам” асирлари, “ўз нуқсини исбот айлаган” ориф кишиларгагина насиб этади. Аксинча, осонлик билан эришилган машхурлик аслида қаллоблик, сохтакорлик, маънавий муфлисликнинг мисини чиқа-ришда бир воситадир. Юсуфнинг тахт соҳиби бўлиши ҳам Ботин Олами асроридан хабардор бўлгани туфайли эканига ишора қилиш орқали шоир маънавий камолот халқ ва Ҳақ олдида эътибор топишининг бирламчи шартларданлигига алоҳида урғу беради.

Яъқуб алайҳиссаломнинг Юсуфни бошқа фарзандларидан кўра кўпроқ яхши кўриши ва уни еру кўкка ишонмаслиги – ота ва ўғил ўртасидаги одатий меҳр-муҳаб-бат эмас. Унинг муҳаббати айрим ота-оналарнинг қайсидир боласига “бошқача”

меҳр кўрсатишига ўхшамайди. Яъқуб алайҳиссалом – Оллоҳнинг барҳақ пайғамбари. У зот Моҳи Канъон сиймосида Ҳақнинг жамолини мушоҳада этади, унинг нурли истиқболи, ўз қавмини ҳидоят йўлига бошловчи зот – пайғамбар бўлишдан боҳабар эди. Унинг муҳаббати, табиийки, атрофидагилари, жумладан, бошқа ўғилларига бегона эди. Мавлоно Румий айтганидек:

*Он чи Яъқуб аз руҳи Юсуф бидид –
Хоси ў буд, он ба ихвон кай расид?*

(Маъноси: Яъқуб Юсуф чеҳрасида мушоҳада қилган нарсга фақат унинг ўзига хос эди, бундан Юсуфнинг биродарлари бенасиб эди).

Бегоналик, билмаслик – заифлик. Рашк, ҳасад, кўркүв, хиёнат ана шу заифликдан келиб чиқади. *“Парвардигор Юсуф биродарларига унинг зоҳирий хуснини кўрсатди, ундан ортқини кўролмадилар, шул сабабдан, қул сифатида арзимас баҳога сотдилар. Аммо Парвардигор Юсуфнинг гўзал сийратидан озгина қисмини Миср Азизига кўрсатганидан у хотинига: “Уни яхшилаб жойлаштиргин,” деди. Бас, олам аҳли билсинким, Парвардигор олдида зоҳирий чирой эмас, балки ботин гўзаллигининг қадру манзалати юксакдир”*.

Мавлоно Румийга кўра, барча ёвузликлар кибр ва ҳасад сабабдир. Кибр Шайтондан мерос. Бир вақтлар фаришталарга устозлик қилган Азозил оловдан яралгани ҳамда ноқис илми билан кибрланиб, тупроқдан бино бўлган Одам алайҳиссаломга сажда қилмагани оқибатида илоҳий даргоҳдан ҳайдалди ва Шайтон (бўйсунмас) номини олди. Ҳасад эса Одам болаларига хос. Дунёдаги биринчи жинойят ҳам айнан ҳасад орқали юз берган – Қобил ўз биродари Ҳобилни ўлдирди. Ҳасаддан ҳеч ким “бенасиб” эмас. Ҳатто пайғамбарзодалардан бўлмиш Юсуфнинг акалари унга ҳасад қилиб, оталарининг муҳаббатига эришиш учун ўз жигаргўшаларини қудуққа ташлаб, сўнг арзимас баҳога Мисрга қул сифатида сотиб юборди...

Қуръони карим талқинига кўра, одамлар уч тоифа – имонлилар, кофирлар (худодан очиқ-ойдин юз ўгирганлар) ҳамда мунофиқлардан иборат. Имонли инсон ҳеч қачон Худога ширк келтирган киши билан дўст бўлмайди. Барчага бирдек мақбул бўлиш илинжида юрган кишининг у дунёда ҳам, бу дунёда ҳам дўсти йўқ. Унинг битта номи бор – мунофиқ... Аммо нифоқ ва ҳасад, ғайирлик ва душманликдан кўрқиб, ўзни четга олиш, “мен сенга тегмайман, сен менга” қабилида иш тутиш, беозорлик ва андиша ниқоби остидаги ҳамиятсизлик ҳам чин инсонийликка ёт. Фаолиятсизликнинг ўзи ҳам фаолиятнинг бир туридир, дейди Ҳужвирий. Томошабинлик, лоқайдлик, кўрқоқлик Шайтон валийларининг тегирмонига сув қўйиши ҳам рад этиб бўлмас ҳақиқат... Шу сабабдан, эзгу мақсадлар йўлидан чекинмай, чархи кажрафторнинг синовларида пок имонни сақлаб, комилликнинг ёруғ сарманзиллари сари илдам борган ҳамда бошқаларни ҳам ҳидоят йўлига даъват этган инсонларгина Юсуфдек халқ ва Ҳақ олдида маҳбуб ва мақбул бўлажак. Чинакам инсон бировларнинг ҳасади ёки ноҳақ тўхматидан кўрқиб, эзгу мақсад-муддаоларига интилишдан чекинмайди. Юсуф алайҳиссалом қиссаси ва Ҳазрат Навоийнинг ибратли ҳаёт йўли бунга мисолдир...

Юсуф алайҳиссалом суратидек гўзал сийрати, собитқадамлиги ва собирлиги баракотидан Оллоҳ таоло ҳузурида энг иззат-икромли банда бўлганини қуйидаги ҳадиси шарифдан билишимиз мумкин: *“Одамларнинг (Оллоҳ таоло қошида) энг иззат-икромлиси (Иброҳим) Халилulloҳ ўғли (Исҳоқ) Набиulloҳ ўғли (Яъқуб) Набиulloҳ ўғли Юсуф Набиulloҳдур”*. Юқорида айтиб ўтганимиздек, Юсуфга азизлик беҳи-

соб машаққатлар, ҳадсиз-ҳудудсиз балою офатлар эвазига насиб этган. Покдомон ва садоқатли Юсуф Зулайхо бошчилигидаги мисрлик аёлларнинг тухмати боис зиндонга тушади. Миср подшоҳи Райённинг тушини тўғри таъбир этгани учун озод этилади. Аммо Юсуф бунинг эвазига бошқа бир "зиндони ғам" – мамлакат вазирлигини ихтиёр этади. Йиллар давомида ўз диёри ва қавм-қариндошларидан узоқда қолган Юсуфнинг ватанга қайтишга ижозат сўраш ўрнига таҳликали вазиятда масъулиятли вазифани зиммасига олиши том маънодаги маънавий жасорат эди. Юсуф фаровонлик йилларида исрофгарчиликка йўл қўймаслик, аҳолини ундан кейин келиши муқаррар етти йиллик қурғоқчилик ва очарчилик офатидан қутқариш учун, раиятнинг аҳолини ўйлаб, вазирлиқни ихтиёр этади. Ушбу вазифани сидқидилдан адо этган Юсуф келажак авлодга ҳам ибрат бўлиб қолди. Зотан, одамийликнинг асосий шартларидан бири – халқ манфаатини шахсий манфаатдан устун қўя билишдир:

*Одамий эрсанг, демагил одамий,
Ониким йўқ халқ ғамидин ғами.*

Дунё – имонли киши учун мисоли зиндон. Мўмин одам бу зиндонда элу юрт билан елкама-елка туриб, кўлидан келганча бировларнинг оғирини енгил қилиши лозим. Кўпинча эзгулик ва бунёдкорлик, халқнинг оғирини енгиллатиш йўлидаги саъй-ҳаракатлар, қайғуришлар эвазига ношукрлик, менсимаслик, иғвою тухмат, ҳасад ва ғайрликка дуч келиш ҳам ўткинчи ҳаётнинг қонунияти. Ҳазрат Навоий ҳам бундай кўргиликларни бошидан кўп ўтказганини ғазалларининг бирида шундай ифодалаган:

*Турфа кўрким, халқ коми бирла умрум бўлди сарф,
Турфароқ букам, бировга ёқмади бу хидматим.*

Шунга қарамай, Ҳақ ва халқ олдида юзи ёруғ бўлишини мақсад қилиб, бу "зиндони ғам"дан қочмасдан, бутун умрини эзгулик ва хайр ишларига сарф қилган одам Юсуф каби иззат-икромга эришиши аниқ. Навоийнинг сабоғи ҳам шу!..

Хожа Абдуллоҳ Ансорийнинг "Кашф ул-асрор" адабий-ирфоний тафсирида қуйидагиларни ўқиймиз: "Бу ўн бир юлдуз (Юсуф тушида кўрган ой, кўёш ва ўн бир юлдуз ҳақида гап кетмоқда – О.Д.) Юсуфнинг ўн бир оға-унисига ишоратдир. Юсуф биродарларида ҳам пайғамбарлик нури зоҳир эди, аммо ўз иниларига нисбатан қилмишлари пайғамбарлар ва уларнинг аҳлларида содир бўладиган гуноҳлардан эди. Бунинг ҳикмати шундирки, айбсиз фақат Биру Бор сифатли Парвардигорнинг Ўзидир, қолган барча мавжудот гуноҳкор ва нуқсонлидир".

Инсоннинг луғавий маъноси "унутувчи, эсдан чиқарувчи"дир. Айнан шу хислати боис у жаннатдан қувгинга учради, айнан шу хислати туфайли минглаб балою офатларни енгди, андуҳлардан фориг бўлди. Замонлар алмашди, дарёлар оқими ни ўзгартирди, биёбонлар бўстонга эврилди, денгизлар қуриди, аммо инсон ўзининг асл хусусиятига – унутишга содиқ қолди. Балки шунинг учундир, бир юз йигирма тўрт минг пайғамбар ҳақ йўлга ҳидоят этиб, инсонга инсонийлик мақомини эслатиб турувчи илоҳий дастурлар олиб келди. Балки шунинг учундир, ҳар бир даврда инсоннинг ўзлигини англатувчи маънавиятнинг мунаввар сарманзилларига етакловчи даъватлар бот-бот янграйди. Тириклик аталмиш бебаҳо неъматнинг сирри-синоати ҳам шундандир балки...

Ҳазрат Навоий ушбу ҳаётий ҳақиқатни шундай баён этган:

*Фалақдин яхшилик етқай, дебон кўналунгани шод этма,
Ёмонлиқким етар, ҳоло унут, ўтқанни ёд этма.*

Юсуф тақдирида ҳам инсон боласига хос ушбу хислат – ўзига етказилган ёмонликларни унутиб, бировга қилган яхшиликларини ёд этмаслик муҳим ўрин эгаллаган. Зиндондан чиқаётган чоғида ҳам унга тухмат қилган Зулайхо ва мисрлик зодагон аёллар аслида хатокор, хом сут эмган бандалар эканини жондан ҳис этиб, уларнинг гуноҳидан кечди, Ҳақ динга имон келтирган Зулайхога ўйланди. Узоқ йиллардан кейин унинг эҳсони ва мурувватига муҳтож бўлиб келган отаси ва ака-укалари билан учрашганда ҳам биродарларининг хатосини кечирди, олий-ҳимматлик қилиб, уларнинг узрини қабул қилди. Одамийликнинг бундай гўзал та-зохурини кўрган отаю биродарлар – ўз даврида маърифат ва комилликнинг Ойи ва юлдузлари бўлган зотлар – унга таъзим қилиб, шу орқали Юсуф Мисрнинг шунчаки юксак мартабали амалдори эмас, балки башариятнинг энг иззат-икром-ли бандаси эканини эътироф этадилар... Навоий Юсуф қиссасига ишорат қилиш орқали кечиримлилиқ, бағрикенглик, олижаноблик – обрў-эътибор топишинг муҳим шартларидан эканини яна бир қарра эслатмоқчи бўлган, назаримизда...

Юсуф қиссаси – Маърифат ва Муҳаббат йўлидаги комил инсон кечинмаларининг баъни. Унда аёл ва эркак ўртасидаги муҳаббат, ота ва фарзандлар ўртасидаги меҳр-муҳаббат, Ҳақ ва халқ ўртасидаги муҳаббат Кўнглининг жаҳоннамо кўзгусида барча даража ва турлари, афзаллик ва нуқсонлари билан жилва этган. Моҳи Канъоннинг “мазаллат чоҳи”га тушиши, узоқ йиллар “зиндони ғам”да ётиши, Мисрнинг энг обрўли кишисига айланиши ҳам айнан муҳаббат туфайлидир. Юсуфни қудуққа ташлаганлар шу йўл билан ота муҳаббатига эришмоқчи бўлган эса, Зулайхо жонидан ҳам ортиқ кўрадиган маҳбубини зиндонга ташлатиб, диёнатни хиёнатдан устун билган севикли ёрининг ғурурини синдириб, кўнглида нафсоний муҳаббатга мойиллик туғдирмоқчи эди. Аммо Ҳақ таоло ишқида ёнган Юсуфнинг руҳи қўрада тобланган пўлатдек гарду ғубордан покланиб бораверди ва алалоқибат, нуқсонли муҳаббат соҳиблари бўлмиш яқинларини ҳам шахсий ибрати билан комиллик ва одамийликнинг асл маншаъи – Мутлақ Ҳақиқатнинг маърифати томон ҳидоят эта билди. “Лисон ут-тайр” дostonида Каъбанинг шайх ул-машойихи бўлган Шайх Санъон Ишқ туфайли гумроҳлик бодиясига қадам қўйган бўлса, Юсуф қиссасида унга душманлик қилганлар Ишқ туфайли ҳидоят саодатига мушарраф бўлади. Илоҳий муҳаббат ана шундай мислсиз қудратга эга. Бу муҳаббат йўлига қадам қўйган киши жамики маҳрумликларга чидаб, ризо ва шукроналикда умр кечириши шарт. Мансур Ҳаллож айтганидек, Ҳақ таоло агар бир бандасини яхши кўрса, бутун оламни унга душман қилиб қўяди. Юсуф ҳам Оллоҳ суйган бандалардан эди. Илоҳий муҳаббатдан насибадор бўлгани сабабли бутун олам унга душманлик қилди. Аммо Ҳақиқий муҳаббат жонфидоси бўлган Юсуф ўз йўлидан кечмагани сабабли, оқибати хайрли бўлди ва яқинларининг мажозий муҳаббатини айни ҳақиқатга айлантира олди. Ишқи илоҳийнинг ошуфта куйчиси бўлган Навоийни Юсуф қиссасининг бу жиҳати ҳам ўзига мафтун этган бўлса ажабмас...

Ҳазрат Навоий учун пайғамбарлар – энг аввало, маънавий баркамоллик, илоҳий руҳониятдан файз топган зотлар, комиллик намуналари. Инсон номини шарафлаган буюк зотларнинг ҳаёти, фаолияти, сўзлари барчага ибратдир. Шарқ шеърляти, жумладан, Навоий ижодиётининг ажралмас қисми сифатида шакллланган пайғамбарлар образини таҳлил ва талқин этиш, шубҳасиз, бу ноёб хазинанинг маънавий дурдоналаридан янада кўпроқ баҳраманд бўлишга ёрдам беради.

Виктор АЛИМАСОВ

“KIM DUNYONI MENDEK ERTA ANGLADI?!”

Ривоят қилишларича, Одам Ато билан Момо Ҳавво беҳишдан қувилганидан буён инсон худосифат бўлиш ва оламни ўзига бўйсундириш истаги билан яшайди. Бу истакни ижодкорлар, айниқса, инсон эҳтиросларини илоҳий сифат, оламни эса ҳузурбахш макон деб билган шоирлар тўлиқроқ ифода этади. Шу боис инсонни англамоқчи бўлганимизда кўпроқ шоирларга мурожаат этамиз, уларнинг кўп-да қолипга тушавермайдиган нотинч ҳаётидан ибрат, жўшқин ёхуд изтиробли кечинмалари маҳсули бўлмиш шеърларидан ҳикмат қидирамиз. Тўғри, ҳеч бир шоир, ҳатто Саъдий ёки Навоий, Данте ёки Шекспир ҳам оламни тугал англадим, деган эмас. Уларнинг барчаси Михаил Лермонтовдек “Қамолотга етиш мен учун маҳол, / Ердаги нарсалар эмас баркамол”; “Ер нимани берган бўлса менинг қўлимга, / Мен

уларнинг барчасини бердим ўлимга”, дея инсон қуввати ва ақлу идрокининг чекланганини эътироф этган. Начора, чекланган куч-қуввати ва ақл-идроки билан мўъжизавий беҳиштни излаш, бепоён оламни ўзига бўйсундиришдек саркаш истаги-ла яшаш, шу хоҳиш измида ижод қилиш, яратиш ас-

лида инсонга берилган ягона имкондир. Ижод, яратиш эса гоҳо аламли, ҳатто энг гўзал ва олийжаноб туйғуларни ҳам серқайғу, изтиробли қилади. Шоир ҳаёлга қарата бундай ёзади: "Мен яшаш истайман! Истайман ғамни, / Муҳаббат ва бахтга аччиқма-аччиқ. / Улар тантиқ қилди менинг ақлимни, / Манг-лайимни силаб юборди ортиқ".

Инсонни, унинг сералам, сертуйғу кечинмаларини улуғ рус шоири Лермонтовдек тасвирлаган ижодкор камдан-кам топилади. Инсон қалби ва руҳини нафис тасвирлашда унинг олдига тушадигани йўқ ҳисоби, бу борада у ҳатто "Пушкидан ҳам ўзиб кетиши мумкин эди" (Виссарйон Белинский).

*Шамчиروق ёнади... Титроқ қўл билан
Ёзиб тугатардим сўнгги жумлани,
Қулфатлар ва дардлар ҳолим қилиб танг,
Қўксимни қоплади ташвиш тумани.*

Бу шеър битилганида Лермонтов ҳали сабий бўлганини айтсам ишонасизми? Ажабо, 14 яшар ўспирин қалбида шунча дард, алам қайдан пайдо бўлди экан?

*Умрбод алvido! – Аммо жонгинам,
Келгин бир ёнимга, келгин сўнгги бор,
Жон чиқар нафасда бироз бўл малҳам,
Қўзларимнинг ўти сўнсин беозор.
Совуқ қўлларимни келиб тут бир зум...
Нетайки йироқсан, етмас овозим!
Азоблар ютарман сенинг йўгингда!
Дунёдан ўтарман сенинг йўгингда!
Балки сен, у ғамгин қўзларинг тўниб,
Оқиб мактубимни ўқиган чоқда
Тобутим устида қўшиқ қуйланиб,
Топарман маконим мангу тупроқда!..*

Саволимизга жавоб топилгандек – маҳбубани изтироб-ла соғиниш! Аммо бу соғинч ўлим ҳақидаги ўй-ҳаёллар билан чулғангани, уйғунлашгани боис видолашувни қайғули, муҳаббатни сералам қилади. Ҳали яшаш завқини тотмаган, севиш лаззатини туймаган ўспирин, гўдак ўз тобути устида қўшиқ қуйланиши, совуқ ва зах лаҳадда мангу қолишини қаердан англади экан? Ўлим тўғрисида ўйлашга ҳали эрта эмасми? Шоир маҳбубусига бундай деб ўтинади: "Лекин сен йиғлама, биргамиз мангу. / Руҳим учиб борар қўмсаб сен томон... / Шунда бил: бу –

менман, чиқиб тобутдан / Аламли висолга келибман бирпас". Бу висол ғамгин дилни шод этмайди. Шоир тахайюлга берилади: "телба – девона руҳ" маҳбубани "хомуш ҳамда мот" алфозда кузатади. Висолдан шод-хуррам ҳолда борлиқни, бегона нигоҳ ва таъқибларни унутиб, тухфа этилган ондан, имкандан фойдаланиб, бир-бирини қучиб, бир-бирига қовушиб, Яратганга шукрона айтиш ўрнига шоир янги-янги изтиробли ўйларга чўмади:

*Алvido! Шухрат деб беҳуда чопдим.
Оташин севдим-у, аммо бахрасиз,
Ҳарёқда хиёнат ва захар топдим,
Вафони тополдим созимдан ёлғиз.*

14 ёшда-я?! Бу ёшда шухрат нелигини билиб бўладими? Оташин севгини-чи? Тўғри, ҳарёқда хиёнат борлигини кўриш, сезиш мумкинди, лекин фақат создан, ижоддан вафо топишни-чи?! Гап шундаки, бу туйғулар, кечинмалар оний эҳас, улар Лермонтовни бир онга ҳам тарк этмаган, худди "унутилмас бир соя"дек мудом кетидан эргашган, кейинчалик эса асарлари мағзига айланган, ҳатто қисматини белгилаб берган.

Лермонтов зиддиятли туйғулар, кечинмаларга банди шоирдир. Унинг қалби бир томондан, ёниб, қуйиб севишга ташна, иккинчи томондан, бу кечинмалардан вафо топмай, уларни унутгиси келади; бир томондан руҳи бўрон истайди, демон даъватларига эргашади, иккинчи томондан, ором, ёлғизлик тилайди; бир томондан, унинг ўйи, фикри Ватинини "ажиб муҳаббат" билан севиш, иккинчи томондан, "пойтахтнинг алдамчи шашти" ва "бўғиқ базмлар гашти"-ни рад этиш билан банд. Ушбу зиддиятли туйғу-кечинмалар боис шоир қаҳрамон-

Шоир маккорлик, бевафолик, разиллик бўлмаган муҳитда тугилишни орзу қилади. Унинг қалби Одам Ато ва Момо Ҳавво бадарға этилган беҳиштга талпинади.

лари ҳам ихтилофларга тўла муҳитга дуч келади, гоҳо қалбида, руҳида кечаётган ҳисларни англамай, таҳлил қилмай, ўзини фожиалар гирдобига отади. Зиддиятли туйғулар бир-бирига зид муҳаббат ва ўлимдан шаклланган. Лермонтов барча асарларида эҳтиросли муҳаббат ва аламли ўлим мавзусидан гап очади, муҳаббатни ўлим билан якунлаб, асарини дардчил, маҳзун, ҳатто сентиментал қилади, ўқувчида ҳамдардлик уйғотади.

Шоир илк бор 10 ёшида... муҳаббат туйғусини англаган. Замондошларининг хотирлашича, Лермонтов аслида кўримсизроқ бўлган, унинг кичик жуссаси, хуснбўзар тошган юзи, ҳасратли нигоҳи аёлларни кўп ҳам ром этмаган. Шоир ташқи қиёфа билан ички олам бир-бирига зид келганидан ўксинган. Рад этилган илк муҳаббат шоир қалбини парзага солган, ғамга ботирган, ҳатто кейинги ишқий саргузаштларида ҳам илк муҳаббат қолдирган доғ, яра панд бераверган:

*Алданган эдимми сenga, билмайман,
Ё мени масхара қилгансан чоғи,
Аммо онт учаман: ўзим севганман,
Қолди менда ўша муҳаббат доғи.*

Шоир кечинмаларини нафис бир тарзда "совуқ оламга" боғлайди, натижада узлуксиз ўйлар ижтимоий салмоқдор мавзуларга айланади:

*Кўрмайди мутлақо бу совуқ олам
Ёш ва эркин қалбнинг умидларини,
Истақларини ҳам, ғамларини ҳам
Кўрмаганинг каби сен ҳам буларни.*

"Замонамиз қаҳрамони" романидаги Печориннинг куйидаги иқдорини бевосита Лермонтовга тааллуқли дейиш мумкин: "Тен-такманми, ё ёвузманми, билмайман; аммо шунисини биламанки, мен ҳам унинг (бош қаҳрамон маҳбубаси Бэллаи назарда тутаятир – **В.А.**) сингари ачинишга зорман, балки ундан ҳам кўпроқ зордирман; менинг руҳимни киборлар муҳити бузган, фикр-хаёлим ҳаммиша нотинч, қалбим сира тўймайди; менга доим нимадир етмайди; лаззатга, мазага

қанча тез ўргансам, ғам-ҳасратга ҳам шунча тез кўникиб кетавераман". Нотинч қалбни ҳеч нима шод қилолмайди, у барча орзуларига эришганида ҳам бундан қониқмайди, ҳаётдан қусур қидираверади. Бундай қалб азоб-уқубат ва руҳий изтироблардан юпанч, овунч топади, лекин тезда улардан ҳам бе-зади, натижада у фожиа излаб, фожиа топиб яшашга одатланади. Бундай қалб учун нажот – фожиада.

Шоир маккорлик, бевафолик, разиллик бўлмаган муҳитда туғилишни орзу қилади. Унинг қалби Одам Ато ва Момо Ҳавво бадарга этилган беҳишта талпинади. Бу хомхаёлдир, чунки бу ҳаётда поклик, меҳр-муҳаббат, эзгулик каби фазилатлар билан ёнма-ён маккорлик, бевафолик, разиллик каби қусурлар ҳам бирга яшайди. Инсон мазкур ўзаро аксилтабиатли воқеликлар ичра яшаб, уларни ақлу идроки ва ҳаётий мақсади синтезидан ўтказиб, онгли мавжудот эканини исботлайди. Лермонтов буни эрта англаган: "Ким азобга мендек дуч қилди танин, / Ким дунёни мендек эрта англади?!" Ҳаётдаги қусур, иллатларни барвақт англаш, шубҳасиз, руҳан ёлғизликка талпинишига олиб келади, чунки Лермонтов яшаган ижтимоий муҳитда ўзликини, эркини сақлаб қолиш амримаҳол эди. "Шоирнинг ўлими" шеъри ана шу ижтимоий муҳитни бешафқат фош қилади. Мазкур шеърни титроқсиз ўқиб бўлмайди:

*Сиз, пасткашлик билан шуҳрат тўппаган
Оталарнинг кибор, шум авлодлари,
Сиз, бахт ўйинида ҳақир ва нолон
Насллар хокини қулдай топмаган,
Тахт ёнида турган очкўз оломи!
Озодлик, Гений ва Шон жаллодлари!*

Шундай муҳитда шоир қалби ёлғизлиқни қўмсаши табиий. "Тураман қояда – денгиз бўйида, / Сиримни ҳеч кимга ишонмай бутун, / Тарк этиб дунёни ва кишиларни, / Ёп-ёлғиз, хаёлга бўлиб мен мафтун". Айни фикр бошқа бир шеърда ҳам такрорланади:

*Нетай, ёлғизлиқни одат қилганман,
Биров билан асло татимас сўҳбат.
Унинг билан ўтган ҳар қанча фурсат,
Афсус, афсус, бекор ўтди-да, дейман.*

Шеър янада ҳазин мисралар билан
яқунланади:

*Эҳтимол, кимнидир соғиниб ва жим
Куярман, соғиниш қалбимни ўртар.
Тақдир, узоқ чеккан азобим учун
Тинч кунлар бағишлаб мени юпатар.*

Ўлим мавзусини Лермонтовдек бот-бот
ёдга оладиган ижодкор кам. У бутун борлиги
билан ўлимни англашга, ундан сир, ҳикмат,
хатто нажот излашга интилган. Илк шеърла-
ридаёқ муҳаббат ва ўлим мавзусини кўтар-
ган. 15 ёшида ёзган "Наполеон" шеъри "зах
ва саёз ўра – гўр"ни эслаш билан бошланади
ва "Зимистон кечага чулганган қабр, / У ерда
на иззат, на қисмат, на бахт" деган мисралар
билан яқунланади. "Ўлим" деб номланган
шеърида эса шоир гўё ўз қисмати башо-
рат қилади:

*Уфқ ёнар повуллаб мисоли алевон,
Дераза ёнида жим қарайман унга.
Балки, эртами-индин совуқ ва беқон
Мурдам узра товланар ўша аланга.*

Лермонтов "бегона юртлар"да, ўзи меҳр
билан жўшиб куйлаган маъшуклик чоғи
дуэлда ўлдирилган. Дуэль боиси турлича
талқин қилинади. Масалан, шоир ҳаёти ва
ижодининг билимдон И.Андроников, "Ду-
эль сиёсий қотиллик эди", деб ёзади. Лекин
журналист М.Мурзина ("АиФ" газетасининг
2011 йил 31-сонидagi мақоласида) дуэлда
шоирнинг ўзини айбдор деб билади. Ҳақиқат
қайси томонда эканини билиш қийин, ҳар
икки талқинда ҳам давр мафкуриси таъсири
сезилади.

Лермонтов зиддиятли туйғу ва кечинма-
ларга банди кўнглини одатий ҳаёт, босиқ
муносабатлар ҳамда садоқатли ишқ талаб-
ларига бўйсундира олмаган. Қалбидаги бу
пўртана уни мудом ён-атрофга, киборлар
оламига қарши чиқмоққа ундаган. Шоир қал-
бига сирли, манфур куч – демон ҳукмрон
эди, айнан иблис туйғу ва кечинмаларни кес-
кинлаштирган. У "Мактуб" деб аталган илк
шеърдаёқ қалби "телба – девона рух" амри-
да эканини айтиди, ушбу фикрини кейинроқ
битган "Менинг демоним" шеъри ва сўнгги
асари "Демон" поэмасида ривожлантиради:

*Ёвузликлар – унинг стихияси;
Қора булутларни ёриб учади,
Даҳшатли булутлар, дубзорлар сасин,
Дарё кўпикларин севиб кучади;
Қора туманларни ва нурсиз ойни,
Юлдузсиз тунларни яхши кўради,
Аччиқ кулгуларга тўла чиройни,
Ёшсиз, уйғоқ кўзини севиб юради.*

Борлиги – ёвузлик, хатти-ҳаракатлари –
вахшат, олқиши – зулумот, тилаги ёмонлик
бўлган манфур кучнинг қалбига ҳукмрон экан-
ини тан олиши одамларда шоирга нисба-
тан ноодатий муносабатлар уйғотган. Наҳот-
ки, шундай даҳо шоир қалбига манфур куч
ҳукмрон бўлса? "Мағрур демон, ҳали тирик
эканман, / Соядек эргашиб юрар орқамда; /
Мўъжизакор ўтнинг ёлқини билан, / Ақлимни
ёритиб турар ҳар дамда". Ишончи қийин –
сёртуйғу қалб демон истакларига мувофиқ
ўртанади, севади. Шоир демон толе бағиш-
ламаслигини тан олади, бироқ ундан воз ҳам
кечолмайди. Лермонтов поэзиясидаги жози-
ба, куч ва бетакорорлик балки ўша демон ту-
файлидир? Балки шунинг учун ҳам шеърини
"Менинг демоним" деб атагандир?

"Демон" поэмасини руҳий ва рефлексив
изланишларнинг бетакорор маҳсули дейиш
мумкин. Унда демон ҳар қандай "ишонччи
қилувчи барбод", "ерлик бандага азоб ва кул-
фат", "фалак ёви, табиий офат", Тангри ярат-
ган ҳар қандай нарсага нафрат билан қаровчи
куч сифатида гавдаланади. У гўзал Тамара-
нинг бахтига чанг солади, қаллигини ўлдирти-
риб, уни ўзига имтисол этишини мўлжаллайди.
Мана, унинг Тамарага илтижо-изҳори:

*Тиз чўкиб турибман оёғингга, боқ!
Мен сенга келтирдим қайнашларимни.
Севгидаги сокин ибодат – зорим,
Ерда биринчи бор чеккан азобим
Ва илк бор тўқилган кўзёшларимни.*

Инсон қалби ва руҳини нафис
тасвирлашда унинг олдида ту-
шадигани йўқ ҳисоби, бу бо-
рада у хатто "Пушкиндан ҳам
ўзиб кетиши мумкин эди".

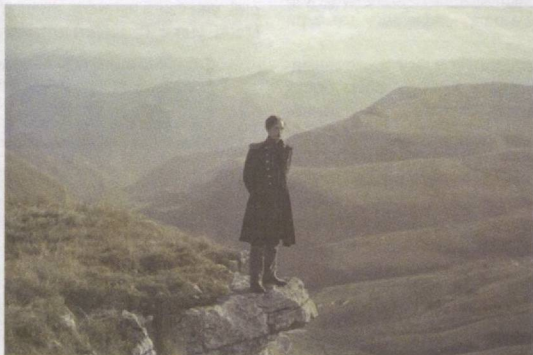
У қизга эзгуликка қайтажаги, инсонлар гам-ташвиши билан яшаяжаги, дунёга, Тангри яратган нарсаларга нафрат билан қарашдан безгани, энди илоҳий руҳ каби севиб-севипиб, яратиб-шодланиб, ишончу ибодат билан ҳаёт кечиришини айтади. Демон инсонга, ундаги меҳр-муҳаббат, эзгуликка ҳавас қилади, ишончу ибодат-ла яшашидан ҳикмат толади. Унинг ёлворишларида чексиз изтироб, азобларга мубтало этилган дардчил дилнинг нидолари мужассам. Гўёки у ўз ихтиёри билан эмас, балки ижтимоий муҳит ёки Тангри ҳукми билан ёвузлик, табоҳлик тимсолига айлантирилган. "Алам қилди, — дейди у Тамарага, — сендай яшаёлмаслик, / Яна ҳам даҳшатли — сенсиз яшамоқ... / Сенсиз нима қилай абадиятни? / Чексиз, чегарасиз ҳокимиятни? / Нетай, бари сенсиз менга ҳаромдир, / Худди илоҳасиз кенг бир эҳромдир". Қизнинг жавоби эса аниқ: "...қўй мени, эй риёкор рух, / Бас қил, ишонмайман душманга — сенга..." Рад этилган демон барибир ёвузлигини қилади, қаттол лабини қизнинг бегубор, жонли дудогига босади. Демон Тамаранинг пок руҳини ўғирламоқчи бўлганида осмон элчиси — эзгулик фариштаси келиб, қиз руҳини арши аълога олиб кетади.

Поэмадан Байронга ҳам, Гётега ҳам ўхшашликлар топиш мумкин. Лермонтов француз, инглиз ва немис тилларини билган, ушбу тилларда ижод қилган шоирлар бисотидан

ҳам хабардор бўлган. Европадаги эрксеварлик ғоялари унга илҳом бахш этган, аммо у қалбан ва руҳан рус шоири эди. Шунинг учун ҳам: "Йўқ, Байрон эмасман, мен бошқа одам, / Оламга аёнмас ҳали кимлигим. / Дунёда у каби қувгин бўлсам ҳам / Ва лекин рус қалби менинг юрагим", дейди. Рус халқининг "мағрур мардона қўзғолишлари"ни, бепоен чўл ва далалар узра "тинмай кезиб юрган қуз қуёшини", "қишлоқ йўлларида кезиш"ни, "пичан босилган кулбалар"ни куйлайди. Шоирнинг эрксевар Кавказ ҳақидаги шеърлари, беназир ташбиҳ ва тасвирлари юксак бадиий дид ва маҳорат намунасидир. "Менинг Ватанга ишқим — ажиб муҳаббат", дейди у фахр ва гурур билан.

Ўзбек шоирлари, таржимонлари Лермонтов асарларини меҳр ва маҳорат билан ўзбек тилига ўгирган. Фафур Фулом, Ойбек, Мақсуд Шайхзода, Асқад Мухтор, Машраб Бобоев, Илёс Муслим, Шункор, Эргаш каби ижодкорлар таржимада рус тилидаги нафислик, жўшқинлик ва ҳазинлиқни бера олган.

Бераҳм қотил отган ўқ Лермонтовни ҳалок этмаганида, у, шубҳасиз, янада гўзал ва доҳиёна асарлар битарди. Шоир атиги йигирма етти йил умр кўрди, лекин қолдирган асарлари унинг исмини абадиятга муҳрлади. Буни ҳам ўзи башорат қилган: "Мен ўларман, бироқ ўлмай қолажак отим!"

Артур ШОПЕНҲАУЭР

Arthur
Schopenhauer

Aphorismen
zur
Lebensweisheit

UYQUDAGI UYG'OQLIK

Муваққатликина барқарордир.

Эркинлик ўзгага зиён етказмай истаганингни қила олиш имконидир.

Мушкулотни енгмоқ – шудир тирикликдан баҳра олмақ.

Соф ва чинакам муҳаббат – ҳамдардлик, ҳамдардликсиз муҳаббат – худбинликдир.

Хоҳиш-истак эҳтиёждан, бинобарин, у ноқислик ва изтироб ҳосиласидир.

Бадбахт бўлмаслик учун ўта бахтли бўлиш истагидан тийилиш лозим.

Ўртамиёналарнинг камтарлиги – софдиллик, буюкларники эса мугом-
бирликдир.

Пул худди денгиз сувига ўхшайди. Ичасан-у, чанқогинг қонмайди.

Ҳаёт – туш, уйқу, ўлим эса уйғоқликдир.

Умримизнинг дастлабки қирқ йили – асосий матн, қолган ўттиз йили –
унга ёзилган изоҳ.

Дўст ростгўйман дейди, аслида эса душмандан ростгўйини топиб
бўпсиз.

Тарих – зоологиянинг давомидир.

Ёввойилар бир-бирини гажиса, ёввошлар алдайди.

Аксар одамлар яхши муомалага лойиқ эмас. Шунинг учунми ҳаммага
бирдек эҳтиром кўрсатиш кишига малол келади.

Ҳушмуомалалик – заковат, қўполлик эса тентаклик нишонаси.

Ҳушмуомалалик бамисоли пуфлаб шиширилган резина ёстиқ – ичи бўш
бўлса-да, турмуш зарбаларини юмшата олади.

Фан ва дин тарозининг икки палласига ўхшайди – бири қўтарилса,
иккинчиси тушади.

Инсон қанчалик жиддий бўла олса, у шунчалик самимий кула билади.

Ўқиш, мутолаа ўзганинг мияси билан фикрлаш демакдир.

Озчилик каби ўйлаб, кўпчилик каби сўйлаш лозим.

Тугма ақл-идрок таълимнинг ўрнини босиши мумкин, бироқ таълим унинг ўрнини босолмайди.

Кўплар ақлини йўқотмайди, чунки уларда ақлнинг ўзи йўқ-да.

Шайтоннинг шохи, тентакнинг бутоги бўлади деб ўйлаган одам панд ейди.

Ўзимиздаги бор нарсани деярли эсга олмаймиз, йўгини эса ўйлаганимиз-ўйлаган.

Озчилик фикрлайди, аммо кўпчилик ўзини ҳақ деб ҳисоблайди.

Даҳо билан телбанинг ўхшашлиги шундаки, улар ўзга бир оламда яшайди.

Душиманим билмасин десанг, дўстингга айтма.

Олмон тилидан Мирзаали АКБАРОВ таржимаси

MAVJUDLIK MUAMMOSI

Rahmon QO'CHQOR
mutolaa qiladi

ТУЗАЛМАС ЗАХА

Эрих Мария Р е м а р к. Уч оғайни. Низом Комил таржимаси. Т., “Маънавият”, 2012.

*Мумкин эмас! Қандай қабоҳат!
Ки одамнинг ўзинигинамас,
Ўқисини ҳам хароб қилса даер!*

Усмон Носир

Асар мутолааси давомида ёдимга бундан йигирма йил аввал ўқиганим бошқа бир романдаги ажабтовур ўхшатиш қайта-қайта тушаверди. Бу – француз адиби Андре Моруанинг “Полковник Брэмбл ва унинг дўстлари” романи қахрамонларидан бири – ҳарбий дўхтир О’Грейдининг бундай мазмундаги гаплари эди: “Сиёсат худди осмон жисмлари сингари ўзининг шафқатсиз қонунларига бўйсунди... Не қилайликки, одамзод бирмунча ноқулай тўшақда ётади, ухлаётганида бундай ҳолатдан толиқиб, ёнбошига ағдарилади. Ана ўшанда кўринг урушларни, қўзғолонларни. Кейин эса одамзод яна бир неча асрлик уйқуга кетади”.

Афсуски, мана шу бесаранжом ўнгарилиш пайтлари одамзод ўз танаси билан миллионлаб қавмдошларини босиб-янчиб ташлайверади.

Яна бир жумбоқ шундан иборатки, Андре Моруа романи бундан роппа-роса юз йил аввал бошланган Биринчи жаҳон урушининг бир лагери вакиллари – Англия ва Франция армияси аъзолари қисмати-дан ҳикоя қилса, Ремарк асари қахрамонлари ўша урушнинг иккинчи – рақиб томони – Германия қўшинининг собиқ аскарларидир. Биринчи роман воқеалари бевосита уруш жанггоҳларида кечса, иккинчи асар урушдан кейин одамлар жисму жонида давом этаётган унинг асорат-

ларидан сўзлайди. Дарвоқе, икки қўшин тўқнашиб бир-бирини шафқатсиз қирган асосий жанггоҳ ҳам айна жой – Фарбий Фландрия!

Таассуротлар орасида, хайриятки, сизу бизни юпантирадиган муҳим бир жиҳат бор. У ҳам бўлса, ҳар икки адиб бирор ўринда “жирраки ватанпарварлик” қутқусига берилмай, ўз мамлакатни ғалабаси ёхуд мағлубиятига андармон бўлишдек миллий нарцистик майллардан баланд туриши, бу уруш ҳеч бир халқ ва миллатга рўшнолик келтирмагани, келтириши мумкин ҳам эмаслиги тўғрисидаги хулосаларда ҳам яқдил эканлигидир.

Дунё адабиётида дўстлик, биродарликни улуғлаган сара асарлар кўп. Уларни камситмаган ҳолда, Ремарк бизга ҳикоя қилиб қолдирган дўстлик достони гоят таъсирли, одамни ларзага соладиган даражада улуғвор ва, айна пайтда, содда ва ишонарли эканини таъкидламоқ керак. Лекин ҳозирги мулоҳазаларимиз ёзувчи тасвиридаги дўстлик манзаралари талқини ҳақида эмас, балки одамзод яшаш тарзининг, афсуски, табиий бир кўринишига айланиб бўлган урушлар, уларнинг инсон ва инсоният тақдирига таъсири ҳақидадир.

Андре Моруа романидаги бояги дўхтир асарнинг якуний қисмида мана бу аянчли рақамни ҳам келтирган: “Ляпуж деган бир французнинг ҳисоб-китобида кўра, ҳар юз йилда кечадиган урушларда ўртача 19 миллион эркак қурбон бўлар экан. Бу ўтган асрнинг бошларидаги ҳисоб-китоблар, юз йил эмас, бор-йўғи олти йил ичида қарийб 70 миллион одамни ютиб юборган Иккинчи жаҳон урушини биров ҳаёлига келтирмаган пайтлардаги рақамлар эди. Бугун эса Интернетдан булардан-да даҳшатли замонавий фактларни хоҳлаганча топиш мумкин...”

Ҳар юз йилда бевақт ер тишлайдиган 19 миллион инсон ҳақида гапиришга на тасаввуримиз, на тафаккуримиз дош беради. Ремарк романида, айтилганидек, қиргин-баротдан кейинги Германия, уруш асоратларини деярли унсиз ичга ютаётган ўн-ўн беш чоғли инсон ва улар ҳаётининг қайсидир бир йили ҳикоя қилинади, холос. Мана шу маҳзун ҳикояни тинглаш асносида ўзбек китобхони забардаст шоир Абдулла Ориповнинг “Куйи шундай бўлса, ғамнинг ўзига, / Қандай чидай олган экан одамзод!” деган нидосини қайта ва қайта эсга олиши табиий. (Бу гапларни ўқиб, “Шоир шеърга солган миллий куйимиз “Муножот” билан немис ёзувчисининг Биринчи жаҳон уруши асоратларидан нақл қилувчи романи ўртасида нима алоқа бор?!” деб эътирозга шайланган замондошимиздан озгина сабр сўраган бўлур эдик. Ҳамма гап шунда – жуда ҳам кучли ва узилмас алоқа бор; мана шу алоқа мавжудлиги учун ҳам одамзод ҳозирча бутунлай қирилиб кетмаяпти; мана шу алоқа бўлиши учун ҳам “Муножот” яратилган, шоир унинг умумбашарий моҳиятини мўъжаз шеърга муҳрлаган; шу алоқа узилиб битмаслиги таъшишида “Уч оғайни” ёзилган ва уни юзлаб миллат мутаржимлари қатори Низом Комил ҳам ўз она тили – ўзбекчага ўйрган!..)

Асар саҳифалари аро уруш ва инқилоблар сабаб ҳар жиҳатдан чуқур инқирозга ботган ўлкада: “Ишимдан айрилиб қолмаслигим керак, шунда раҳбариятга ҳам, хотинимга ҳам ёқаман” деган самимий ўй ила умри ишхонада кечган ва охир-оқибат топган-тутганини ўйнаш ортидан кетиб бўлган хотинига қолдириб, очликдан қуриб битган гавдасини дераза тепасидаги илгакка осган Хассе;

“эри урушда ҳалок бўлган, иккита боласи 1918 йили очликдан ўлган, таргил мушугига суяниб қолган” етимхона ҳамшираси фрау Бендер;

“эчкининг қумалоғи ҳам гўнг” деган эътиқод билан яшовчи, жажжи Эльвиранинг

отаси эканини сира тан олмай, бу қизалоқни бирор тентак бойвуччага яхши нархга пулламоқни ўйлаган, хотинининг туну кун сотилаётган танаси эвзига яшашга ўрганган Артур;

мана шу нусхани ўзи учун авлиё биладиган, у ва ундан орттирган қизини боқаман деб "темир байтал" лақабини олган фоҳиша Роза ҳамда рафиқалик бахти ярим йилга ҳам етмаган унинг "қасбдош дугонаси" Лилли;

сал дурустроқ замонда ажойиб рассом ёхуд бинойидек файласуф сифатида танилиши тайин бўлган, бироқ нукул ўлиб кетганларнинг расмини чизиб бериб пул топаётган ва бор пулини урушда кўрганларини унутиш учун ичишга сарфлайдиган Фердинанд Грау;

ниҳоят, бир пайтлар ўзига тўқ, зиёли оиланинг кўз қорачиги бўлиб дунёга келган, жамиятдаги ижтимоий-сиёсий талотумлар оқибатида ҳамма таянчидан айрилиб оч-юпун қолганидан ёшлигидаёқ сил касалини орттириб олган, бениҳоя гўзал кўзлари ҳаётга тўймай баҳорнинг муздай тупроғига тўлган Патриция Хольман – Пат сиймоси анчадан буён мудраб ётган туйғуларимизни кўзгаб, хотирамизда бир умрга ўчмас бўлиб парчинланиб қолади!

Бир неча кундаёқ синглизмиздай суюклига айланган Патдан абадул-абад жудо бўлиб, ҳикоячи Роббидек қарахт ҳолда қўшни хонага чиқарканмиз, "Euronews" телеканали кўрсатаётган лавҳаларга кўзимиз тушади: "Фаластиннинг Ғазо секторида кеча-ётган бомбардимонлар натижасида қурбон бўлган аҳоли сони икки мингдан ортди...", "Собиқ президенти ўлимидан кейин бошланган биродарқушлик уруши оқибатида юз минглаб фуқароси вафот этган Ироқда шу йил август ойининг ўзида бир минг тўрт юз киши ҳалок бўлган. Уларнинг кўпчилиги болалардир...", "35 йилдан буён фуқаролар уруши давом этаётган Афғонистон пойтахти Кабулдаги жоме масжидда юз берган портлаш жума намозини ўқийётганлардан 38 нафарининг умрига зомин бўлди..."

Булар янги асрнинг ўтган ўн тўрт йили давомида содир этилган хунрезликларга айрим мисоллар, холос. Ҳали аср тугашига 86 йил бор. Ҳали бўлғуси қурбонларнинг кўпи туғилиб ҳам улгурмаган... Берилаётган ва берилажак қурбонлар дардидан арзи ҳол қиладиган ижодкорларнинг бўлажак ота-оналари эса ўша қурбонлар орасида бўлса, не ажаб.

Андре Моруа романида ҳам, Ремарк китобида ҳам, австриялик ёзувчи Арно Гайгернинг "Жаҳон адабиёти" журналининг 2014 йил 3-4 сонларида босилган "Қувғиндаги кекса қирол" қиссаси (Мирзаали Ақбаров таржимаси) матнида ҳам остига чизганимиз, уруш ва у ҳақдаги оҳорли фикр-иқтибослар кўп, уларнинг ҳар бири тўғрисида соатлаб мулоҳаза юритиш мумкин. Бироқ... Бироқ Андре Моруанинг ҳарбий дўхтири О'Грейди айтган, асрларга чўзиладиган уйқудан юз йилларда бир ағдарилиб оладиган одамзод кечаларни беором-бедор ўтказаётганига, демакки, унинг ҳар томонга ағанаб безовталаниши тўхтовсиз давом этаётганига талай йиллар бўлди. Шундай экан, мулоҳазаларимизни эшитадиган, уларга эътибор берадиган кишилар ўзга мулоҳазакорлар қаршисида соме эканини кўрмаслик-билмаслик ҳам мумкин эмас.

Шу туйғули ҳам Ремаркнинг уч оғайниси, Розаси, Лиллиси, Фердинанди, айниқса, "сув мавжида ёлғиз тебранаётган нилуфар", "тубсиз жарлик тепасида илиниб турган қумушранг юлдуз" – Патрицияси тақдирдан олган таассуротни ҳаёлда бот-бот тиклаб, уларни ғойибона ошно тутган кўнгил ила сўзсиз суҳбатлар қилмоқ авлорок кўринади...

Дарвоқе, муҳим таассуротни айтиш ёддан чиқай дебди: дунёдаги бошқа бирор жидду жаҳд миллат тўғрисида адабиётчилик таъсирли, қўламли ва жонли маълумот беролмаса керак. Ана шу маънода, менимча, Ремарк романини ўқиган одам олмон забонини билмасдан туриб ҳам чинакам немис билан бемалол тил топишиб кета олади.

ҚАШШОҚ ҚАЛБ ҚЎРҚУВИ

Эрих Фромм. Душа человека. М., "Республика", 1992.

*Инсон ўзининг мавжудлиги ўзи учун
муаммо бўлган ягона махлукдир.*

Эрих Фромм

Бу китобда ифодаланган муаммолар қўлами, таҳлил ва талқини тўғрисида саёз гаплар билан билафонлик қилиш – виждонсизликнинг "олий кўриниши" бўлса керак. Дабдурустдан бундай деяётганим бежиз эмас. Бундан ўн йилча илгари бир жиддий даврада иттифоқо Альбер Камюнинг "Бегона" романи ниҳоятда мураккаб муаммолар устида баҳс очиши тўғрисида гап кетди. Шунда ўзича етилиб қолган адабиётшунослардан бири кўлларини ҳавога асабий сермаб "Бегона"нинг нимаси мураккаб? Мерсо тақдирини тушунишнинг нимаси қийин? Худони тан олмаган, онасини ҳурмат қилмаган кимса, албатта, бегона бўлади-да! Буни ёш бола ҳам бемалол тушунади-ку!" дея "билафонлиги" билан ҳаммани "лол қолдирган" эди. "Воҳ, – деган эдим ўзимга ўзим ўшанда, – олтмиш йилдан бери (Камюнинг романи 1940 йилда яратилган!) бу асар устида бош қотириб, мунозара қилаётган дунёнинг минглаб олимлари (улар эса фақат адабиётшунослар эмас!) лайлак ҳайдаб юрмай, бизга келишса-ку, ҳақиқатнинг ўзак-ўзагини мана шу одамдан икки дақиқада билиб олишаркан-а..."

Биз ҳам шу ҳолга тушмаслик учун Фромм китобида таҳлил қилинган, инсон табиятининг минг турли иқлимларидан хабар элтувчи биргина тушунча-термин атрофида баҳоли қудрат мулоҳаза юритамиз.

Нарциссизм... Рухий мувозанатини йўқотган инсоннинг ўз шахсига махлиёлиги, унинг ўз атрофидаги барча воқеа-ҳодисаларни мана шу ҳолат орқалигина идрок этиши айни тушунча ёрдамида изоҳланади. Унинг келиб чиқиши эса бениҳоя соҳибжамол ўспирин Нарцисснинг ўз-ўзига махлиёлиги ҳақидаги қадимги юнон афсонаси билан боғлиқ. Афродитанинг қарғишига учраган Нарцисс тиниқ кўл юзасида акс этган ўз жамолига махлиё бўлган қўйи, унга талпинганча жон таслим қилади.

Фромм "Инсон қалби" асарининг "Индивидуал ва жамоавий нарциссизм" бобида устози Зигмунд Фрейд анча чуқур очиб берган нарциссизм ҳодисасининг миллатчилик, миллий нафрат ва урушлар келтириб чиқаришдаги салбий роли борасида мулоҳаза юритади. Олим назарича, ҳар бир инсонда нарциссизм унсурлари бўлиши табиий ва агар у меъёрдан ошмаса, инсон "мен"лигини англаши ҳамда ютуқларга эришишида ижобий роль ўйнайди. Онаси бағридан "бошлангич нарциссизм"ни орттириб тушган гўдак атроф дунё деярли қизиқмайди. Унинг учун ягона реал нарса – ўзи: танаси, ўша тана билан иссиқ ва совуқни, очлик ва чанқоқни ҳис қилиши сингари инстинктлар бўлиб, булар атрофдагиларга (ота-онанинг тунлари уйқудан қолишини ҳисобга олмаса!) ортиқча зарар етказмайди.

Агар гўдак ташқи дунёдан узилиб қолса, нарциссизмдек руҳий касалликка гирифтор бўлади, унинг учун бу дунё реаллик сифатида мавжудлигини йўқотади. Бундай одамнинг субъектив хиссиётлари, масалан, қўрқув ва шубҳалари шу даражада объективлашадикки, у бошқаларни ўзига қарши доимий фитна тайёрлайди, деб астойдил ишонади.

Нарциссизмнинг нормал ва руҳий хасталик ораллиғидаги алоҳида кўриниши, олим фикрича, мутлақ ҳокимиятни ўз қўлига олган кишиларда яққол намоён бўлади. Шу жиҳатдан Миср фиръавнлари, Рим императорлари, Гитлер, Сталин сингари ҳокими мутлақлар характерининг ўхшаш томонлари кўпдир. Бундай одамлар ўзини қанча улуг ва қўл етмас деб ҳис қилса, бошқалардан ўзини шунча ихоталаб боради, бу

ажралиш эса улардаги кўркүв ва ваҳимани тобора кучайтиради. Ана шундай руҳий оғиш гирдобдаги киши назарида ҳамма унга душмандай туюлади ва бу ҳолдан пайдо бўладиган кўркүвни энгиш учун ўз ҳукмфармолигини, шафқатсизлигини, нарциссизмини янада кучайтиришга зўр беради. Фромм эслатганидек, ҳокимиятдан масту мустағрикликнинг бундай ашаддий кўринишини Альбер Камю "Калигула" драмасида гоят аниқ ифодалаган.

Нарциссизмнинг кундалик ҳаётдаги манзаралари тўғрисида сўзлар экан, америкалик файласуф қизиқ латифани эслайди: ёзувчилардан бири кўчада танишини тўхта-тиб олиб ўзи ҳақида роса узоқ ва зерикарли ҳикоя қилиб бўлгач, "Уэр, ўзим тўғримда кўпроқ вайсаб юбордим шекилли. Кел энди сенга ўтайлик. Охирги китобим ҳақида фикринг қандай?" деб сўрармиш...

Бундай одамлар ҳатто бировга яхшилиқни ҳам эзгу ўй билан эмас, балки мана шу яхшилиги орқали ўзини яна ҳам яхши кўриши туфайли қилади. Онгу шуурдаги нарциссизм муайян жамият ва ҳатто инсоният тақдирига кучли салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Бундай мустабидлар табиий реалликни идрок этмайди, улар энди дунёни нарцисстик характериға мос тарзда қайта қуришга, уни ўз ўлчов ва истакларига мувофиқлаштиришга уринади. Файласуф назарида, бундай кишиларнинг типик вакили – Адольф Гитлер. (Эрих Фроммнинг бу борадаги муфассал кузатув ва хулосалари "Адольф Гитлер: некрофилиянинг клиник кўриниши" китобида акс этган!)

Атроф оламни, жамиятни ўзигагина мослаб ўзгартириш йўлиға кирган Калигула ва Нерон, Сталин ва Гитлер сингари "доҳий"ларнинг энг жиддий машғулотларидан бири ўзини танқид қилишга жазм этганларни йўқ қилишдир. Зеро, ақли дониш овози улар фаолиятиға ҳалақат берадиган энг катта хавфдир. Улар ўзига кўр-кўрона ишонадиган ва эргашадиганлар кучи билан борлиқни нарцисстик дунёқараш ва дидаға мослаштиришға киришар экан, танқидчи-муҳолиф овозини батамом ўчиришға уринади. "Бундай доҳийлар ақлу табиатидаги шу ноқислик, қарангки, улар муваффақиятида муҳим омил бўлади, – деб ёзади Фромм. – Бу телбалик уларға ўртамиёна одамлар – мешчан оломонға ёқиши ва унинг қўлловига эришишида нихоятда асқатадиган ўзига ишонч ва дадилликни ато этади..."

Сўз аввалида айтганимиздек, Эрих Фромм таҳлилу талқинға тортган муаммолар кўлами ва шиддатидан олинган таассуротларни бир уринишда тўла изҳор қилишнинг иложи йўқ. Фақат юқоридаги таҳлилдан орттирилган тажриба асосида бир манзара-гагина ишора қиламиз, холос: бугун хориждаги айрим мамлакатлар тахтиға недир сабаб ё баҳона ортидан ўтириб қолган раҳбарларнинг гап-сўзи, тутуми ва ишиға қараб уларнинг замонға хос шоҳона кийими ортиға укувсизларча беркитилган, Фромм "злочастенный нарциссизм" деб атаган ўта хавфли ҳодисани кўрмаслик мумкин эмас.

КУН ЛАТИФАГА ҚОЛГАНДА...

Мурод Муҳаммад Дўст. Т. Лолазор. Т., "Шарқ", 1998.

*Биз ҳаёт шамини бўлурмиз ёқмоқ –
Лек тақдир аланга бергай бир жаҳон...*

Гёте. "Фауст"

*...Ёнгининг ўзи ҳам худди шу сабабдан – пайтида телевизор
мурватини бурайдиган одам йўқлиги боис келиб чиққан.*

Мурод Муҳаммад Дўст. "Лолазор"

Аслида, бу қисса қаҳрамонларининг ҳаёти ҳам бир шамдай липил-лаб ёниб, чорғоқ бир рўзгорни ёритса бас эди. Уларнинг ботиний ва

зохирий қувватлари шунга етар, ундан ортиғига ўзлари ҳам узоқ вақт даъво қилмаган эдилар. Албатта, умидлари, илнжлари йўқ эмас эди – бири қишлоғида обрўли муаллим, бошқаси Ҳотам Шўроникига ўхшаш кичикроқ бир амал эгаси бўлсам ҳам катта гап, деб ўйларди. Бироқ содда, самимий, ҳалол Ҳотам Шўро ташлаган қуръага уларнинг бор-йўқ қисматлари, уларники не, бутун бир халқ тақдири тикилганини ким туш кўрибди дейсиз! Қолаверса, кейинчалик бу қуръа қимор ошмига айланди-қолди. Ошиқ ҳам нуқул олчи туриб берди: дорилфунунда имтиҳон олаётган мўйсафид муаллим ёнидаги шериги – ёш муаллим Солижоннинг астойдил келган шаштини қайтарди – ҳаминқадар билими бор булдуруқлик бу икки *битлиқини* имтиҳондан соғ-омон ўтказиб юборди.

Жиянига ичкўёв қидириб юрган обрўли газета муҳаррири бир шапалоқ мақола-си масаласида бўлимдагилар билан жанжаллашиб қолган ҳаваскор муҳбир Назар Булдуруқини қабул қилиши, унинг тушлик қиладиган пайтига, ўша – келинчакликка номзод жиянчаси *“сирланган жез товоқда”* ош олиб келишига тўғри келиб қолганига нима дейсиз?..

Агар-магарни бир четга суриб айтадиган бўлсак, тақдир ўз ишини қилди. Бошқаларни *“мисоли лойдай юмоқ, пишитиб, истаган шаклга киритса бўлади. Хоҳланг – кўза, хоҳланг – чироқпоя”* деб ўйлаб, ўзини тақдирлар кулоли ҳаёл қилган Назар Яхшибоев бир куни қараса, ўзга бир кулол унинг ўзини ажаб шаклу шамойилга солиб, хумдонда пишитиб, обдон сирлаб, ҳатто сирини ҳам кўчириб улгурган экан...

Қизиқ, “Лопазор” нима учун бизни ўзига муттасил жалб қилаверади? Ахир “турғунлиги қайта қуриш” замонлари ўз қаҳрамонлари билан аллақачон тарих қатламларида қолиб кетди-ку. Бироқ нега бугун ҳам Яхшибоевнинг “прототип”ини топиб тугатолмаямиз?

Нега умрида “очерка” ёзмаган, умуман, ёзиш-чизишдан йироқ одамларга ҳам беихтиёр “Чоршанби” деб ном-лақаб кўйишдан ўзимизни тиёлмай қоламиз?

Бизга яқин аёллар актриса эмас-ку, *“саҳна машқи”* нима эканини билишмайди-ку, бироқ нима сабабдан уларнинг қилиқлари касалхона деразаси қаршисида “поза”да туриб олган Мўҳсида хонимни ёдимизга солаверади?

Охир-оқибатда, биз ўзимиз ҳам касал эмасмиз-у, нега унда *“азоб берадиган хотиротдан қочиб”* яшаймиз, нимага мана бу эътироф барчамизнинг овунчимиз бўлиб қолган: *“Ҳарҳолда, дилнинг даҳлсиз экани жуда соз нарса, учимизга ҳеч ким киролмайди, ҳаттоки Ошно ҳам киролмайди, агар одамлар бир-бирининг дилини тугал билса борми, эр хотинни, хотин эрни, маъшуқа маъшукни, маъшук маъшукани... бўғиб ўлдирарди!”*

Қолаверса, *“ҳар кишининг ўз замони ва ўз Ошноси бор, ҳар киши ўзича бир буюк қуткуга”* дуч келади. Ҳар биримизнинг шахсий табиатимиз – характеримиз, кўнглимиз, дидимиз, истак-хоҳишларимиз... бир сўзга жамлаб айтсак, нафсимиз – бизнинг доимий ошномиз-да! Ундан қайга қочиб қутуламиз? Бу – Шиванинг кўлларидай кўпкўлли ошнонинг панжаларидан халос бўлишнинг имкони борми ўзи?!

Агар очигига ўтадиган бўлсак, аксариятимиз бир кун Ошно, бошқа кун Яхшибоев, бирда Қурбоной, дўппи тор келганида, ҳатто Чоршанби қиёфасига кириб яшамаймизми, кунимизни ўтказмаймизми?..

Яхшибоевнинг мана бу аламли даъвоси бот-бот ёдимизга тушаверади: *“Қараб туринглар, ҳали фақир Яхшибоев латифаларнинг зўрларини тўқийди. Ҳар латифаларки, Искандару Доролар... чангаллаб қолади!”*

Латифагўйлик, аслида, узоқ давом этмаган, тўғрироғи, унинг бошланганига кўп бўлган эмас. Бир одамнинг умрини оқлайдиган даражада содда-самимий кунлар ҳам бўлган бу ҳаётда. У пайтлар ниятнинг тозалиги, ҳаракат-ҳолатнинг самимияти, кулгининг беғуборлиғи юғининг ростлиғига зарра шубҳа йўқ эди. Жўмардлик бўлма-

са ҳам мардлик дегулик шахт, ўзи эмаса ҳам дўстига илингудек саховат, ҳаромдан парҳезу соддалик ҳам ёт эмас эди Назарга.

У пайтлар яна ўзининг эмас, Ошносининг келажагини Мойрадан қизгонган Назарбой учун *"паспорти йўқ одам билан гаплашиш осонроқ"* туюлар, *"нималарни тўқиб-бичишни билмай"* қийналарди ҳам.

Урушда ҳам нуқул танкинг орқасига беркинишни мўлжал қилмаган бўлса керакки, ажал комиди нақд олти йилни ўтказиб, энг сара нишонларни кўксига тақиб қайтади.

Кейин бева Кунсулув тарихи – Назарнинг андишаси, элдан уяти. Урушга кетган уч ўғлини кута-кута бири қар бўлган, бировининг кўзи хира тортиб кетган ота ва онага нисбатан аламли шафқат ҳисси...

Бироқ *"умрида сўкинмаган биограф олим"* – тўқиб-бичилаётган тарих бу самими-ятга ишонмайди, бу тарих талабига, Назарни кутаётган давралар дидига айна гаплар мос тушавермайди, зеро, улардан *"атир ҳиди келмайди"*. Қолаверса, бухоролик йигирма уч ёшли қиз, келажақда машҳур актриса бўлишни ният қилган Муҳсинахон синглимизнинг енгил узун, тим кўк рангли, биттаю битта бахмал қўйлагининг чап ёқасини куя еб улгурган, тешикни беркитиш учун эса сидирға кўк ипақдан *"ғўбалак"* тикилиб, *"ниқоб, маска"* ясалган ҳам эди. Муяссар хонимга бўлса, келгусида буюк режиссёр бўлиш қайғуси тушадур...

Лекин бу чиройли ипақ ғўбалакнинг Яхшибоев боши узра айланувчи рангсиз арвоҳ калалакка эврилгунича *"ямоқчилар"*га ҳам осон бўлмайди. Назарни – Булдуруқнинг қақраган заминиди имкон топиб ўсган ёввойи бутани эгиб олиш, шаклга солиб хонақилаштириш учун Муҳсинанинг ишқий ташаббускорлигига номдор артистлик орзулари камлик қиларди. Кўнгил (шу бугунга келиб *"сассиқ така"* деб номлашаётган Яхшибоевнинг кўнгли) *"хушқад, хушбичим, кўзлари мовийга мойил, сочлари тим қора"* Олия тимсолидаги эркинликка, руҳий мустақилликка талпинаверади. Бироқ улар – куйик ўрнига ғўбалак кўндиришнинг ҳавосини олганлар кўпайиб кетди. Тўпла-ниб тил бириктиришди, Назарни аввал яккалаб, кейин сотиб олишди. Олганда ҳам бутун хонумонини – тақдирини кўтара савдога қўйишди. Мана шу савдога кўнишга мажбур қилишди, даллал ҳам, харидор ҳам ўзлари бўлишди. Шуниси қизиқки, сотиб олувчилар – Ошно, Муяссар хоним, Александр Шоймардонов, Шариф Валломатларнинг ўзлари ҳам қачонлардир ва кимларгадир сотилган, Назардан ҳам анча арзон кетишган, узоқларга сотилишган эди...

Кейинги Яхшибоевнинг ишлари – тўқиган латифалари ғўё ўзининг мана шу аҳволи учун олинган ўчдай. Буни у ўзи англаб-англамай, ғайришуурий тарзда қилади. Ошнога аҳён-аҳёнда ташланиб қолиши, хотинга масҳара даражасида муносабатда бўлиш (*"– Уят! – деди Яхшибоев овозини гулдуратиб. – Илгор хотин-қизсиз, неча марта айтганман сизга, худони ҳадеб тилга олаверманг, деб"*), каттароқ қурбон талаб қилинганда ёдига биринчи бўлиб Александр Шоймардонов келганию *"янгамулло"* – Муяссар хоним билан сўнгги юзма-юз олишувигача, аслида, мана шу – олинмай қолган ҳасоснинг, улар ихтиёрида қолиб кетган, ўйинчоқ бўлган тақдирнинг аламиндан эди. Ҳатто янги замоннинг олифта ёш ёзувчиларига муносабату муомаласида ҳам оёқ артиллаган латтага айлантирилган истёъдоди, қозога кўчмай қолган армонлари – ёзилмай қўмилган асарлари учун пушаймонлик туйғуси манаман деб турибди. Гарчи манов гапни Ошнога айтган бўлса-да, аслида эса бу унинг ўзига, тушиб қолган ахволига нисбатан ҳукми, ҳулосасидир: *"Недир камаяди, ошна, недир бут бўлади, яъники камайтиради, кейин бут бўлади..."*

Эътибор берсак, Яхшибоевнинг кўнгил қийноқлари, жон беришни истамаган туйғулари йўлидаги изтироблари олдида унинг жисмоний ўлими арзимаган нарсага айланиб қолади. Яхшибоев ўлимнинг ўзидан эмас, ҳам руҳий, ҳам жисмоний ўлимнинг

бир пайтга тўғри келаётганидан асабиюлашади, тақдирнинг бу қадар шафқатсизлиги, унингча, гирромлигидан қон бўлади. Ҳатто касалхонадаги алоҳида тартиб, эътибор, қўрқув аралаш ҳурмат ҳам Яхшибоевга Олия учун – кўнгил учун тўланган тоvonнинг қолган-қутганидай, навбатдаги ҳурловнинг кўринишларидай туюлади. Деразага кўйилган, “оқ нилуфар” аталадиган гул гарчи “анча узоқда, тоза сувли вазада турса-да, димогида ботқоқ ҳидини туйгандай бўлаверади”. Ўзининг умри ҳам юзадан худди шу гулдай – шапалоқдай яшил барглари устида очилиб, ўзгаларнинг ҳавасини келтиради, остида бўлса, илдиз ботқоққа ботган, бирорта тикони, дастга киргудай мустаҳкам танаси йўқ. Илонникидай силлиқ, эгилувчан, нурдан бебаҳра, қўл тегса жиркантирадиган силлиқ тана. Кўнгилда бўлса нуқул қарғалар қағиллайди, “*битта жумланинг ортига тиркайдиган туйғу*” топилмайди...

Гарчи Яхшибоев ўз миллати тўғрисида “*битта халқ ғамида кирои қайғурмоқ шунча бўлар-да*” дея истеҳзолироқ оҳангда, худди ўйнагандек ўйласа-да, ўша тақдирини ўйналган халқ қаторига ўзини ҳам қўшади. Хоҳласа-хоҳламаса, қуриган дарё ҳам, нашавандга айланган ер ҳам, тўғолмай ўлган келинчагу яшнаб турган жойидан арралаб келтирилиб, япроқлари сўлиб тушган дарахт ҳам, аслида, ўзи эканини тилида айтмаса-да, дилида инкор қилолмайди. Александр Шоймардонов ҳалиям ҳиринглаб туриши мумкин, Муяссар олтин бюстнинг бурнидан тишлаб, ўзининг “*пробаси*”дан ҳамон қувониши мумкин, Ёшулли билан Зоҳид – бири қари, бири ёш икки каламуш чўкаётган кеманинг захирадаги кемачаларидан ўзига қулайроқ жой талашини мумкин... бироқ Яхшибоев бундай қилолмайди. Унинг ночорлиги даври ўтгани, энди “*фаолият кўрсатиш*”га кучи етмай қолганидан эмас, балки бу латифалар бир давр билан чекланмаслиги, ҳов Искандару Доролар пайтидан бошлаб унинг ўзгармай қолаётгани, фақат қаҳрамонлар исмию латифа тўқувчиларнинг завқи алмашиб туришини англаб етгани учундир. Унинг “*ҳозирча усталлик қилиши*”, шу билан ўзини овутиши – бор-йўғи ожиз нафсониятни юпатишдан ўзга нарса эмаслигини энди яхши билади. Мана шу билиш, аниқроғи эса, инсоний маҳкумлиқ, имкониятсизликни ич-ичдан ҳис қилиш Яхшибоевнинг бу дунёга келиб топган буюк кашфиёти ва улкан фожиасидир!

Умри сўнгига Саидқул Мардон қўли билан эккан боғи, устоз Умарали Норматов завқ ила таъриф бергандек, “кўнгилдан чиқариб, эл-юрт, келгуси авлод манфаатини ўйлаб қилинган беғараз меҳнат самараси” эмас, балки латифанинг охирига (агар у қачондир ёзма шаклда эълон қилинса!) кўйилган ундов белгилари, кўп нуқталардир...

Романда фақат Яхшибоевнинг эмас, Ошнанинг, Мухсина ва Муяссарнинг, Аввалбек ва Қурбонойнинг, Шариф Валломат ва Александр Шоймардоновнинг ҳам бири биридан мароқли (айни чоқда, фожиали!) латифалари борки, уларни бир жойга жамлаб ёзувчи Мурод Мухаммад Дўст ЎЗ ЛАТИФАСИни яратади ва унга камтаргина, қувгина, истеҳзолигина, сирлигина қилиб “Лолазор” дея сарлавҳа қўяди...

Kosmopolitizm millatparvarlikka zidmi?

Глобаллашув жараёни бугунги жамият қиёфасини тубдан ўзгартирмоқда. Мамлакатлар, минтақалар ўртасидаги ижтимоий, иқтисодий, маданий алоқалар янги сифат ва хусусиятлар касб этаётир. Миграциянинг кучайиши, турли маданият, дин, миллат вакилларининг бир ҳудудда аралаш ҳолда яшаши миллий тамаддунлар истиқболи ҳақида турлича қарашлар шаклланишига туртки бермоқда. XXI аср бошларигача глобаллашув миллатлар, маданиятлар, давлатлар мавжудлигига таҳдид солиши ҳақида хавотирли мулоҳазалар айтилган эди. Аммо тезкор давр бундай хавотирга етарли асос йўқлигини кўрсатаётир. Чунончи, глобаллашув ва ахборотлашув кучайиши шароитида миллий қадриятлар сақланибгина қолмай, янги функциялар касб этиши аён бўлмоқда. Ҳўш, бу жараён қандай кечади?

Миллий маданият – аجدодлар тажрибасидан ўтган, сайқал топган бекиёс кучдир. У кишиларнинг дунёни ўзига хос тарзда идрок этишини тазминлайди, ҳаётига маъно бахш этади. Инсон нима учун ва қандай яшаши зарур деган масала миллий маданият ўзгичини ташкил қилади.

Миллийлик, аввало, халқнинг мақол, матал, эртақ ва қўшиқларида унинг дунёга, ҳаётга қарashi, орзу-интилишлари ифодаси сифатида намоён бўлади. Миллий урф-одатлар, маросимлар, аъёналар миллий қарашларнинг амалий ифодасидир.

Шахснинг ижтимоийлашуви муайян миллий-маданий муҳитда кечади. Индивид ота-онаси, яқинлари билан мулоқот асосида борлиқни англайди. Эртақлар, қўшиқларда ифодаланган ғоялар, маросим, урф-одат ва аъёналар унинг миллий онгини шакллантиришига хизмат қилади. Бир вақтнинг ўзида икки қайқда сузиб бўлмаганидек, шахс аввало бир миллий маданият бағрида шаклланади.

Миллий маданиятнинг икки асосий манбаи мавжуд. Биринчиси – табиий муҳит ва унга мутаносиб шаклланган миллий бойлиқлар. Иккинчиси – ўзга миллатлар маданияти. Биринчи манба миллий маданиятнинг асосини ташкил қилиб, унинг ўзига хослиги, барқарорлигини белгилайди. Иккинчиси эса миллий маданиятнинг янги қадриятлар билан бойиши, такомиллашиши ва ўзгаришига туртки беради. Табиий муҳитга мутаносиб ҳолда узоқ давр мобайнида шаклланган миллий маданият, албатта, ўз асосига таяниб ҳам ривожланади, аммо унинг суръати паст бўлиши, ўз даври тараққиётига мос

келмаслиги мумкин. Турли сабабларга кўра ўзга халқлар билан етарли муносабат ўрнатмаган, тараққиётдан ортда қолган этник гуруҳлар маданияти бунинг яққол далилидир. Бошқа миллатлар (айниқса, мутараққий миллатлар) маданияти билан барқарор муносабатлар ўрнатган халқлар эса ўз маданиятини жаҳон тараққиёти даражасида ривожлантириб, уни бойитишга муяссар бўлган.

Тарихдан маълумки, айрим этник бирликлар бошқалар билан муносабат жараёнида ўзлигини сақлаб қола олмаган, бошқа халқларга қўшилиб кетган. Шароит тақозоси билан ягона табиий-иқтисодий маконда яшаш, бир халқнинг бошқасига нисбатан миқдор жиҳатдан камлиги, тараққиётдан орқада қолгани каби омиллар миллийлиқни сақлаб қолишга имкон бермаган.

Бугун халқлар ўртасидаги муносабатлар илгаригига нисбатан юзлаб марта интенсивлашди. Турли маданият, дин ва миллатга мансуб кишилар бир ҳудудда ҳаёт кечирмоқда ва ишламоқда. Масалан, дунёнинг деярли барча минтақаларида ўзбекларни учратиш мумкин. Табиийки, тили, маданияти ўзгача бўлган жойда истиқомат қилаётган “беғона” миллат вакили ўша ҳудудда амал қиладиган тилда гаплашади, ўқийди, айна чоқда шу ҳудуд маданий қадриятларидан баҳраманд бўлади.

Ўтмишдаги ҳолатдан келиб чиқиб мулоҳаза юритсак, глобаллашув ва ахборотлашув кучая бориши оқибатида миллатлар қўшилиб кетиши ҳақидаги фикр мантиқли туюлади. Бундан бир неча ўн йиллар илгари бундай қарашлар кенг тарқалгани бежиз эмас. Аммо давр миллийлиқнинг ўрни ва ролига янгича қарашни таркиб топтираётир. Яъни ҳозирги шароитда миллатларнинг қўшилиб кетиш тенденцияси устувор бўлолмайди. Янги шароит миллий ўзига хослиқни сақлаб қолишга ҳам имкон беради.

Бу қарашни исботлаш учун икки вазиятни таҳлил қилиб кўрайлик.

Биринчи вазият: дейлик, маълум миллат вакиллари билан бир гуруҳи (ёки бир вакили) маданияти, тили, дини фарқ қиладиган минтақада, мамлакатда истиқомат қилади. Табиийки, у бошқа миллат тилини, маданиятини эгаллайди. Аммо у ўз миллий маданиятини севса, миллий руҳда тарбия кўрган бўлса, ўз маданиятидан ҳам узоқлашмаслиги мумкин: аввало ўз мамлакатининг оммавий ахборот воситаларини кузатиб боради, унда рўй бераёт-

ган янгиликлар билан қизиқади, санъат намуналаридан бохабар бўлади, оиласида миллий муҳит яратади. Қолаверса, транспорт воситалари ривож топган бир даврда яқинлари билан тез-тез дийдорлашади. Бундай кишилар миллий қадриятларни асрайди, бошқа миллат қадриятлари билан бойи-тади. Бу вазиятда миллатларнинг қўшилиб кетиш эҳтимоли кам.

Иккинчи вазият: глобаллашув шароитида муайян мамлакатда ўзга маданият, дин, тил соҳиби бўлган кишилар кўпайди, дейлик. Бундан ташқари, оммавий ахборот воситалари орқали четдан ҳар хил ғоялар, одатлар, қадриятлар кириб келаётир. Худуд аҳолиси бутун дунё билан фаол алоқада. Бу вазиятда ҳудуд аҳолиси ўз маданияти, миллийлигини йўқота борадими? Ўз вақтида ана шундай ҳавотирли савол ўртага ташланган эди. Аммо ҳаёт шунини кўрсатмоқдаки, миллий маданият пойдевори мустаҳкам бўлса, ҳавотирга ўрин йўқ. Бунда, аксинча, миллий маданият тараққиёти учун янги, қўлай шароит, восита, усул ва шакллар вуҷудга келади.

Демак, миллий меросга таяниб ривожланувчи маданият глобаллашув шароитида, биринчидан, ўз тараққиёт суръатини ошириш имкониятига эга бўлади, янги қадриятлар билан бойи-ди, уларга миллийлик бахш этади. Иккинчидан, миллий маънавият руҳидаги тарбия бошқа маданиятлар бойликларига муносабатини белгилайди, уларни саралаб қабул қилишга имкон беради. Миллий маънавиятга зид унсурларга қаршилик кўрсатиш лаёқатини шакллантиради.

Илгари миллийликни сақлаб қолишда ҳудуднинг аҳамияти катта эди. Ўзга миллий қадриятлар муҳитида яшайдиган киши ўз мамлакатини, маданиятидан ҳатто узилиб қолган. Вақт ўтиши билан тили, миллий қадриятларини унута бошлаган. Шу сабабли миллийлик, миллий маданият албатта у ёки бу ҳудуд билан боғланган. Ватан деганда ҳам аввало муайян ҳудуд назарда тутилган. Ҳозирги давр эса миллатпарварлик ва космополитизм тушунчалари мазмунини қайта аниқлаб олиш, уларни бир-бири-ни инкор қилувчи истилоҳлар эмас, турли жараёнларни ифодаловчи тушунчалар сифатида англаш-ни тақозо этмоқда.

Космополитизм ғояси, Ватан ғоясини жаҳон қадар кенгайтириш, давлат чегараларисиз дунёга интилиш сифатида антик даврда вуҷудга келган. У вақтда кишилар Ернинг асл тузиллишини ҳали бил-мас эди, шунинг учун сайёрамиз чегаралари глобус билан эмас, космос билан таққосланган.

Космополитик қарашларнинг шаклланиши анъанавий тартибнинг барбод бўлиши, оммавий миграциянинг юзга келиши ва кенгайиб бориши, халқлар ва улар маданиятини ўртасидаги таъсирнинг кучайиши билан боғлиқдир. Бунинг натижасида эразмиздан аввалги биринчи мингйилликда жаҳон

динлари, буюқ фалсафий таълимотлар пайдо бўл-ди, юнонларнинг полис тизими инқирозга учраб, одамлар бутун инсониятга мансуб эканини англай бошлади. Тафаккурнинг рационалистик тили ҳам космополитик қарашлар шаклланишига туртки берди.

Антик даврнинг Сукрот, Антисфен, Диоген, Цицерон, Сенека, Эпиктет, Марк Аврелий сингари намоёндалари космополитизмни қўллаб-қувватла-ганлар. Кейинги асрлар насронийлик фалсафаси вакиллари – Тертуллиан, Эриуген, Уйғониш даври мутафаккирлари – Данте, Роттердамлик Эразм, То-мас Мор, Мишель Монтень, Томмазо Компанелла ва бошқалар ҳам ушбу дунёқарашда бўлган.

Янги даврда фан тараққиёти, буюқ жуғрофий кашфиётлар космополитик қарашларни маъмув мулоҳазалар доирасидан олиб чиқиб, амалий фао-лият соҳасида қўллаш учун чинакам имконият ярат-ди. Ҳозирги давр эса космополитизмни заруриятга айлантирди.

Миллатпарварлик ва космополитизм ғоялари яқин вақтларгача қарама-қарши қўйиб келинди. Ай-никиса, мустабид жамиятларда космополитик қар-рашга қарши кураш олиб борилди. Космополитизм чинакам ҳаётдан узилган бетайин ғоя деб эълон қилинди, унинг тарафдорлари ватансиз кишилар деб аталди. Ҳозир ҳам бу ғояни қораловчилар кўп.

Давр эса "миллатпарварлик" ва "космополи-тизм" бир-бирини инкор этувчи тушунчалар эмас-лигини англашни тақозо қилмоқда. Глобаллашув миллийликни буткул емиради, шу босис космополи-тизмга қарши курашмоқ керак, дегувчи нуктаи на-зарни ижтимоий воқелик инкор қилмоқда. Биз буни юқорида икки ҳолат таҳлилида ҳам кўрдик.

Глобаллашув ва ахборотлашув ижтимоий ҳа-ётни маълум даражада умумлаштиришга олиб борса-да, маданий-маънавий ранг-барангликка дахл қилмайди. Чунки худди инсонлардек ҳар бир халқ мутлақо такрорланмас ва ноёбдир. Конфуций-нинг бундан икки минг йил илгари айтган қуйидаги машҳур фикри бугун ҳам аҳамиятини йўқотмаган: "Ўз табиятига кўра одамлар бир-бирига яқиндир-лар, одатларига кўра эса узоқдирлар". Шунинг учун ҳар қандай халқнинг тил, анъана, дин, менталитет ва шу қабилар билан боғлиқ маданий ривожланиши маданий мухториятни тақозо этади. Илгари мухто-рият миллий давлат билан бевосита боғлиқ бўлган. Ҳозирги шароитда эса унинг мавжудлик ва намоён бўлиш шакллари маълум ўзгаришларга учрамоқда, халқнинг маънавий-ғоявий тарбияси билан боғлиқ бўлиб қолмоқда.

Инсон ҳаётининг маънавий асосини ташкил қилувчи урф-одат, анъана, эътиқод ва қадриятлар мажмуи сифатида миллий маданият ўзига хос ва бетакрордир. Рус олими А.Н. Чумаков космополи-тизмни цивилизация билан боғлаб тушунтиради.

Цивилизация жамият тараққийетининг маълум тарихий босқичи бўлиб, давлатлар, урбанизация, технология ва, nihoyat, ҳуқуқнинг даражаси билан тавсифланади. Маданият социумнинг жони бўлса, цивилизация унинг танасидир. Инсоният цивилизациянинг минтакавий намоён бўлишидан глобал бирлигига интилиш асносида умуминсоний маданиятга қараб боради. Бунда космополитизм гоёлари, ўз мазмун-моҳиятига кўра, шунчаки ақл ўйини ёки фалсафий нуқтаи назар эмас, балки инсоният глобал ва ўзаро боглиқ дунёда мавжуд бўлишининг зарурий шартидир.

Ҳозирги даврда миллатпарварлик ва космополитизм жараёнлари мутлақо янгича функцияларни бажармоқда. Космополитизм инсониятнинг бирлигини, миллатпарварлик эса унинг ранг-баранглигини ифодалайди.

Ёш авлод миллий ўзлигини сақлаб қолиши, бунда ўзга маданият маҳсулларига оқилона, танқидий ёндашиши учун миллий онга эга бўлиши лозим. Бунинг учун ўғил-қизлар ўз миллий маданияти манбалари, тарихий тараққийети ва бетакфурлигини чуқур тушуномоғи керак. Мазнавияти миллий гоё билан йўғрилган ёш авлод миллийликка ҳаётбахшлик бахш этади ва уни цивилизация ютуқлари асосида ривожлантиради. Миллийлик глобаллашув ва ахборотлашув шароитида миллий бирликни бошқалардан ажратиш, яъни миллий маҳдудликка ҳизмат қилмайди, аксинча, бошқа маданиятларнинг ютуқларидан озиқланиб, тараққийёт суръатини жаллаштиришга ундайди.

Гулзира КАРИМОВА,

ТДИУ катта илмий ходим-изланувчиси

Milliy TVda xorij filmlari

Миллий телевидение намоёйиш этаётган жаҳон киноси намуналарининг гоёвий-бадий қиммати, картиналарнинг турли ёш ва дунёқарашдаги томошабинларга таъсири ҳали-ҳануз изчил ўрганилганича йўқ.

Ўзбекистон телевидениеси ил қўрсатувлар эфирга узатилган 1957 йилдан буён мураккаб тараққийёт йўлини босиб ўтди. Техник имкониятлари кенгайди, ижодий салоҳияти ўсди. Шу тарика телевидение турли тоифадаги томошабинларнинг онгу тафаккури, ҳаёт тарзига кучли таъсир этувчи, ижтимоий фикрни шакллантирувчи қудратли воситага айланди. Мустақиллик йилларида мамлакатимиз раҳбарияти кино санъати ва телевидениени янада тараққий эттириш йўлида изчил чора-тадбирлар қўриб келмоқда. Бу борада қабул қилинган қонун, фармон, қарор ва бошқа меъёрий ҳужжатлар соҳа раванқига кенг йўл очди, кино санъати ва телевидениени янги тараққийёт босқичига олиб чиқиш имконини берди. Масалан, сўнгги йилларда Ўзбекистон миллий телерадиокомпанияси тизимида "Маданият ва маърифат", "Дунё бўйлаб" сингари янги телеканаллар ташкил этилди. 2017 йилга қадар рақамли узатиш тизимига ўтиш борасидаги ишлар изчил давом эттирилмоқда.

Телевидение миллий ва умуминсоний қадриятларни асраб-авайлаш, санъат ва маданият дурдоналарини тарғиб этиш ҳамда ёшларни ватанпарварлик руҳида тарбиялашда муҳим аҳамият касб этади. Бу каби хайрли мақсадларни рўёбга чиқаришда кино санъатининг алоҳида ўрни бор.

Бугун ЎзТВ эфирини жаҳон киноси намуналарисиз тасаввур қилиш қийин. Биз аввало кинокарти-

наларни танлаш ва саралаш масаласига эътибор қаратмоқчимиз. Зеро, турли жанрдаги фильмлар эфир вақтини тўлдирибгина қолмай, томошабинларнинг дунёқараш, дид ва савиясига кучли таъсир кўрсатади. Миллий телерадиокомпания тизимидаги телеканаллар орқали кўпроқ АҚШ, Буюк Британия, Франция ва Германия кинематографияси намуналари намоёйиш этилаёттир. Ғарб мамлакатлари бир неча ўн йиллардан буён дунё кино бозорида етакчи мавқе эгаллаб турибди. Хусусан, Ҳолливуд профессионаллик, теша тегмаган мавзулар, пухта сценарий, кучли режиссура ва юксак техник имкониятлари туфайли жаҳонда пешқадамликни қўлдан бермай келмоқда. Албатта, бу ўринда америкалик кинематографлар ижодини баъзан тижоратга айлантириб юборишини, гоҳида санъат асари сифатида тақдим этилаётган жўн ва бадий саёз фильмлар миллионлаб томошабинлар дидини ўтмаслаштириётганини ҳам қайб этиш жоиз.

Миллий телевидениемиз эфирда хорижий фильмлар ҳиссаси йилдан йилга ошиб бораёттир. Биз 2012 йилнинг мартдан ноябргача бўлган муддатда ўтказган таҳлил натижаларига кўра, "O'zbekiston" телеканалда намоёйиш этилган фильмларнинг 56 фоизи, "Yoshlar" телеканалдаги фильмларнинг 52,4 фоизи, "Toshkent" телеканалдаги фильмларнинг 61,6 фоизини хориж киномаҳсулотлари ташкил этди. (Ўрганишлар жараёнида фильмларнинг такрорий намоёйиши ҳисобга олинмаган.) Ҳар бир телеканал фильм танловида ўз аудиторияси ҳамда гоёвий йўналишига кўра муайян қоидаларга амал қилади. Кино бўйича муҳаррирлар бу борадаги мезонларга ойдинлик киритади.

— “Биринчи миллий телеканал” деган мақом зиммаизга катта масъулият юклайди, — дейди “O‘zbekiston” телеканали Кинодастурлар ва дубляж студияси бош муҳаррири Қувондиқ Сиддиқов. — Фильмларни саралашда киноасарнинг бадиий савияси ва ижро маҳорати асосий мезон саналади, айтин чоқда, картинанинг ҳалқимиз менталитети, миллий мафкура ва умуминсоний қадриятларга мос эканига эътибор қаратамиз. Драма, мелодрама, саргузашт ва бошқа жанрлардаги фильмларга алоҳида ўрин ажратилган. Хусусан, дам олиш кунлари оила даврасида кўришга мўлжалланган сара картиналар, жаҳон киносининг классик намуналари эфирга узатилади.

Сўхбатдошимиз фикрга қўшимча сифатида айтиш жоизки, томошабинлар “O‘zbekiston” телеканали намойиш этаётган психологик ва фалсафий фильмларни ҳам илиқ кутиб олмақда.

— Ёшлар жаҳон киносининг асл намуналаридан кенг баҳраманд бўлиши керак, — дейди “Yoshlar” телеканали кино таҳририяти муҳаррири Ақтам Бердиёров. — Шу боис телеканалимиз орқали асосан ёш авлодда ватанварлик туйғуларини янада кучайтиришга хизмат қиладиган тарихий картиналар, умуминсоний қадриятлар тараннум этилган бадиий юксак фильмлар намойиш этишга ҳаракат қиляпмиз.

Илгари асосан пойтахт аҳолисига хизмат қилиб келган “Toshkent” телеканалининг сўнгги пайтларда аудиторияси сезиларли даражада кенгайди, ижодий жамоа Бухоро, Самарқанд ва бошқа вилоятларда ҳам ўз томошабинларига эга бўлди.

— Хориж фильмлари асосан кечки ва тунги эфирдан ўрин олган, — дейди “Toshkent” телеканали кино таҳририяти муҳаррири Феруза Ҳодиятова. — Телеканал ўз дубляж студиясига эга бўлмагани

сабабли фильмлар асосан рус тилида намойиш этилади. Уларни саралашда маънавий-ахлоқий меъёрлар энг муҳим мезонлардан бири саналади.

Эътиборли жиҳати, “Toshkent” телеканали мухлислари ўзлари фильм танлаш имконига эга. Томошабинлар мобил телефон орқали хабар юбориб, муайян қатнага овоз беради. Энг қўп овоз йиққан фильм телеканал орқали намойиш этилади. “Toshkent” телеканали мухлисларга Ҳолливуднинг шов-шув бўлган фильмлари, шунингдек, Шарқ ва Ғарб мамлакатларининг драма, мелодрама, комедия, триллер, фэнтези жанридаги картиналарини мунтазам тақдим этиб келмоқда.

Демак, ЎзТВ телеканалларида хориж фильмларини саралаш ва эфирга узатишда умуминсоний қадриятлар ҳамда дунё тамаддуни ютуқларини тарғиб қилиш, ёшларни баркамол этиб тарбиялаш асосий мезон сифатида қаралмоқда.

Айтиш жоизки, томошабиннинг дида ва савиясини оширишда кино муҳаррирининг алоҳида ўрни бор. Билимдон, изланувчан муҳаррир ўз устида тинимсиз ишлайди, жаҳон киноси ва маданияти ютуқларини синчковлик билан кузатиб боради. Эфир учун картина танлашда томошабин талаби билан бирга санъатнинг умрбоқий мезонларини ҳам инобатга олади.

Таҳсилларда аниқланганидек, кино учун ажратилган эфир вақтининг ярмидан кўпи хориж фильмлари ҳисобига тўлдирилмоқда. Бу эса мамлакатимизда жаҳон киносига бўлган қизиқиш ва талабнинг катта эканидан далолатдир.

Элеонора ҒАНИЕВА,

*ЎзФА Санъатшунослик институти
катта илмий ходим-изланувчиси*

Ho‘qandi latif obidalari

Шарқнинг кўҳна маданий марказларидан бири — Қўқон шаҳри Фарғона водийсининг ғарбий қисмида, Сўх дарёсининг қуйи оқимида жойлашган. Шаҳар ҳақидаги илк маълумотлар милoddан аввалги II асрда яшаган хитойлик сайёҳ Чжан Цан қаламига мансуб асарда учрайди. Чин сайёҳи Қўқонни Буюк ипак йўлининг обод шаҳарларидан дея таърифлаган. Шаҳарнинг тарихий қисми — Чорсу майдонидаги асосий ёдгорликлар XVIII — XIX асрларда бунёд этилган. Ўз вақтида шаҳар девор билан ихоталанган, қалъага 12 та дарвоза орқали кирилган.

Шаҳар 1709 йили Қўқон хонлигининг пойтахти деб эълон қилинди. Шундан кейин Қўқонда шаҳар-созлик мисли кўрилмаган даражада ривожланиб,

шаҳар Марказий Осиёнинг бошқа йирик кентларига монанд қиёфа касб этди. Мабаларда қайд этилишича, XIX асрнинг иккинчи ярмига келиб, шаҳарда эллик иккита мадраса, беш юздан зиёд масжид, ўнлаб карвонсаройлар, ҳаммом, олти йирик ва бир нечта махсус бозорлар, қаландархона, қорихона, хонақоҳ, меҳр-мурувват уйлари каби кўпплаб жамоат бинолари, шунингдек, давлатмандлар ва мансабдорларнинг ҳашаматли ҳовлилари бор эди.

Қўқон Россия империяси таркибига қўшиб олинган, йирик савдо-молия марказига айланди. Рус сармоядорлари ва ажнабий бойлар бу ерда қорихона, банк, савдо муассасалари ва дабдабали ту-

раржойлар курди. Европа меъморчилиги услубида қурилган иморатлар қад кўтарди.

Совет ҳокимиятининг дастлабки ўйилликлариди нафақат халқимизнинг асл фарзандлари, балки шонли тарихимизни акс эттирувчи, бой маданий меросимиз саналган тарихий ва меъморий обидалар ҳам қатағонга учради. Обидалар "эскилик сарқити" дея бузиб ташланди. Корхона, идора, омбор ва тураржойларга айлантирилган айрим ёдгорликлар қисман бўлса-да сақланиб қолди. Деярли тўлиқ сақланиб қолган ягона обида "Мир" мадрасасидир. Обида 1796–98 йиллари ҳукмдор Норбўтабий томонидан қурдирилган (Азимов И. *Фаргона водийсининг архитектура ёдгорликлари*. Т., "Ўзбекистон", 1986, 30-бет). Истиклол йилларида бироқ қайта таъмирланди.

Кўзга кўринган обидалардан яна бири – Жоме масжиди маърифатпарвар хон – Амир Саййид Мухаммад Умархон даврида 1816–18 йиллари бунёд этилган. Масжиднинг залворли қопқаси гумбазли дарвозахонага олиб киради. Ховлининг гарб тарафиди 98 устулни мухташам айвон ва нафис нақшлар билан безатилган хонақоҳ бино қилинган. Шаҳарнинг энг баланд (22,5 метри) минораси ховли ўртасида қад ростлаган (*Рафиқова Ҳ. Кўкон жомеъ масжиди // "Мозийдан садо" журнали, 2007, №2, 30-бет*). Ҳозир мажмуа ҳудудида Кўкон амалий санъат музейи фаолият кўрсатмоқда.

Худоёрхон ўрдасининг ўндан бир қисми сақланиб қолган, холос. Бироқ шунинг ўзиёқ Кўкон хонлигида меъморчилик қанчалик тараққий этгани ҳақида тасаввур беради. Ўрда 1865–70 йиллари Саййид Мухаммад Худоёрхон фармони билан бунёд этилган. Чор Русияси қўшини Қўқонни эзлагач, ўрданинг катта қисми бузилиб, ўрнига мудофаа истеҳкоми қурилган (*Абрамов Я.К., Круковская С.М. Кокандский краеведческий музей. Путеводитель. Т., 1969, стр. 7*). Ўрдани таъмирлаш ва тиклаш борасида ўтган асрда ҳам муайян ишлар олиб борилди. Хусусан, "Дарвозахона", "Саломхона", "Девон" таъмирланди. Ўрда ҳолатини ўрганиш ва таъмирлаш-мустаҳкамлаш XX асрнинг 30-йилларида бошланади. 1935 йили Я.Ғуломов ва Б.Засипкин, 1937 йили меъмор А.Зайнутдинов томонидан меъморий мажмуа ҳолати ўрганилади ва таъмирлаш ишлари олиб борилади. 1946 йилги зилзилада обида катта талафот кўради. 1947 йилда бошланган тиклаш ва

таъмирлаш ишларида Қодиржон Ҳайдаров, Мелибой Баратов, Саидмахмуд Норкўзиев, Саидахмад Махмудов, Шукрухон Махмудов, Саминжон Мўйдинов сингари машҳур кўқонлик усталар фаол иштирок этган. Ўрда маданий мерос ёдгорлиги сифатида давлат ҳимоясига олинган (*ЎЗР МДА, И-2296 фонд, 3-рўйхат, 48-йилмажилд, 96-варақ*).

Кўкон қадимги қиёфасини сақлаб қолган кентлардан бири бўлиб, у янги ва эски шаҳар қисмларига бўлинади. Шаҳарнинг Катта қабристон мавзеида 1822–25 йиллари малика Нодирабегим барпо этган Дахмаи Шоҳон ва Дахмаи Модариҳон мақбаралари миллий меъморчилигимиз намунаси бўлибгина қолмай, зиёратгоҳ сифатида ҳам машҳурдир. Камол Қози (Мухаммад Амин) (1827), Зинбардор (1829), Ҳожибек мадрасалари (1864) ҳам таъмирланган.

Европа услубида қурилган бинолар ҳам давлат муҳофазасига олинган. XIX аср охири – XX аср бошларида қурилган Вадъев уйи (ҳозирги ҳокимият биноси), Потеляховлар уйи (марказий телеграф), ака-ука Мандакилар уйи (курт уруғи заводи), Симхаев уйи (нефть-газ саноати коллежи), Рус-Осиё банки ("Агробанк"), Рус давлат банки (Адабиёт музейи) республикадаги ноёб ёдгорликлардан ҳисобланади. Бугунга келиб, шаҳар бўйича давлат муҳофазасига олинган меъморчилик обидалари сони 64 тани ташкил этади. Буларнинг 9 таси республика, қолганлари маҳаллий аҳамиятга молик ёдгорликлардир (*Фаргона вилоят ҳокимининг 25.08.2006 йил 210-сонли қарорига 4-илова*).

Кўкон шаҳри мустанқиллик йилларида янада обод бўлди. Худоёрхон ўрдаси, Жомеъ масжид, Дастурхончи, Норбўтабий, Камолқози, Миён Ҳазрат мадрасалари, Дахмаи Шоҳон, Дахмаи Модариҳон мақбаралари ва бошқа меъморий ёдгорликлар кенг таъмирланди. Маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш, келажак авлодга тарихий шаҳарларимиз ва обидаларимизни асл ҳолда етказиш ҳамда сайёҳликни ривожлантириш долзарб масалалардан эканини ҳисобга олсак, бундай хайрли ишларнинг аҳамияти янада ортади.

Жасурбек АҲМЕДОВ,

Камолитдин Бөхзод номидаги Миллий рассомлик ва дизайн институти катта илмий ходим-озбонувчиси

Turkiston tong otguncha

Туркистон ўлкасида 1918–23 йиллари юз берган очарчилик чор Русияси юритган мустамлакачилик сиёсатининг асорати сифатида миллионлаб одамлар ёстигини куриди.

Русияда 1917 йил февраль ойида рўй берган харбий тўнтараш Туркистонда ҳам қўллаб қўйиларга олиб келди. 1917 йил март-ноябрь ойларида миллий тараққийпарвар кучлар, жумладан, жадид-

лар ўлка халқларининг суверен ҳуқуқлари ҳимояси йўлида курашга киришди. Бироқ ноябрь ойининг бошида Тошкентда ҳокимиятни зўравонлик билан қўлга киритган большевиклар дарҳол бу уринишнинг олдини олди. Ўша йил ғоят қурғоқчил келиб, атиги 52,5 миллион пуд галла етиштирилди. Бу ўлка аҳолисининг жон сақлашига етадиган зарур галланинг ярми ҳам эмас эди.

1917 йил кузида очарчилик бутун ўлкани ўз забтига олди. Туркистон Мухторияти ҳукумати Кавказдан галла келтириш ҳаракатига тушди. Лекин бу хайрли иш ҳам низоҳасига етмади. Мухторият тугатилиб, ҳокимият большевиклар қўлига ўтди. Большевиклар ҳукуматининг раҳбарлари нафақат сиёсий бошқарувда, балки иқтисодий соҳада ҳам калтабинчилик билан иш юритди ҳамда ғоят қўпол хатоларга йўл қўйди. Ана шундай ўта қалтис хатолардан бири 1918 йил 26 февралда Туркистон ўлка халқ комиссарлари совети раиси Фёдор Колесов имзолаган пахта толаси ва пахта ҳосилини мусодара қилиш тўғрисидаги декрет бўлди. Мазкур ҳужжатга биноан қисқа вақт ичида заводларга топширилган 3,4 миллион пуд пахта толаси, 6 миллион пуд пахта хомашёси, 600 минг пуд пахта ёғи, 1,1 миллион пуд кунжара совет давлати ихтиёрига ўтказилди. Деҳқонлар заводга топширган пахта-си учун лоақал энг паст нархларда ҳам пул олиш имконидан маҳрум этилди. Большевикча режимнинг қаттол сиёсати натижасида ўлкада бошланган очарчилик анадан кучайди (*Ражабов Қ. Туркистонда очарчилик ва унинг оқибатлари. "Туркистон", 2001 йил 28 ноябрь*).

Большевиклар аҳоли кўлидаги галла ва бошқа озиқ-овқат маҳсулотларини тортиб олишни изчил давом эттирди. 1918 йил 9 майда РСФСР ҳудудида, жумладан, Туркистон АССРда ҳам озиқ-овқат диктатураси жорий қилинди.

1918 йил 15 июнда Туркистонда уч кишидан иборат Ўлка озиқ-овқат директориаси ташкил қилинди. Очлик бутун ўлка аҳолисини ўз исканжасига олган бир пайтда ушбу директорианинг сайъ-ҳаракати билан асосан мустамлакачиға мансуб миллат ғами ейилди. Маҳаллий аҳоли бундай "марҳамат"-дан четда қолди. Ўша вақтда амалга оширилган бирёқлама сиёсатни РКП(б) марказий кўмитаси Туркистон бюроси (Туркбюро) раисининг ўринбосари, Петербургдан Тошкентга озиқ-овқат таъминоти масаласида махсус юборилган Георгий Сафаровнинг ўзи ҳам очик тан олишга мажбур бўлган эди. Марказнинг гумаштаси "Мустамлака инқилоби (Туркистон таърибаси)" китобида кейинчалик бундай ёзади: "Ҳокимиятдан четлатилган мусулмон аҳолиси нондан ҳам маҳрум қилинди... Оқибатда аҳоли очликдан қирила бошлади. Русларнинг янги шахри ва у ерда кун кўраётган совет ҳокимияти билан маҳаллий аҳоли ўртасида ўтиб бўлмас тў-

сиқ пайдо бўлди" (*Сафаров Г. Колониальная революция (Опыт Туркестана). М., "Госиздат", 1921, стр. 105*).

1918 йил 20 ноябрда Туркистон АССРда "Очарчиликка қарши кураш бўйича марказий комиссия" тузилди. Комиссия раиси Турор Рискулов ўз таржимаи ҳолида ўша даврдаги вазиятни бундай изоҳлаган: "Ҳақиқатан ҳам, кўчалар, ариқлар ва қишлоқларда очликдан жон бераётган миллионлаб йўқсиллар ва болаларни кутқариш керак эди. Ўша вақтдаги ҳокимият бунга панжа орасидан қаради. Бир миллиондан зиёд оч аҳоли учун атиги 5 миллион рубль ажратилгани бунинг далилидир" (*Турор Рискуловнинг таржимаи ҳоли (Таржимон ва нашрга тайёрловчи Қ.Ражабов). "Саодат", 1992, №3-4, 17-18-бетлар; №5-6, 8-9-бетлар*).

Фаргона вилояти советларининг XIII съездида бундай факт қайд этилган эди: "1917-18 йиллардаги очарчилик Фаргона вилояти ҳўжалигининг бутунлай издан чиқишиға сабаб бўлди... Фақат Қўқон ва Марғилон уездларида очарчилик оқибатида 1917-23 йилларда ярим миллион одам қирилиб кетди" (*Ражабов Қ., Ҳайдаров М. Туркистон тарихи (1917-24 йиллар). Т., "Университет", 2002, 78-бет*). Архив ҳужжатларига кўра, ушбу даврда Фаргона водийси бўйича бир миллион одам очарчиликдан ҳалок бўлган (*Ўзбекистон МДА, 17-фонд, 1-ўйхат, 17-иш, 85-88-варақлар*).

Туркистон ўлка Мусулмонлар бюросининг раиси Т.Рискулов очарчилик җумҳурия аҳолисининг ярмини, яъни таҳминан 2,5 миллион кишини ўз домига тортиди, деб ёзганида ҳақ эди. Умуман, Т.Рискуловнинг "Инқилоб ва Туркистоннинг туб аҳолиси" китобида ўлкада қасддан амалга оширилган очарчиликнинг асл моҳияти батафсил кўрсатиб берилган (*Рискулов Т. Революция и коренное население Туркестана (Сборник главнейших статей, докладов, речей и тезисов). Часть I. 1917-19. Т., Узбекское государственное издательство, 1925, стр. 35-50, 57-82*).

Совет ҳукумати 1919 йил 4 июлда "Ғалла монополияси тўғрисида", "Синфий нон паёғи тўғрисида", "Туркистон Республикасида озиқ-овқат сиёсатини амалга ошириш юзасидан Озиқ-овқат комиссарлигиға фавқуллодда ваколатлар бериш тўғрисида" каби декретларни қабул қилиб, Туркистонда озиқ-овқат диктатурасини кенг жорий қилди. Ғалла монополияси ўта шафқатсизлик билан ўрнатилди. Ана шундай ноинсоний сиёсат оқибатида биргина Самарқанд вилояти Жиззах уездининг 70 феоиз аҳолиси очликдан қирилиб кетди. Бошқа ҳудудлардаги аҳвол ҳам аянчли эди.

Т.Рискулов Туркистон АССР советларининг фавқуллодда VII съездида (1919 йил март) бутун бир миллат йўқ бўлиб кетиш арафасида эканини куйинчаклик билан таъкидлайди. Очарчилик шу

даражада авж олган эдики, ҳатто одам гўшти ейиш (канибализм) ҳолати қайд этилди. Кўз кўриб, қулоқ эшитмаган бундай ҳодисалар ҳақида Туркистон АССР Озқ-овқат халқ комиссарси, большевик Владимир Ляпин "Марказий Россиядаги очарчилик Туркистондаги дахшатлар олдида ҳеч нарса эмас", деб ёзган эди.

Совет ҳокимияти Туркистонда оч қолганларга ёрдам кўрсатиш мақсадида турли кўмита ва комиссиялар ташкил этди, партия, совет, ҳўжалик органларининг съезд, курултой, пленум ва бошқа анжуманларида бу масалани неча марта лаб кўриб чиқиб, қанчадан-қанча қарорлар қабул қилди. Шаҳарларда арзон ва бепул ошхоналар очилди. Архив ҳужжатларининг шаҳодат беришича, 1918 йил мобайнида 3 миллион, 1919 йилнинг беш ойида эса 25 миллион одам ана шундай овқатланиш шохобчалари хизматидан фойдаланган. Бу рақам

сиртдан кўпга ўхшаб кўринса-да, аслида, ҳар бир оч одамга ҳафтасига ўртача 1,5 марта тушлик тўғри келганидан далолатдир. Умумий очарчилик шароитида бундай овқатланиш жойларида суистеъмолчилик ҳаддан ошганини, қишлоқ аҳолиси мазкур ошхоналар хизматидан бутунлай четда қолганини ҳам унутмаслик керак (Ражабов Қ., Ҳайдаров М. *Туркистон тарихи* (1917–24 йиллар). 79-бет).

Туркистон ўлкасида 1917–23 йиллари юз берган очарчилик аянчи асоратлар қолдирди. Синови йилларда, аҳолининг тўртдан бир қисми қирилиб кетди. Совет ҳокимияти юритган нотўғри миллий, иқтисодий ва ижтимоий сиёсат очарчиликнинг янада кучайишига олиб келди.

Мурод РАҲМАТОВ,

*Навоий давлат Педагогика институти
катта илмий ходим-изланувчиси*

Sadri Ziyoning ziyo maskani

1920 йил сентябрь ойида Бухорода амалга оширилган босқин натижасида амир ҳокимияти ағдарилди. Янги тузилган шўролар ҳукумати эса маънавий ва моддий меросни ҳам ўз талабларига мослаштиришга тушди, яъни тарихий ёдгорликлардан-да ўз мақсади йўлида фойдаланишга киришди. Бу борада Бухоро ҳукуматида Туркистондаги шўролар ҳокимияти яқиндан ёрдам берди. 1920 йил охирида Туркистон АССР Халқ маорифи комиссарлиги Бухорода Шарқ кўлэзма китобларидан иборат учта йирик кутубхона борлиги ҳақида маълумот олди. Абдурауф Фитрат бошчилигида филолог-шарқшунос Ўқтам ва тарихчи Пўлат Солиевдан иборат комиссия 1921 йил бошида Бухорога келади ва Тошкентга қуйдагича хабар йўллайди: "Биз Бухорога келиб, ўз ишимизни бошладик. Бухорода энг машхур ва энг бой учта кутубхона бор экан. Биринчиси – марҳум (Бадриддин) Қозикалонинг кутубхонаси, иккинчиси – (шаҳзода) Мухаммад Сиддиқхон кутубхонаси, учинчиси – қози Мухаммад Шариф Садр деган бир кишининг кутубхонаси". Айтиш жоизки, ҳозирги кунгача бу учта шахсий кутубхонадан Шарифхон Махдум Садри Зиёга тегишлисигина сақланиб қолган.

XIX аср охири – XX аср бошларида Бухоро амирлигида давлат, жамоат ва шахсий кутубхоналар бўлгани хусусида Аҳмад Заки Валидий Тўғон ҳамда Мухаммад Али Балжувоний асарларида ҳам маълумотлар учрайди. Садри Зиёнинг ўзи тузган каталог-фехристда ҳам XX аср бошларида Бухоро шаҳрида юқорида тилга олинган учта йирик шахсий кутубхона мавжудлиги қайд этилган ("Фехрист", 176-18а - вар.).

Заки Валидий Тўғон илмий сафарлари ҳисоботида Бухоро амирлигининг бошқа ҳудудларида ҳам нодир кўлэзмалар тўплашга ихлосманд ва шахсий кутубхонага эга одамлар борлиги ҳақида ёзади. Унда қайд этилишича, Шаҳрисабз бақлигида Мулла Мухаммад Ражаб, Мулла Абуназар, Камолбий Баззоз, Назруллахон Жўра, Абдорхўжа Хатиб, Мирза Абдулқайюм, Мирза Юнус, Абдулқодир хўжа, Ғулом Қодирхон; Қаршида Мулла Нажмиддин, Мулла Каримбий; Бухорода юқорида тилга олинган учта йирик шахсий кутубхонадан ташқари Мулла Мухаммад, Алланазар Тўқсаб, Мир Мухаммад Амир Махдум, Саид Махмуд Тарақчи, Тўрақўжа Судур, Яҳёқўжа Судур Жўйборий, Хўжакул додхонинг ҳам шахсий кутубхонаси бўлган. Бироқ бу кутубхоналарнинг кейинги тақдири номалум.

Энг катта кутубхона соҳиби бўлган Садри Зиё – Мухаммад Шарифхон махдум 1867 йил 2 февралда Бухоро амирлигига қарашли Зиёвуддин қишлоғида дунёга келган. Бу қишлоққа қозилик қилган отаси Домулло Абдушукр ибни Абдурауф Бухоронинг энг бадавлат ва зиёли кишиларидан бўлган.

Садри Зиёдан жуда бой кутубхона мерос қолган. Бебаҳо, нодир асарлар ўрта Осиё, Ҳиндистон, Эрон, Афғонистон ва бошқа Шарқ мамлакатларининг турли шаҳарларида ёзилган ёки кўчирилган бўлиб, фаннинг турли соҳаларига оиддир. Ҳозир бу нодир кўлэзмалар ўрта Осиё тарихи, адабиёти ва маданиятини ўрганувчи олимларга қимматли манба бўлиб хизмат қилмоқда.

Садри Зиё кутубхонаси араб, форс ва турк тилларида ёзилган тахминан минг жилдди китоб-

лардан иборат бўлган. Ҳозир унинг Абу Райҳон Беруний номидаги Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институтида сақланаётган коллекциясини 307 жилдли 800 дан ортиқ асар ташкил этади. Шуни ҳам инобатга олиш кераки, Садрӣ Зиё каталог-фехристига киритилган китобларнинг бир қисми (200 жилд атрофида) ҳозирча топилмаган. Фехрист бадиий услубда битилган – ақсар қисми қоғияли насрдан иборат бўлиб, қора сиёҳ билан Бухоро наставкалида кўчон қоғозига ёзилган; машҳур хаттот, олимлар ва асарлар номи қизил сиёҳ билан, араб тилидаги ибора ва сўзлар қизикча билан ажратилган. Муаллиф каталогнинг кириш қисмида уни нима мақсадда тузганини баён қилган. Ҳар бир кўлэзма устида батафсил тўхталиб, унинг муаллифи, хаттоти, қоғози, кўлэзamani қандай олганию унга қанча маблағ сарфлаганигача қайд этган.

Маърифат шайдоси Садрӣ Зиё нодир кўлэзма тўплашга вақтини ҳам, маблағини ҳам аямаган. Кўлэзмаларнинг бир қисми отасидан мерос қолган, бир қисмини унга ҳадя қилишган. Баъзи китоблар эса унинг буюртмаси ва илтимосига кўра кўчириб берилган. Садрӣ Зиё ўта нобб китобларни эгаларига моддий ёрдам бериб ёки қарзи эвазига олганини ҳам эътироф этади. Масалан, Амир Хусрав Дехлавийнинг Ҳофиз Шерозий томонидан кўчирилган, “Хамса”сини Чоржўйда сотиб олгани ҳақида маълумот беради (“Фехрист”, 87а - вар.). Бу китоб эвазига унинг эгаси бўлган аёлнинг икки фарзандини ўз тарбиясига олган. Шу каби турли йўл ва воситалар билан Садрӣ Зиёнинг шахсий кутубхонасида хаттотларнинг заррин қалами ила кўчирилган нодир кўлэзмалар тўпланиб борган.

Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институти фондидан сақланаётган Садрӣ Зиё биситининг қайта тикланган таркиби 855 асарни ўз ичига олган 307 жилддан иборат. Улардан 282 жилди қайда дафта-

ри ва 25 жилди (40 та асар) “Фехрист” ҳамда бошқа манбалар асосида аниқланди. 855 та асардан 138 таси назм, 108 таси тасаввуф, 92 таси фалсафа, 33 таси тарих, 39 таси фикҳ, 31 таси Куръон ва тафсир, 30 таси илоҳиёт, 29 таси мантиқ, 21 таси наср, 23 таси фалакиёт ва илми нуҷум, 19 таси тиббиёт, 19 таси этика, 18 таси ибодат, 25 таси таърих, 13 таси ҳадис, 11 таси эсдалик, 11 таси нома, 10 таси луғат, 5 таси сиёсат, 5 таси иншо, 4 таси қомус, 4 таси математика, 4 таси жуғрофия, 4 таси ветеринария, 4 таси манокӣб, 2 таси грамматика, 5 таси ақоид, 4 таси фехрист, 2 таси калом илми, 2 таси луғатшунослик, 2 таси адабиётшунослик, 2 таси фармакология, 2 таси хаттотлик, 1 таси эсхатология, 1 таси мусиқа, 1 таси муножот, 1 таси формаграфия, 1 таси зоология, 1 таси ботаникага таалуқли. Улардан 32 таси Садрӣ Зиёнинг асаридир. Кўп асарлар Садрӣ Зиё, Аҳмад Дониш ва Бухоро хаттотлик мактаби вакиллари томонидан кўчирилган.

Нодир асарлардан “Мажмуаи расоил”ни (Номалар тўплами) алоҳида қайд этиш мумкин. Унда Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Хожа Аҳрор, Хусайн Бойқаро ва бошқа тарихий шахслар номаларининг асл нусхаси жамланган. Бундан ташқари, Саъдий девонининг Ҳофиз Шерозий кўчирган нусхаси, “Абдуллонома”нинг (“Шарафномаи шохий”) нусхаси, бир қанча тарихий, адабий асарлар кўлэзмаларнинг оригинали, ислом тарихи бўйича кўплаб китоблар, Садрӣ Зиё замондошлари эсдаликларининг нодир нусхалари айнан шу маърифатпарвар инсон ҳиммати ва жасорати боис бугунгача етиб келган.

Дилноза ЯНГИБОВА,

Термиз давлат университети катта илмий
ҳодим-изланувчиси

Uyg'urlarda kim sovchi?

Миллий маросимлар миллиятни бошқа миллатлардан фарқловчи муҳим белгилардан саналади. Ҳар қандай маросим ижтимоий-иқтисодий омиллар, муносабатлар, одоб-ахлоқ қоидалари замирида вуқудга келади ва уларнинг ақсари аёллар томонидан ўйлаб топилади. Маросимлар оилавий-маиший ва мавсумий гуруҳларга бўлинади. Булардан энг муҳими никоҳ билан боғлиқ маросим ва одатлардир (Арифханова З. *Современная обрядово-ритуальная жизнь узбеков Ташкента. // Узбекистон халқининг диний маданияти ва урф-одатлари: тарихи ва ҳозирги замон. Т., 2011, 135-бет*). Никоҳ жамиятнинг янги бир бўғини – оила пайдо

бўлганини англатади. Шу сабабли никоҳ ва никоҳ маросимларини тантана сифатида нишонлаш аънаанага айланган. Бу жараён ўзига хос босқичлардан, яъни тўйгача, тўйда ва тўйдан кейин ўтказиладиган маросимлардан ташкил топади (*Исмоилов Х. Ўзбек тўйлари. Т., 1962, 101-бет*). Ҳар бир босқич маросимлари ранг-баранглиги билан ажралиб туради. Бир-бирига яқин яшовчи этносларнинг никоҳ маросимларида баъзи ўхшашликлар ҳам кузатилади. Фарғона водийсида яшаб келаётган уйғурларнинг тўй маросимлари ўзбекларники каби бир неча босқичда ўтса-да, баъзи ўзига хос этник хусусиятлари ҳозиргача сақланиб қолган. Никоҳгача бўладиган

урф-одатларнинг дастлабкиси – совчилик. Кўплаб халқларда бўлгани каби мазкур удумга уйғурлар ҳам масъулият билан қарайди. Умуман, совчилик уйғур миллий удумларида алоҳида ўрин тутиб, қадимда улар “жупуғчилар” (*Махмуд Кошғарий. Девони луғатит-турк. 2-жилд. С.Муталибов таржамаси. Т., 1961, 65-бет; ўша манба. 3-жилд. Т., 1963, 169-бет*) деб аталган. Дарҳақиқат, Махмуд Кошғарий эътироф этганидек, “совчи – келин ва кувё орасида хабар элтувчи”дир. Миллий удумларга асосланган совчилик бир неча босқичда ўтган. Совчилик аниқ мақсадли вазифа бўлса-да, ўзига яраша мураккабликлари ҳам бор. Ким совчи бўла олади деган масала туркий халқларда турлича ҳал этилади. Масалан, ўзбекона одатга кўра, аёллар, уйғурларда эса эркаклар совчиликка боради. Уйғурларда бўлғуси қариндошлар, қудалар ва келин ҳам аввало отага маъқул келиши, икки томон эркакларининг ўзаро тил топишиши муҳим. Шу сабаб никоҳ маросимларида ота ҳал қилувчи ўрин тутadi.

Турли вилоятларда яшовчи ўзбекларнинг никоҳ маросимлари бир-бирдан фарқ қилганидек, уйғурлар удумларида ҳам тафовутли жиҳатлар бор. Масалан, Кошғар шаҳрида яшовчи уйғурларнинг никоҳ удумлари ёрқентликлар маросимларига ўхшамayди.

Уйғур халқининг совчилик удумларини икки босқичга бўлиш мумкин. Дастлабки босқич танлов бўлса, иккинчи босқич – синовдир. Танлов асосан қизга, синов эса ҳар иккала томонга ҳам тегишли удум. Таъкидлаш зарурки, қадимда Кошғарлик йигитлар қаллиқни ўзи топган. Қадимий удумларга кўра, бўлажак турмуш ўртоғини танлаш йигит учун фахр ҳисобланган. Совчиликка борилганда ҳам аввало, “Ўғлимизга қизингиз маъқул келган экан” деган фикр айтилган. Бу – йигитнинг зийраклиги, масъулиятига ишора. Баъзан эса, йигит қизни ёқтириб қолса, унинг ҳовлисини супурган, қизга йигит маъқул келса, унга дастурмол ҳадя қилган. Яна бир қадимий уйғур одатига кўра, йигит билан қиз кураш тушган. Йигит ўзи танлаган қиз билан яккама-якка кураш тушиб енгса, қиз турмушга чиқишга рози бўлган. Шунга ўхшаш одат хоразмликларда ҳам бўлган. Яна бир оммалашган одат бу – “супурди”. Ўзбекларда совчи бўлиб келган аёл ҳовли супурса, уйғурларда бу ишни йигит бажарган. Совчиликка

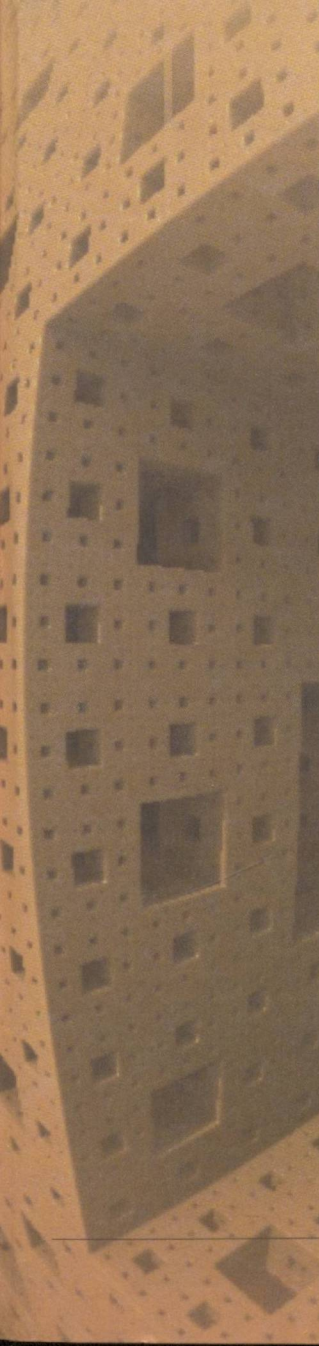
қадар барча суриштирув ва кузатувлар олиб борилади. Сўнг эркаклар (ота, амаки, тоға) совчи бўлиб боради. Улар хонадон эгалари билан тил топишса, кейин аёлларга рухсат берилади. Агар қиз томонга бўлғуси қудалар ва кувё маъқул тушса, совчиларга розилик рамзи сифатида ширинлик, дастурмол ёки нон берилган.

Уйғур халқининг совчилик билан боғлиқ удумларидан энг қизиги синаш одатидир. Бунга кўра, аёл совчилар келганда бўлғуси келин ўзи тутиб, пиширган чучварани дастурхонга тортиши лозим бўлган. Қизнинг пазандалиги оила шаъни ҳисобланган. Шу боис қизларга болалигидан чучвара туғиш ўргатилган. Шу тариқа қизнинг пазандалиги, чаққонлиги рўзгорни уddалаб кетишига баҳо берилган. Аини чоқда, онасини кўриб қизини ол, деган маталга амал қилинган. Қиз обдон синалгач, кувё ҳам синовдан ўтказилган. Шарқнинг кўп халқларида кувё синови номигагина ўтади. Одатда, йигитнинг касб-кори, тўрт мучаси соғ экани эътиборга олинади. Аммо уйғурлар кувёни ҳам қиз каби жиддий синовдан ўтказишни маъқул кўрган. Кувё синови ҳам турлича ўтган. Қадимий одатга кўра, бўлажак кувёга ўтин ёрдирилса, замонавий уйғур удумига мувофиқ кувёга лағмон едириб кўрилади. Андижон вилояти Пахтабод туманида шундай одат кенг тарқалган (*Қаранг: Мардонова Г. Нур тўла уй. Т., 1992, 12-бет*). Бундан ташқари, кувёнинг ўқуви ва фаҳм-фаросатига унинг қиз томонга юборган совга-саломлари орқали баҳо берилган. Кувё синови нафақат аёллар, балки оила эркаклари томонидан ҳам назорат қилиб турилган.

Андижон вилоятининг уйғурлар зич ўрнашган Андижон шаҳри, Пахтабод ва Олтинқўл тумани худудларида ўтказилган ижтимоий сўров натижалари келин ва кувёни синаш одати мустаҳкам сақланганини кўрсатди.

Хуллас, ҳозирда водий худудида яшаётган уйғур диаспорасининг миллий урф-одати, анъана ва расм-русумлари авлоддан авлодга ўтиб келмоқда. Совчилик билан боғлиқ удумлар бунга яққол мисолдир.

Гулнорахон ВАЛИХОНОВА,
Андижон Қишлоқ ҳўжалик институти
катта ўқитувчиси

SUMMARY

Abdurahim Erkayev. Free Man and Moral Education. pp. 12-19.

Upbringing is the vital means of transferring a cultural and moral values from generation to generation. Every generation receives all achievements, knowledge and skills of its predecessors, enriches and sophisticates them and gives to younger generation. To secure continuity of this process is the central function of education and upbringing. The author of the article examines these functions of upbringing. Rapidly transforming social values, globalization followed by unusual circumstances that demand us to reform traditional methods of upbringing.

Sobirjon Yoqubov. Multicultuaralism. pp. 20-25.

Rapid development of transportation and communication technologies, reducing main barriers among countries resulted unprecedented increase of immigration from the Third World to developed, economically prosperous countries. This process was, on the other hand, fallowed by an emergence of culturally diverse societies that posed problems to be urgently dealt and solved by governments. In those days, multiculturalism had been seemed most optimal way. One after another they announced multiculturalism as their political commitment. But not all immigrants were ready to be integrated to mainstream culture. Some of them remained in self-imposed cultural isolation. Their adverse attitude to native people and the lack of constructive dialogue between them showed the failure of multicultural schemes. Xenophobia and anti-immigration policies ensued. Can humanity secure their cherished liberal values like tolerance and pluralism in the

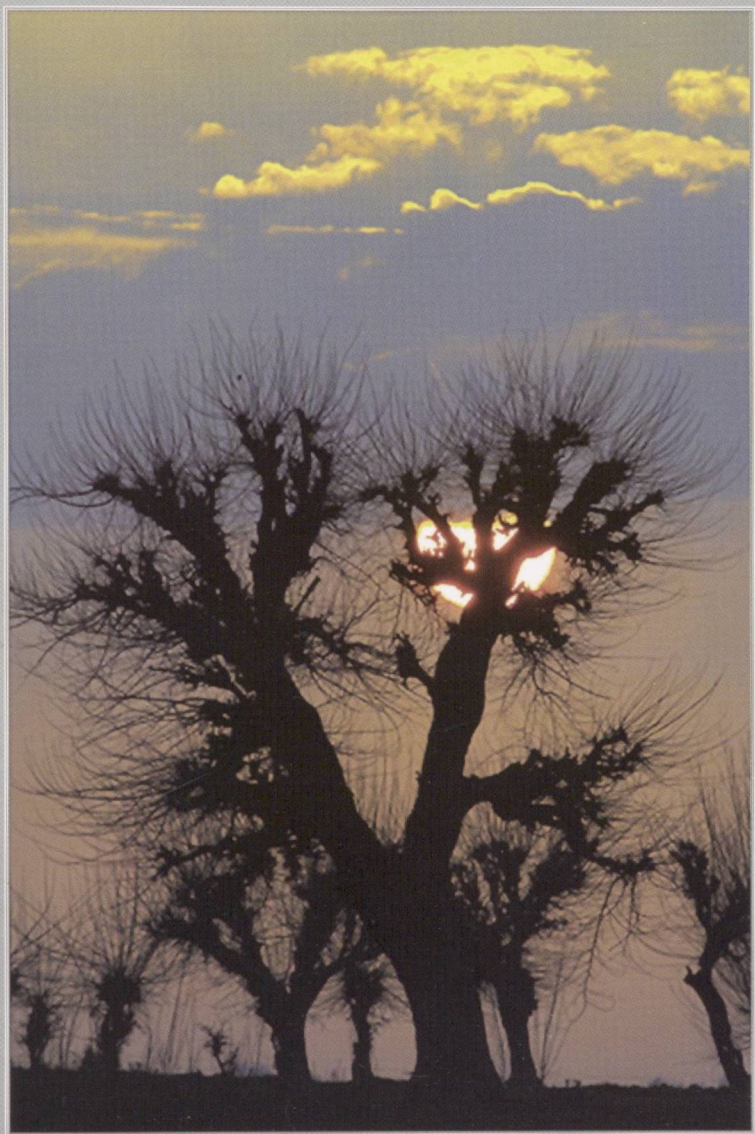
face of growing intense nationalism and narrow-minded religious extremism?

Muhiddin Rahim. The Destiny of Humanity. pp. 26-37.

There are innumerable clubs of intellectuals in the world. But among them the club of Rome has a special place. This Club published more than 30 reports concerning global problems and future of humanity since its foundation in 1968. Its first and most sensational report was "The Limits to Growth" published in 1972. Examining global population growth, its impact on an environment, technological advancement and shifts in demands for natural resources, it predicts future developments in these spheres. The author of the article analyzes several reports of the Club.

Feruza Abidjanova. Dreams and Aesthetic Taste. pp. 46-51.

Dreams have been considered an inseparable feature of our brain. What is it? What does it imply? Dream has been considered as a spiritual reality connecting our world to non-material transcendent worlds. Some people characterized as divine revelation. Interpreting dreams has been basic intellectual pursuit for centuries. In the article, the author analyzes dreams as an important source in the formation of aesthetic taste. According to her, some symbols, metaphoric expressions in art and literature are deeply rooted in dreams. She compares traditions in interpreting dreams in the West and East, points out their common and distinct features.

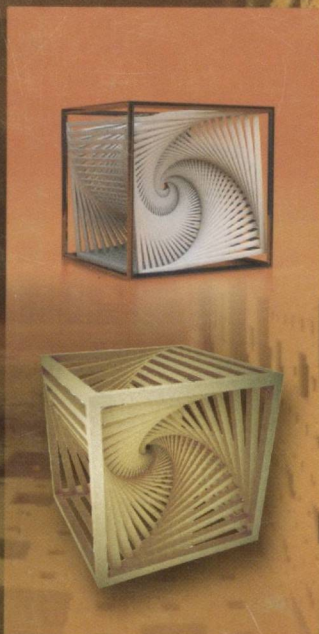
Суკუნატ სასი. ერნესტ კურტველიძის ოლგან სურათი

Хр8078

Нашр кўрсаткичи: 869/870
Баҳоси келишилган нархда

TAFAKKUR

ТАФАККУР 4/2014

ISSN 2010-6491

9 772010 649005